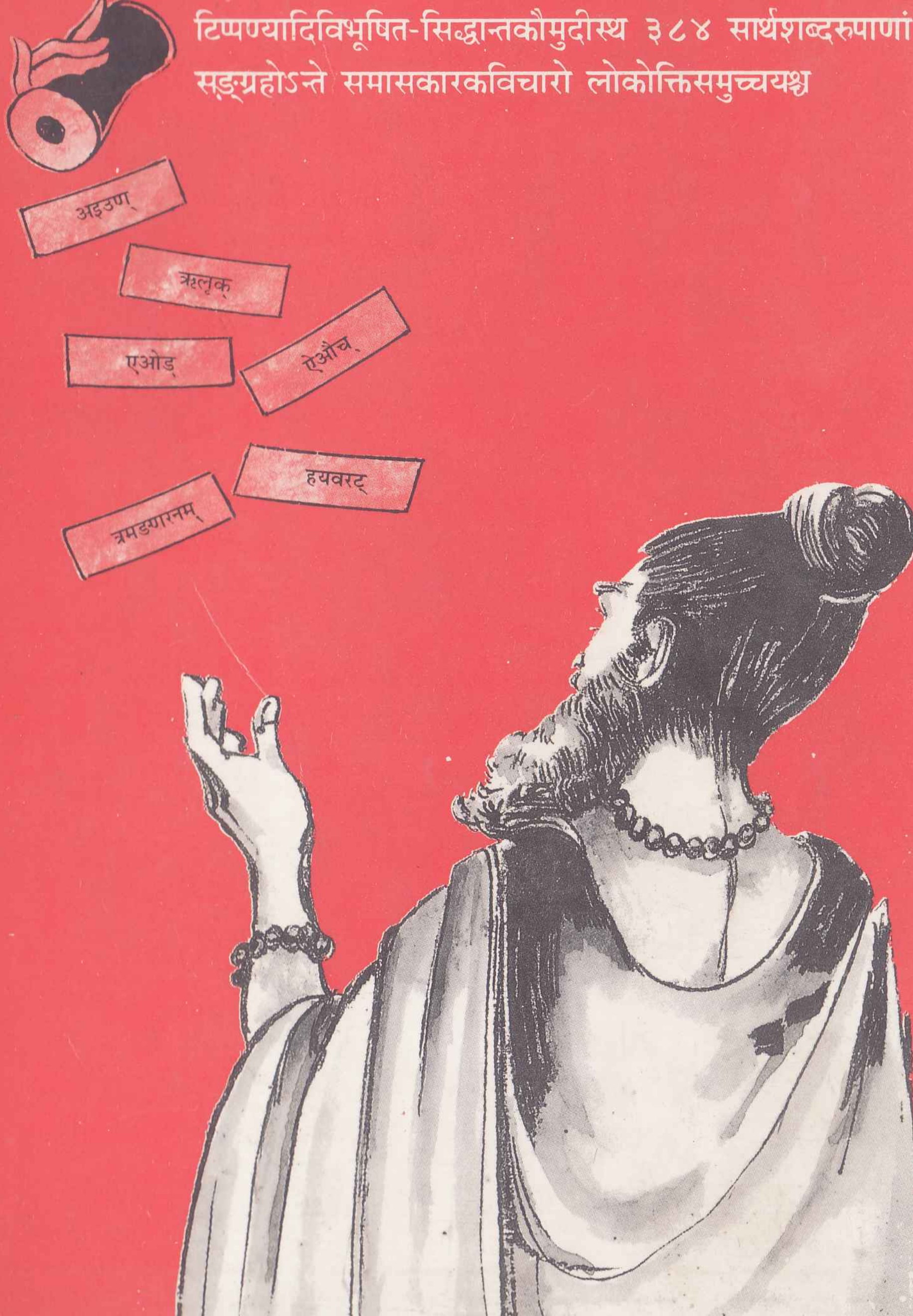
बृहच्छब्दकुसुमाकरः

टिप्पण्यादिविभूषित-सिद्धान्तकौमुदीस्थ ३८४ सार्थशब्दरूपाणां सङ्ग्रहोऽन्ते समासकारकविचारो लोकोक्तिसमुच्चयश्च

पं. हरेकान्त मिश्रः

बृहच्छब्दकुसुमाकरः

ज्ञाने सर्वं प्रतिष्ठितम्

॥ श्रीः ॥

व्रजजीवन प्राच्यभारती ग्रन्थमाला
८९

बृहच्छब्दकुसुमाकरः

(टिप्पण्यादिविभूषित-सिद्धान्तकौमुदीस्थ ३८४ सार्थशब्दरूपाणां सङ्ग्रहोऽन्ते समासकारकविचारो लोकोक्तिसमुच्चयश्च)

सङ्ग्रहकारः सम्पादकश्च
पं. हरेकान्तमिश्रः
साहित्याचार्यः, व्याकरणशास्त्री

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
दिल्ली

प्रकाशक

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

३८ यू॰ ए॰ बंगलो रोड, जवाहरनगर

दिल्ली ११०००७

दूरभाष : ३९५६३९१

प्रथम संस्करण १९९९

मूल्य २००-००

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के॰ ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन,

पो॰ बा॰ नं॰ ११२१, वाराणसी २२१००१

दूरभाष : ३३३४३१

*

चौखम्बा विद्याभवन

चौक (बनारस स्टेट बैंक भवन के पीछे)

पो॰ बा॰ नं॰ १०६९, वाराणसी २२१००१

दूरभाष : ३२०४०४

लेज़र कम्पोजिंग
कोडेक्सन
दिल्ली-३३

मुद्रक
ए॰ के॰ लिथोग्राफर
दिल्ली-३५

प्राक्कथन

संस्कृत भाषा तथा साहित्य भारतवर्ष की अमूल्य निधि है; उसे प्राप्त करने के लिए संस्कृत-व्याकरण ही सर्वप्रथम उपयोगी है। इसके बिना संस्कृत भाषा का ज्ञान होना असम्भव है। 'व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति शब्दज्ञानजनकं व्याकरणम्'। अर्थात् जिसके द्वारा साधु शब्दों का ज्ञान होता है, उसे व्याकरण कहते हैं। सभी शास्त्रों में ज्ञान प्राप्त करने के लिए सर्वप्रथम व्याकरण का ज्ञान होना अनिवार्य है। इसलिए व्याकरण को सर्वशास्त्रोपकारक माना है। कहा भी है—'मुखं व्याकरणम्'। इसके बिना लोकयात्रा भी निर्विघ्न नहीं चल सकती। जैसे किसी ने कहा है कि—'यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र! व्याकरणम्। स्वजनः श्वजनो माभूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत्'। व्याकरण-ज्ञान के बिना दन्त्य, तालव्य (स, श) में संकेत न समझने के कारण स्वजन (अपने जन) को श्वजन (कुत्ते लोग) आदि में अन्तर नहीं जान पाओगे। कहीं सकल (सम्पूर्ण) को तालव्य श से शकल (खण्ड) न समझ लो। सकृत् (एक बार) को शकृत् (मल) न समझो। अतः व्याकरण का ज्ञान आवश्यक है।

व्याकरण का सर्वश्रेष्ठ ग्रन्थ सिद्धान्तकौमुदी है। यह पाणिनीय व्याकरण का प्रक्रियानुसारी सर्वोत्तम प्रयास है। इसमें पाणिनीय अष्टाध्यायी का एक भी सूत्र छूटने नहीं पाया है। अध्ययन की सुविधा के लिए वैदिक और स्वर प्रकरण भी पृथक् से दे दिया गया है। यह ग्रन्थ इतना उपयोगी सिद्ध हुआ कि समस्त भारत में पाणिनीय व्याकरण का अध्ययन इसी ग्रन्थ के द्वारा होने लगा। इस पर अनेक टीकाएँ लिखी गई हैं।

व्याकरण में प्रौढ़ता लाने के लिए सिद्धान्तकौमुदीस्थ शब्दखण्ड और धातुखण्ड का पूर्ण ज्ञान होना चाहिए। प्रस्तुत ग्रन्थ में सिद्धान्तकौमुदी के समस्त शब्दों का सम्पूर्ण रूप टिप्पणी के साथ दे दिया गया है, जिससे छात्रों को शब्द-ज्ञान के लिए सुविधा मिलेगी। अन्त में कारक तथा समास-विचार एवं लोकोक्ति-समुच्चय भी दे दिया गया है, जिससे छात्रों को तत्तद्विषयक ज्ञान थोड़े ही प्रयास से मिल जायेगा।

बृहद्धातु रूपों के लिए 'बृहद्धातुकुसुमाकर' नामक ग्रन्थ इसी संस्था से प्रकाशित हो चुका है। उसका अवलोकन करें। उसमें सिद्धान्तकौमुदीस्थ सकल धातुओं का रूप दशों लकारों में सन्नन्त, ण्यन्त, कृदन्त आदि के साथ प्रस्तुत किया गया है।

इस ग्रन्थ की रचना में चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान के व्यवस्थापक श्री वल्लभदास गुप्तजी और संस्कृत के उद्धारक श्री नवनीतदास गुप्तजी एवं उनके बन्धुगण की विशेष सहानुभूति मिली है, तदर्थ उनके लिए मैं चिरकृतज्ञ हूँ। अन्त में अपने समस्त हितजनों

को इस कृति को अर्पित करता हूँ और निवेदन करता हूँ कि वे यदि इसमें कोई त्रुटि हो तो उसको सुधार कर अपने छात्रों को दें। यदि इससे विद्वानों एवं छात्रों को कुछ भी लाभ हुआ तो मैं अपना प्रयास सफल मानूँगा।

विनयावनत
हरेकान्त मिश्र

विजयादशमी, १९९५ ई.
ग्राम, पो० जीरसो
दरभंगा (बिहार)

पूर्व-पीठिका

अकारो वासुदेवः स्यादाकारस्तु पितामहः।
पूजायां चापि माङ्गल्ये आकारः परिकीर्तितः॥ १ ॥
इकार उच्यते कामो लक्ष्मीरीकार उच्यते।
उकारः शङ्करः प्रोक्त ऊकारश्चापि लक्षणम्॥ २ ॥
रक्षणे चाथ ऊकार उकारो ब्रह्मणि स्मृतः।
ऋकारो वेदमाता स्याद् ॠकारो दनुजप्रसूः॥ ३ ॥
लृकारो देवजातीनां माता सद्भिः प्रकीर्तितः।
लृकारः स्मर्यते पूर्वैर्जननी शब्दकोविदैः॥ ४ ॥
एकार उच्यते विष्णुरैकारः स्यान्महेश्वरः।
ओकारस्तु भवेद्ब्रह्मा औकारोऽनन्त उच्यते॥५ ॥
अं स्याच्च परमं ब्रह्म अः स्याच्च महेश्वरः॥ ६ ॥

(१) अ—पुल्लिङ्गस्वरः (रामवत्) (विष्णु)

	एकव०	द्विव०	बहुव०	
प्र०	अः	औ	आः	कर्त्ता
द्वि०	अम्	औ	आन्	कर्म
तृ०	एन	आभ्याम्	ऐः	करण
च०	आय	आभ्याम्	एभ्यः	सम्प्र०
पं०	आत्-द्	आभ्याम्	एभ्यः	अपा०
ष०	अस्य	अयोः	आनाम्	सम्ब०
स०	ए	अयोः	एषु	अधि०
	हे अ	हे औ	हे आः	सम्बो०

(२) आ—पुल्लिङ्गस्वरः (हाहावत्) (ब्रह्मा)

प्र०	आः	औ	आः	कर्त्ता
द्वि०	आम्	औ	आन्	कर्म
तृ०	आ	आभ्याम्	आभिः	करण
च०	ऐ	आभ्याम्	आभ्यः	सम्प्र०
प्र०	आः	आभ्याम्	आभ्यः	अपा०
ष०	आः	ओः	आम्	सम्ब०

स०	ए	ओः	आसु	अधि०
	हे आः	हे औ	हे आः	सम्बो०

(३) इ—पुल्लिङ्गः स्वरः (काम)

प्र०	इः	ई	अयः	कर्त्ता
द्वि०	इम्	ई	ईन्	कर्म
तृ०	इना	इभ्याम्	इभिः	करण०
च०	अये	इभ्याम्	इभ्यः	सम्प्र०
पं०	एः	इभ्याम्	इभ्यः	अपा०
ष०	एः	योः	ईनाम्	सम्ब०
स.	औ	योः	इषु	अधि०
	हे ए	हे ई	हे अयः	सम्बो०

(४) ई—स्त्रीलिङ्गः स्वरः (लक्ष्मी)

प्र०	ईः	यौ	यः	कर्त्ता
द्वि०	ईम्	यौ	ईः	कर्म
तृ०	या	ईभ्याम्	ईभिः	करण
च०	यै	ईभ्याम्	ईभ्यः	सम्प्र०
पं०	याः	ईभ्याम्	ईभ्यः	अपा०
ष०	याः	योः	ईनाम्	सम्ब०
स०	याम्	योः	ईपु	अधि०
	हे ईः	हे यौ	हे यः	सम्बो०

(५) उ—पुल्लिङ्गः स्वरः (शिव) (शम्भुवत्)

प्र०	उः	ऊ	अवः	कर्त्ता
द्वि०	उम्	ऊ	ऊन्	कर्म
तृ०	उना	उभ्याम्	उभिः	करण
च०	अवे	उभ्याम्	उभ्यः	सम्प्र०
पं०	ओः	उभ्याम्	उभ्यः	अपा०
ष०	ओः	वोः	ऊनाम्	सम्ब०
स०	औ	वोः	उषु	अधि०
	हे ओ	हे ऊ	हे अवः	सम्बो०

(६) ऊ—पुल्लिङ्गस्वरः (रक्षक, ब्रह्मा) हूहूवत्

प्र०	ऊः	वौ	वः	कर्त्ता
द्वि०	उम्	वौ	ऊन्	कर्म
तृ०	वा	ऊभ्याम्	ऊभिः	करण
च०	वे	ऊभ्याम्	ऊभ्यः	सम्प्र०
पं०	वः	ऊभ्याम्	ऊभ्यः	अपा०

ष॰	वः	वोः	वाम्	सम्ब॰
स॰	वि	वोः	ऊषु	अधि॰
	हे ऊः	हे वौ	हे वः	सम्बो॰

(७) ऋ—पुल्लिङ्गः स्वरः (वेदमाता) (नृवत्)

प्र॰	आ	अरौ	अरः	कर्त्ता
द्वि॰	अरम्	अरौ	ॠन्	कर्म
तृ॰	रा	ऋभ्याम्	ऋभिः	करण
च॰	रे	ऋभ्याम्	ऋभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	उः	ऋभ्याम्	ऋभ्यः	अपा॰
ष॰	उः	रोः	ॠणाम्	सम्ब॰
स॰	अरि	रोः	ऋषु	अधि॰
	हे अः	हे अरौ	हे अरः	सम्बो॰

(८) ॠ —पुल्लिङ्गः स्वरः (कश्यपपत्नी दनु) (ॠत इद् धातोः' इत्वाभावपक्षे कॄवत्)

प्र॰	ॠ	रौ	रः	कर्त्ता
द्वि॰	ॠम्	रौ	ॠन	कर्म
तृ॰	रा	ॠभ्याम्	ॠभिः	करण
च॰	रे	ॠभ्याम्	ॠभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	रः	ॠभ्याम्	ॠभ्यः	अपा॰
ष॰	रः	रोः	राम्	सम्ब॰
स॰	रि	रोः	ऋपु	अधि॰
	हे ॠ	हे रौ	हे रः	सम्बो॰

(९) लृ—पुल्लिङ्गः स्वरः (देवमाता अदिति, 'ऋदुशनस्॰' अनङ्)

प्र॰	आ	अलौ	अलः	कर्त्ता
द्वि॰	अलम्	अलौ	अलः	कर्म
तृ॰	ला	लृभ्याम्	लृभिः	करण
च॰	ले	लृभ्याम्	लृभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	उल्	लृभ्याम्	लृभ्यः	अपा॰
ष॰	उल्	लोः	लृणाम्	सम्ब॰
स॰	अलि	लोः	लृपु	अधि॰
	हे अल्	हे अलौ	हे अलः	सम्बो॰

(१०) ए—पुल्लिङ्गस्वरः (विष्णु) (सेवत्)

प्र॰	एः	अयौ	अयः	कर्त्ता
द्वि॰	अयम्	अयौ	अयः	कर्म
तृ॰	अया	एभ्याम्	एभिः	करण
च॰	अये	एभ्याम्	एभ्यः	सम्प्र॰

पं०	अयः	एभ्याम्	एभ्यः	अपा०
ष०	अयः	अयोः	अयाम्	सम्ब०
स०	अयि	अयोः	एषु	अधि०
	हे एः	हे अयौ	हे अयः	सम्बो०

(११) ऐ—पुल्लिङ्गस्वरः (शिव)

प्र०	ऐः	आयौ	आयः	कर्त्ता
द्वि०	आयम्	आयौ	आयः	कर्म
तृ०	आया	ऐभ्याम्	ऐभिः	करण
च०	आये	ऐभ्याम्	ऐभ्यः	सम्प्र०
पं०	आयः	ऐभ्याम्	ऐभ्यः	अपा०
ष०	आयः	आयोः	आयाम्	सम्ब०
स०	आयि	आयोः	ऐषु	अधि०
	हे ऐः	हे आयौ	हे आयः	सम्बो०

(१२) ओ—पुल्लिङ्गः स्वरः (ब्रह्मा) 'गो'वत्

प्र०	औः	आवौ	आवः	कर्त्ता
द्वि०	आम्	आवौ	आः	कर्म
तृ०	अवा	ओभ्याम्	ओभिः	करण
च०	अवे	ओभ्याम्	ओभ्यः	सम्प्र०
पं०	ओः	ओभ्याम्	ओभ्यः	अपा०
ष०	ओः	अवोः	अवाम्	सम्ब०
स०	अवि	अवोः	ओषु	अधि०
	हे औः	हे आवौ	हे आवः	सम्बो०

(१३) औ—पुल्लिङ्गस्वरः (शेषनाग) 'ग्लौ'वत्

प्र०	औः	आवौ	आवः	कर्त्ता
द्वि०	आवम्	आवौ	आवः	कर्म
तृ०	आवा	औभ्याम्	औभिः	करण
च०	आवे	औभ्याम्	औभ्यः	सम्प्र०
पं०	आवः	औभ्याम्	औभ्यः	अपा०
ष०	आवः	आवोः	आवाम्	सम्ब०
स०	आवि	आवोः	औषु	अधि०
	हे औः	हे आवौ	हे आवः	सम्बो०

(१४) आ—स्त्रीलिङ्गस्वरः ('रमा'वत्।)

प्र०	आ	ए	आः	कर्त्ता
द्वि०	आम्	ए	आः	कर्म
तृ०	अया	आभ्याम्	आभिः	करण

च॰	आयै	आभ्याम्	आभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	आयाः	आभ्याम्	आभ्यः	अपा॰
ष॰	आयाः	अयोः	आनाम्	सम्ब॰
स॰	आयाम्	अयोः	आसु	अधि॰
	हे ए	हे ए	हे आः	सम्बो॰

(१५) इ–स्त्रीलिङ्गस्वरः (मतिवत्)

प्र॰	इः	ई	अयः	कर्त्ता
द्वि॰	इम्	ई	ईः	कर्म
तृ॰	या	इभ्याम्	इभिः	करण
च॰	यै-अये	इभ्याम्	इभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	याः-एः	इभ्याम्	इभ्यः	अपा॰
ष॰	याः-एः	योः	ईनाम्	सम्ब॰
स॰	याम्-औ	योः	इषु	अधि॰
	हे ए	हे ई	हे अयः	सम्बो॰

(१६) उ–स्त्रीलिङ्गस्वरः (धेनुवत्)

प्र	उः	ऊ	अवः	कर्त्ता
द्वि॰	उम्	ऊ	ऊः	कर्म
तृ॰	वा	उभ्याम्	उभिः	करण
च॰	वै, अवे	उभ्याम्	उभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	वाः, ओः	उभ्याम्	उभ्यः	अपा॰
ष॰	वाः, ओः	वोः	ऊनाम्	सम्ब॰
स॰	वाम्, औ	वोः	उषु	अधि॰
	हे ओ	हे ऊ	हे अवः	सम्बो॰

(१७) ऋ–स्त्रीलिङ्गस्वरः (स्वसृवत्)

प्र॰	आ	अरौ	अरः	कर्त्ता
द्वि॰	अरम्	अरौ	ॠः	कर्म
तृ॰	रा	ऋभ्याम्	ऋभिः	करण
च॰	रे	ऋभ्याम्	ऋभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	उः	ऋभ्याम्	ऋभ्यः	अपा॰
ष॰	उः	रोः	ॠणाम्	सम्ब॰
स॰	अरि	रोः	ऋषु	अधि॰
	हे अः	हे अरौ	हे अरः	सम्बो॰

(१८) ई–स्त्रीलिङ्गस्वरः (गौरीवत्)

प्र॰	ई	यौ	यः	कर्त्ता
द्वि॰	ईम्	यौ	ईः	कर्म

तृ०	या	ईभ्याम्	ईभिः	करण
च०	यै	ईभ्याम्	ईभ्यः	सम्प्र०
पं०	याः	ईभ्याम्	ईभ्यः	अपा०
ष०	याः	योः	ईनाम्	सम्ब०
स०	याम्	योः	ईषु	अधि०
	हे इ	हे यौ	हे यः	सम्बो०

(१९) ऊ--स्त्रीलिङ्गस्वरः

प्र०	ऊः	वौ	वः	कर्त्ता
द्वि०	ऊम्	वौ	ऊः	कर्म
तृ०	वा	ऊभ्याम्	ऊभिः	करण
च०	वै-वे	ऊभ्याम्	ऊभ्यः	सम्प्र०
पं०	वाः, वेः	ऊभ्याम्	ऊभ्यः	अपा०
ष०	वाः, वेः	वोः	वाम्	सम्ब०
स०	वि	वोः	ऊषु	अधि०
	हे ऊः	हे वौ	हे वः	सम्बो०

(२०) ऐ—स्त्रीलिङ्गस्वरः

प्र०	ऐः	आयौ	आयः	कर्त्ता
द्वि०	आयम्	आयौ	आयः	कर्म

शेषं पुंवत् ।

(२१) ओ—स्त्रीलिङ्गस्वरः (द्योवत्)

प्र०	औः	आवौ	आवः	कर्त्ता
द्वि०	आम्	आवौ	आः	कर्म

शेषं पुंवत् ।

(२२) औ—स्त्रीलिङ्गस्वरः (नौवत्)

प्र०	औः	आवौ	आवः	कर्त्ता
द्वि०	आवम्	आवौ	आवः	कर्म

शेषं पुंवत् ।

(२३) अ—नपुंसकलिङ्गस्वरः (ज्ञानवत्)

प्र०	अम्	ए	आनि	कर्त्ता
द्वि०	अम्	ए	आनि	कर्म
तृ०	एन	आभ्याम्	ऐः	करण
च०	आय	आभ्याम्	एभ्यः	सम्प्र०
पं०	आत्-द्	आभ्याम्	एभ्यः	अपा०
ष०	अस्य	अयोः	आनाम्	सम्ब०
स०	ए	अयोः	एषु	अधि०

	हे अ	हे ए	हे आनि	सम्बो॰

(२४) आ—नपुंसकलिङ्गस्वरः (श्रीपावत्) ('ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्ये'ति ह्रस्वः)

प्र॰	अम्	ए	आनि	कर्त्ता
द्वि॰	अम्	ए	आनि	कर्म

शेषं नपुंसक 'अ' स्वरवत्।

(२५) इ—नपुंसकस्वरः (वारिवत्)

प्र॰	इ	इनी	ईनि	कर्त्ता
द्वि॰	इ	इनी	ईनि	कर्म
तृ॰	इना	इभ्याम्	इभिः	करण
च॰	इने	इभ्याम्	इभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	इनः	इभ्याम्	इभ्यः	अपा॰
ष॰	इनः	इनोः	ईनाम्	सम्ब॰
स॰	इनि	इनोः	इषु	अधि॰
	हे ए, इ	हे इनी	हे ईनि	सम्बो॰

(२६) ई—नपुंसकस्वरः (विद्वान्-कुल) (सुधीवत्)

प्र॰	इ	इनी	ईनि	कर्त्ता
द्वि॰	इ	इनी	ईनि	कर्म
तृ॰	इना	इभ्याम्	इभिः	करण
च॰	इने	इभ्याम्	इभ्यः	सम्प्र॰
प॰	इनः	इभ्याम्	इभ्यः	अपा॰
ष॰	इनः	इनोः	ईनाम्	सम्ब॰
स॰	इनि	इनोः	इषु	अधि॰
	हे इ	हे इनी	हे ईनि	सम्बो॰

(२७) उ—नपुंसकलिङ्गस्वरः (मधुवत्)

प्र॰	उ	उनी	ऊनि	कर्त्ता
द्वि॰	उ	उनी	ऊनि	कर्म
तृ॰	उना	उभ्याम्	उभिः	करण
च॰	उने	उभ्याम्	उभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	उनः	उभ्याम्	उभ्यः	अपा॰
ष॰	उनः	उनोः	ऊनाम्	सम्ब॰
स॰	उनि	उनोः	उषु	अधि॰
	हे ओ, उ	हे उनी	हे ऊनि	सम्बो॰

(२८) ऊ—नपुंसकस्वरः

प्र॰	उ	उनी	ऊनि	कर्त्ता
द्वि॰	उ	उनी	ऊनि	कर्म

तृ॰	उना	उभ्याम्	उभिः	करण
च॰	उने	उभ्याम्	उभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	उनः	उभ्याम्	उभ्यः	अपा॰
ष॰	उनः	उनोः	ऊनाम्	सम्ब॰
स॰	उनि	उनोः	उषु	अधि॰
	हे ओ, उ	हे उनी	हे ऊनि	सम्बो॰

(२९) **ऋ—नपुंसकस्वरः (धातृवत्) (धारण करनेवाला कुल)**

प्र॰	ऋ	ऋणी	ॠणि	कर्त्ता
द्वि॰	ऋ	ऋणी	ॠणि	कर्म
तृ॰	ऋणा	ऋभ्याम्	ऋभिः	करण
च॰	ऋणे	ऋभ्याम्	ऋभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	ऋणः	ऋभ्याम्	ऋभ्यः	अपा॰
ष॰	ऋणः	ऋणोः	ॠणाम्	सम्ब॰
स॰	ऋणि	ऋणोः	ऋषु	अधि॰
	हे ऊः, हे ऋ	हे ऋणी	हे ॠणि	सम्बो॰

विषयानुक्रमः

॥ श्रीः ॥

बृहच्छब्दकुसुमाकरः

जगद्गुरो नमस्तुभ्यं शिवाय शिवदाय च।
योगीन्द्राणां च योगीन्द्र गुरूणां गुरवे नमः ॥

अथ अजन्तपुंल्लिङ्गशब्दाः

(१) अकारान्तः 'राम' शब्दः (दशरथ का पुत्र या भगवान्)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
प्र०	रामः	रामौ	रामाः	कर्त्ता
द्वि०	रामम्	रामौ	रामान्	कर्म
तृ०	रामेण	रामाभ्याम्[१]	रामैः	करण
च०	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः	सम्प्र०
पं०	रामात्-द्	रामाभ्याम्	रामेभ्यः	अपा०
ष०	रामस्य	रामयोः	रामाणाम्[२]	सम्ब०
स०	रामे	रामयोः	रामेषु	अधि०
	हे राम	हे रामौ	हे रामाः	सम्बो०

एवं श्याम-कृष्ण-मुकुन्द-गोपाल इत्यादयोऽकारान्तशब्दा रामशब्दवत्।

(२) अकारान्तः सर्वनाम 'सर्व' शब्दः (सभी)

प्र०	सर्वः	सर्वौ	सर्वे	कर्त्ता
द्वि०	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्	कर्म
तृ०	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	करण
च०	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	सम्प्र०
पं०	सर्वस्मात्-द्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	अपा०
ष०	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्[३]	सम्ब०

१ 'सुपि च' इति दीर्घः।
२ 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुडागमः, 'नामि' इति दीर्घः।
३ 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इति सुट्।

स॰	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	अधि॰
	हे सर्व	हे सर्वौ	हे सर्वे	सम्बो॰

(३) अकारान्तः सर्वनाम 'विश्व' शब्दः (संसार या सब)

प्र॰	विश्वः	विश्वौ	विश्वे	कर्त्ता
द्वि॰	विश्वम्	विश्वौ	विश्वान्	कर्म
तृ॰	विश्वेन	विश्वाभ्याम्	विश्वैः	करण
च॰	विश्वस्मै	विश्वाभ्याम्	विश्वेभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	विश्वस्मात्-द्	विश्वाभ्याम्	विश्वेभ्यः	अपा॰
ष॰	विश्वस्य	विश्वयोः	विश्वेषाम्	सम्ब॰
स॰	विश्वस्मिन्	विश्वयोः	विश्वेषु	अधि॰
	हे विश्व	हे विश्वौ	हे विश्वाः	सम्बो॰

एवं कतर-यतर-ततर-एकतर-कतम-यतम-ततम-एकतम-अन्य-अन्यतर-इतर-त्वत-त्व[१]-सम-सिम इति सर्वादिगणपठिता अकारान्तपुल्लिङ्गशब्दाः, संख्याभिन्नार्थक एकशब्दश्च[२]।

(४) अकारान्तो नित्यं द्विवचनान्त[३] 'उभ'शब्दः (दो)

प्र॰ उभौ, द्वि॰ उभौ, तृ॰ उभाभ्याम्, च॰ उभाभ्याम्, पं॰ उभाभ्याम्, ष॰ उभयोः, स॰ उभयोः, सम्बो॰ हे उभौ।

(५) अकारान्तः 'उभय' शब्दः, अस्य द्विवचनं नास्ति, अनभिधानात्[४] (दो अवयववाला)

प्र॰	उभयः	—	उभये	कर्त्ता
द्वि॰	उभयम्	—	उभयान्	कर्म
तृ॰	उभयेन	—	उभयैः	करण
च॰	उभयस्मै	—	उभयेभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	उभयस्मात्-द्	—	उभयेभ्यः	अपा॰
ष॰	उभयस्य	—	उभयेषाम्	सम्ब॰
स॰	उभयस्मिन्	—	उभयेषु	अधि॰
	हे उभय	—	हे उभये	सम्बो॰

१ त्वत-त्वशब्दावदन्तावन्यपर्यायौ एकस्तान्त इत्यपरे, अत एव 'त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्' इति सङ्गच्छते।

२ 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते'॥ इति कोषात् एकशब्दस्य अष्टौ अर्थाः। तत्र संख्यावाची एकशब्दो नित्यैकवचनान्तः।

३ सर्वनामकार्याणां द्विवचनेऽभावेऽपि 'अव्ययसर्वनाम्नामकजि'ति अकज्विधानार्थमस्य गणे पाठस्यावश्यको बोध्यः। कप्रत्ययेन तु नेष्टसिद्धिः, 'उभादुदात्तो नित्यम्' इत्यत्र नित्यमिति योगविभागेनायच्प्रसङ्गात्। अकचि तु तन्मध्यपतितन्यायेन द्विवचनपरकत्वाभावान्न दोषः। साधनप्रकारो रामशब्दवत् बोध्यः।

४ 'उभयोऽन्यत्र' इति वार्तिकस्य 'उभयो मणिः, उभये देवमनुष्याः' इत्युदाहरणद्वयदानपरकभाष्येण, 'तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः' इति सूत्रेण अव्ययसंज्ञावारणाय तसिलादय इत्यादि परिगणनेन च उभयशब्दस्य द्विवचने रूपमनभिधानमिति कैयटादयः। 'न चोदाहरणमादरणीयम्' उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभावः इत्येवं परतया नादरणीयम्। इति भाष्येण पचति रूपं, पचति कल्पमिति परिगणनफलदानेन च द्विवचनेऽपि रूपं भवत्येवेति हरदत्ताशयः। एवं हरदत्तमते द्विवचनेऽपि रूपं भवत्येवेति सर्वविदिति भावः।

(६) अकारान्तः 'नेम' शब्दः (आधा)

प्र०	नेमः	नेमौ	नेमे-नेमाः[१]	कर्त्ता
द्वि०	नेमम्	नेमौ	नेमान्	कर्म
तृ०	नेमेन	नेमाभ्याम्	नेमैः	करण
च०	नेमस्मै	नेमाभ्याम्	नेमेभ्यः	सम्प्र०
पं०	नेमस्मात्-द्	नेमाभ्याम्	नेमेभ्यः	अपा०
ष०	नेमस्य	नेमयोः	नेमेषाम्	सम्ब०
स०	नेमस्मिन्	नेमयोः	नेमेषु	अधि०
	हे नेम	हे नेमौ	हे नेमे-नेमाः	सम्बो०

(७) अकारान्तः 'पूर्व' शब्दः (पूर्व)

प्र०	पूर्वः	पूर्वौ	पूर्वे-पूर्वाः[२]	कर्त्ता
द्वि०	पूर्वम्	पूर्वौ	पूर्वान्	कर्म
तृ०	पूर्वेण	पूर्वाभ्याम्	पूर्वैः	करण
च०	पूर्वस्मै	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः	सम्प्र०
पं०	पूर्वस्मात्-द्[३] पूर्वात्-द्	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः	अपा०
ष०	पूर्वस्य	पूर्वयोः	पूर्वेषाम्	सम्ब०
स०	पूर्वस्मिन्-पूर्वे[४]	पूर्वयोः	पूर्वेषु	अधि०
	हे पूर्व	हे पूर्वौ	हे पूर्वे-पूर्वाः	सम्बो०

एवं पर-अवर-दक्षिण-उत्तर-अपर-अधर-स्व[५]-अन्तर[६] शब्दाः।

(८) अकारान्तः पुल्लिङ्गः 'प्रथम' शब्दः (पहला)

प्र०	प्रथमः	प्रथमौ	प्रथमे-प्रथमाः[७]	कर्त्ता

शेषं रामवत्। एवं चरम-द्वय-द्वितय[८]-त्रय-त्रितय-चतुष्टय-पञ्चतय-अल्प-[९] अर्ध-कतिपय-शब्दाः प्रथमशब्दवत्।

---

१ 'प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च' अवशिष्टं सर्वं 'सर्व'शब्दवत्।

२ 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्'—नियमेन अवधि-सापेक्षार्थे संज्ञाभिन्नार्थे च वर्तमानानां पूर्वादीनां सप्तानां जसि सर्वनामसंज्ञाविकल्पो न त्वन्यत्रेति भावः। अत एव 'दक्षिणा गायकाः' इत्यत्र दक्षिणशब्दस्य कुशलपरत्वेन अवध्यपेक्षत्वाऽभावात् सर्वनामसंज्ञा न भवति।

३ 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा'। अन्यत् सर्वं सर्वशब्दवत्।

४ 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा'। अन्यत् सर्वं सर्वशब्दवत्।

५ आत्मीयार्थे 'स्व' शब्दः 'पूर्व'शब्दवत्, ज्ञातिधनार्थकस्तु 'राम'शब्दवत्।

६ बाह्यार्थकः परिधानार्थकश्च 'अन्तर'शब्दः 'पूर्व'शब्दवत्। अन्यत्र 'राम'शब्दवत्।

७ 'प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च'—नेमशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमादिशब्दानां गणे पाठाभावात् जसोऽन्यत्र न सर्वनामकार्यमि'ति बोध्यम्।

८ 'द्वित्रिभ्यां तयप्स्यादयज्वा'। 'यस्येति च'।

९ 'अर्धं नपुंसकम्'—समासवाची अर्धशब्द एव नित्यनपुंसकः, खण्डवाची तु पुंल्लिङ्ग एव, यथा—'ग्रामार्धः' इत्यादि।

(९) अकारान्तः पुल्लिङ्गो 'द्वितीय' शब्दः (दूसरा)

प्र॰	द्वितीयः	द्वितीयौ	द्वितीयाः	कर्त्ता
द्वि॰	द्वितीयम्	द्वितीयौ	द्वितीयान्	कर्म
तृ॰	द्वितीयेन	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयैः	करण
च॰	द्वितीयस्मै[1] द्वितीयाय	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयेभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	द्वितीयस्मात्-द् द्वितीयात्-द्	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयेभ्यः	अपा॰
ष॰	द्वितीयस्य	द्वितीययोः	द्वितीयानाम्	सम्ब॰
स॰	द्वितीयस्मिन् द्वितीये	द्वितीययोः	द्वितीयेषु	अधि॰

एवं 'तृतीय'शब्दोऽपि।

(१०) अकारान्तः पुल्लिङ्गो 'निर्जर' शब्दः = निर्गता जरा यस्मात् (देवता)

प्र॰	निर्जरः	निर्जरसौ[2] निर्जरौ	निर्जरसः निर्जराः	कर्त्ता
द्वि॰	निर्जरसम् निर्जरम्	निर्जरसौ निर्जरौ	निर्जरसः निर्जरान्	कर्म
तृ॰	निर्जरसा निर्जरेण	निर्जराभ्याम्	निर्जरैः[3]	करण
च॰	निर्जरसे निर्जराय	निर्जराभ्याम्	निर्जरेभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	निर्जरसः निर्जरात्-द्	निर्जराभ्याम्	निर्जरेभ्यः	अपा॰
ष॰	निर्जरसः निर्जरस्य	निर्जरसोः निर्जरयोः	निर्जरसाम् निर्जराणाम्	सम्ब॰
स॰	निर्जरसि निर्जरे	निर्जरसोः निर्जरयोः	निर्जरेषु	अधि॰
	हे निर्जर	हे निर्जरसौ हे निर्जरौ	हे निर्जरसः हे निर्जराः	सम्बो॰

१ 'तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्'(वा॰)—तीयप्रत्ययान्तस्य ङे-ङसि-ङि इत्येतेषु ङित्सु सर्वनामत्वात् 'सर्व'शब्दवत्। अन्येषां रामशब्दवत्।

२ 'जराया जरसन्यतरस्याम्'—जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ। एवञ्च सु-भ्याम्-भिस्-भ्यस्-सुप्-विभक्तीः वर्जयित्वा सर्वत्र जरसादेशो भवति इति भावः। 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' (प॰)—पदाधिकारे अङ्गाधिकारे च यस्य यद् विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च भवतीति निष्कर्षः। तेन जरसादेशस्य अङ्गाधिकारस्थत्वात् 'जरा'शब्दस्य तदन्तस्य (निर्जरशब्दस्य) च जरसादेशो भवति।

३ अत्र ऐसादेशे कृते अजादिपरकत्वात् जरसादेशस्तु न, सन्निपातपरिभाषाविरोधात्।

(११) अकारान्तः पुल्लिङ्गः 'पाद' शब्दः (पैर)

प्र॰	पादः	पादौ	पादाः	कर्त्ता
द्वि॰	पादम्	पादौ	पदः-पादान्[1]	कर्म
तृ॰	पदा	पद्भ्याम्	पद्भिः	करण
	पादेन	पादाभ्याम्	पादैः	
च॰	पदे	पद्भ्याम्	पद्भ्यः	सम्प्र॰
	पादाय	पादाभ्याम्	पादेभ्यः	
पं॰	पदः	पद्भ्याम्	पद्भ्यः	अपा॰
	पादात्-द्	पादाभ्याम्	पादेभ्यः	
ष॰	पदः	पदोः	पदाम्	सम्ब॰
	पादस्य	पादयोः	पादानाम्	
स॰	पदि	पदोः	पत्सु	अधि॰
	पादे	पादयोः	पादेषु	
	हे पाद	हे पादौ	हे पादाः	सम्बो॰

(१२) अकारान्तः पुल्लिङ्गो 'दन्त' शब्दः (दाँत)

प्र॰	दन्तः	दन्तौ	दन्ताः	कर्त्ता
द्वि॰	दन्तम्	दन्तौ	दतः-दन्तान्[2]	कर्म
तृ॰	दता	दद्भ्याम्	दद्भिः	करण
	दन्तेन	दन्ताभ्याम्	दन्तैः	
च॰	दते	दद्भ्याम्	दद्भ्यः	सम्प्र॰
	दन्ताय	दन्ताभ्याम्	दन्तेभ्यः	
पं॰	दतः	दद्भ्याम्	दद्भ्यः	अपा॰
	दन्तात्-द्	दन्ताभ्याम्	दन्तेभ्यः	
ष॰	दतः	दतोः	दताम्	सम्ब॰
	दन्तस्य	दन्तयोः	दन्तानाम्	
स॰	दति	दतोः	दत्सु	अधि॰
	दन्ते	दन्तयोः	दन्तेषु	
	हे दन्त	हे दन्तौ	हे दन्ताः	सम्बो॰

१ पद्दन्नोमास्-पाद-दन्त-नासिका-मास-हृदय-निशा-असृज्-यूष-दोष-यकृत्-शकृत्-उदक-आस्य—एषां क्रमेण पद्-दत्-नस्-मास्-हृद्-निश्-असन्-यूषन्-दोषन्-यकन्-शकन्-उदन्-आसन्—आदेशाः शसादौ वा स्युरित्यर्थः। शस्विभक्तेः प्राक् पदादेशाभावपक्षे 'राम'शब्दवत् सर्वं कार्यम्। अत्र केचित् 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्', 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यादौ पद्-हृद् इति प्रथमैकवचनदर्शनादत्र सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम्। प्रकारः = सादृश्यम्, तच्चात्र प्रत्ययत्वेनैव गृह्यते। तथा च पूर्वोक्तादेशाः सर्वत्र भवन्तीति तन्मतम्।

२ पादशब्दवत् सर्वं कार्यम्, भत्वादत्र जश्त्वं न भवति।

(१३) अकारान्तः पुल्लिङ्गो 'मास' शब्दः (महीना)

प्र०	मासः	मासौ	मासाः	कर्त्ता
द्वि०	मासम्	मासौ	मासः-मासान्	कर्म
तृ०	मासा	माभ्याम्[1]	माभिः[2]	करण
	मासेन	मासाभ्याम्	मासैः	
च०	मासे	माभ्याम्	माभ्यः	सम्प्र०
	मासाय	मासाभ्याम्	मासेभ्यः	
पं०	मासः	माभ्याम्	माभ्यः	अपा०
	मासात्-द्	मासाभ्याम्	मासेभ्यः	
ष०	मासः	मासोः	मासाम्	सम्ब०
	मासस्य	मासयोः	मासानाम्	
स०	मासि	मासोः	मास्सु	अधि०
	मासे	मासयोः	मासेषु	
	हे मास	हे मासौ	हे मासाः	सम्बो०

(१४) अकारान्तः पुल्लिङ्गो 'यूष' शब्दः (माँड़)

प्र०	यूषः	यूषौ	यूषाः	कर्त्ता
द्वि०	यूषम्	यूषौ	यूष्णः-यूषान्[3]	कर्म
तृ०	यूष्णा[4]	यूषभ्याम्	यूषभिः	करण
	यूषेण	यूषाभ्याम्	यूषैः	
च०	यूष्णे	यूषभ्याम्	यूषभ्यः	सम्प्र०
	यूषाय	यूषाभ्याम्	यूषेभ्यः	
पं०	यूष्णः	यूषभ्याम्	यूषभ्यः	अपा०
	यूषात्-द्	यूषाभ्याम्	यूषेभ्यः	
ष०	यूष्णः	यूष्णोः	यूष्णाम्	सम्ब०
	यूषस्य	यूषयोः	यूषाणाम्	
स०	यूष्णि-यूषणि	यूष्णोः	यूषसु	अधि०
	यूषे	यूषयोः	यूषेषु	
	हे यूष	हे यूषौ	हे यूषाः	सम्बो०

(१५) अकारान्तः पुल्लिङ्गो 'द्व्यह्न' शब्दः (दो दिन)

प्र०	द्व्यह्नः[5]	द्व्यह्नौ	द्व्यह्नाः	कर्त्ता

१ 'स्वादिष्वि'ति पदत्वे, रुत्वे, यत्वे, यलोपे साधु।

२ 'स्वादिष्वि'ति पदत्वे, रुत्वे, यत्वे, यलोपे साधु।

३ 'अल्लोपोऽनः', 'रषाभ्यां नो णः समानपदे'।

४ 'अल्लोपोऽनः', 'रषाभ्यां नो णः समानपदे'।

५ द्वयोरह्नोर्भवः इति विग्रहे 'तद्धितार्थ—' इति समासे, ठञि, तस्य लुकि 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टचि, 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इति अह्नादेशे यणि रूपम्।

द्वि०	द्व्यह्नम्	द्व्यह्नौ	द्व्यह्नान्	कर्म
तृ०	द्व्यह्नेन	द्व्यह्नाभ्याम्	द्व्यह्नैः	करण
च०	द्व्यह्नाय	द्व्यह्नाभ्याम्	द्व्यह्नेभ्यः	सम्प्र०
पं०	द्व्यह्नात्-द्	द्व्यह्नाभ्याम्	द्व्यह्नेभ्यः	अपा०
ष०	द्व्यह्नस्य	द्व्यह्नयोः	द्व्यह्नानाम्	सम्ब०
स०	द्व्यह्नि[1] द्व्यहनि-द्व्यह्ने	द्व्यह्नयोः	द्व्यह्नेषु	अधि०
	हे द्व्यह्न	हेद्व्यह्नौ	हे द्व्यह्नाः	सम्बो०

(१६) अकारान्तः पुल्लिङ्गे 'विश्वपा' शब्दः (विश्वपालक)

प्र०	विश्वपाः	विश्वपौ[2]	विश्वपाः	कर्त्ता
द्वि०	विश्वपाम्	विश्वपौ	विश्वपः[3]	कर्म
तृ०	विश्वपा	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभिः	करण
च०	विश्वपे	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः	सम्प्र०
पं०	विश्वपः	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः	अपा०
ष०	विश्वपः	विश्वपोः	विश्वपाम्	सम्ब०
स०	विश्वपि	विश्वपोः	विश्वपासु	अधि०
	हे विश्वपाः	हे विश्वपौ	हे विश्वपाः	सम्बो०

एवं सोमपा-गोपा-धेनुपा-वनपा-द्वारपा-शङ्खध्मा-पाणिध्मा-मुखध्मा-अग्निध्मादि-शब्दानां रूपणि। त्वा-श्ना[4] इति च।

(१७) आकारान्तः पुल्लिङ्गे 'हाहा' शब्दः (गन्धर्व)

प्र०	हाहाः	हाहौ	हाहाः	कर्त्ता
द्वि०	हाहाम्	हाहौ	हाहान्[5]	कर्म
तृ०	हाहा[6]	हाहाभ्याम्	हाहाभिः	करण
च०	हाहै[7]	हाहाभ्याम्	हाहाभ्यः	सम्प्र०
पं०	हाहाः[8]	हाहाभ्याम्	हाहाभ्यः	अपा०
ष०	हाहाः[9]	हाहौः[10]	हाहाम्	सम्ब०

---

१ 'संख्या-वि-साय-पूर्वस्याऽह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ'। 'विभाषा ङिश्योः'।

२ 'दीर्घाज्जसि च' इति दीर्घनिषेधे वृद्धिः।

३ 'आतो धातोः'।

४ त्वा-श्ना इति प्रत्ययौ। न चैवं धातुत्वाभावात् 'शसि क्त्वः श्नः'—इत्यत्र कथमाकारलोपः इति चेत्, 'आतो धातोः' इति सूत्रस्थ 'आत' इति योगविभागेन बोध्यम्।

५ 'हाहा'शब्दस्य अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वेन धातुत्वाभावात् 'आतो धातोः' इत्यल्लोपादिकं न भवति।

६ 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घादेशः।

७ 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिः।

८ सवर्णदीर्घः।

९ सवर्णदीर्घः।

१० 'वृद्धिरेचि'।

स॰	हाहे[१]	हाहौः	हाहासु	अधि॰
	हे हाहाः	हे हाहौ	हे हाहाः	सम्बो॰

(१८) **इकारान्तः पुल्लिङ्गो 'हरि' शब्दः (विष्णु)**

प्र॰	हरिः	हरी	हरयः[२]	कर्त्ता
द्वि॰	हरिम्	हरी[३]	हरीन्	कर्म
तृ॰	हरिणा[४]	हरिभ्याम्	हरिभिः	करण
च॰	हरये[५]	हरिभ्याम्	हरिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	हरेः[६]	हर्योः	हरिभ्यः	अपा॰
ष॰	हरेः	हर्योः	हरीणाम्	सम्ब॰
स॰	हरौ[७]	हर्योः	हरिषु	अधि॰
	हे हरे[८]	हे हरी	हे हरयः	सम्बो॰

एवं श्रीपति-कवि-भूपति-अग्नि-रवि-अतिसखिशब्दानां रूपाणि।

(१९) **इकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सखि'[९] शब्दः (मित्र)**

प्र॰	सखा[१०]	सखायौ[११]	सखायः	कर्त्ता
द्वि॰	सखायम्	सखायौ	सखीन्	कर्म
तृ॰	सख्या[१२]	सखिभ्याम्	सखिभिः	करण
च॰	सख्ये	सखिभ्याम्	सखिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	सख्युः[१३]	सखिभ्याम्	सखिभ्यः	अपा॰
ष॰	सख्युः	सख्योः	सखीनाम्	सम्ब॰
स॰	सख्यौ[१४]	सख्योः	सखिषु	अधि॰
	हे सखे	हे सखायौ	हे सखायः	सम्बो॰

(२०) **इकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सुसखि' शब्दः (प्रियमित्र)**

प्र॰	सुसखा[१५]	सुसखायौ	सुसखायः	कर्त्ता

१ 'आद्गुणः'। शेषं विश्वपावत्।
२ 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'।
३ 'जसि च'।
४ 'शेषो घ्यसखि'। 'आङो नाऽस्त्रियाम्'।
५ 'घेर्ङिति'।
६ 'ङसिङसोश्च'।
७ 'अच्च घेः'।
८ 'ह्रस्वस्य गुणः'। 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः'।
९ 'शेषो घ्यसखि' इति सूत्रे असखि इत्युक्तत्वात् 'सखि'शब्दस्य 'घि'संज्ञा न।
१० 'अनङ् सौ'। 'सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'। सुलोपः। नलोपः।
११ 'सख्युरसम्बुद्धौ'। 'अचो ञ्णिति'।
१२ घित्वाऽभावात् नाभावाऽभावे यण्।
१३ 'ख्यत्यात्परस्य'।
१४ 'औत्'।
१५ 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टचि। 'सुसखः' इति तु न स्यात् 'न पूजनादि'ति निषेधात्। सखिशब्दान्तत्वेऽपि

द्वि॰	सुसखायम्	सुसखायौ	सुसखीन्	कर्म
तृ॰	सुसखिना[१]	सुसखिभ्याम्	सुसखिभिः	करण
च॰	सुसखये	सुसखिभ्याम्	सुसखिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	सुसखेः	सुसखिभ्याम्	सुसखिभ्यः	अपा॰
ष॰	सुसखेः	सुसख्योः	सुसखीनाम्	सम्ब॰
स॰	सुसखौ	सुसख्योः	सुसखिषु	अधि॰
	हे सुसखे	हे सुसखायौ	हे सुसखायः	सम्बो॰

एवम् अतिशयितः सखा अतिसखा[२] तथा परमसखा यस्येति परमसखा इत्यपि बोध्यम्।

(२१) इकारान्तः पुल्लिङ्गः 'पति' शब्दः (स्वामी)

प्र॰	पतिः	पती	पतयः	कर्त्ता
द्वि॰	पतिम्	पती	पतीन्	कर्म
तृ॰	पत्या[३]	पतिभ्याम्	पतिभिः	करण
च॰	पत्ये	पतिभ्याम्	पतिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	पत्युः[४]	पतिभ्याम्	पतिभ्यः	अपा॰
ष॰	पत्युः	पत्योः	पतीनाम्	सम्ब॰
स॰	पत्यौ[५]	पत्योः	पतिषु	अधि॰
	हे पते	हे पती	हे पतयः	सम्बो॰

(२२) इकारान्तः पुल्लिङ्गे 'भूपति' शब्दः (राजा)

प्र॰	भूपतिः	भूपती	भूपतयः	कर्त्ता
द्वि॰	भूपतिम्	भूपती	भूपतीन्	कर्म
तृ॰	भूपतिना[६]	भूपतिभ्याम्	भूपतिभिः	करण
च॰	भूपतये	भूपतिभ्याम्	भूपतिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	भूपतेः	भूपतिभ्याम्	भूपतिभ्यः	अपा॰
ष॰	भूपतेः	भूपत्योः	भूपतीनाम्	सम्ब॰
स॰	भूपतौ	भूपत्योः	भूपतिषु	अधि॰
	हे भूपते	हे भूपती	हे भूपतयः	सम्बो॰

एवं पृथ्वीपति-श्रीपति-गणपतिशब्दाः।

'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया 'सखि'शब्दवत् अनङादिकार्यं भवति।

१ समुदायस्य सखिरूपत्वाभावेन घित्वात् नाऽऽदेशः।

२ सखायमतिक्रान्तः, राज्ञः सखा इति विग्रहे तु 'न पूजनादि'ति निषेधस्याभावेन 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टचि, अतिसखः, राजसखः, 'राम'शब्दवत्।

३ 'पतिः समास एव'। 'सीतायाः पतये नमः' इत्यादि त्वार्षम्।

४ 'ख्यत्यात्परस्य'।

५ 'औत्' इत्यौत्वम्।

६ 'पतिः समास एव'। अतः समासे भूपति-गणपति-श्रीपति-पृथ्वीपति-प्रभृतयो घिसंज्ञका एव, तेषां सर्वाण्यपि रूपाणि तत्र तत्र साधनकार्याणि च 'हरि'शब्दवत्।

(२३) त्रिषु लिङ्गेषु समानः, डतिप्रत्ययान्त इकारान्तः 'कति' शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः (कितने)

प्र॰ कति[१], द्वि॰ कति, तृ॰ कतिभिः, च॰ कतिभ्यः, पं॰ कतिभ्यः, ष॰ कतीनाम्, स॰ कतिषु, सम्बो॰ हे कति।

(२४) इकारान्तः पुल्लिङ्गो नित्यं बहुवचनान्तः 'त्रि' शब्दः

प्र॰ त्रयः, द्वि॰ त्रीन्ः, तृ॰ त्रिभिः, च॰ त्रिभ्यः पं॰ त्रिभ्यः, ष॰ त्रयाणाम्[२], स॰ त्रिषु, सम्बो॰ हे त्रयः।

(२५) इकारान्तः पुल्लिङ्गः 'प्रियत्रि' शब्दः (तीन प्रियवाले पुरुष)

प्र॰	प्रियत्रिः[३]	प्रियत्री	प्रियत्रयः	कर्त्ता
द्वि॰	प्रियत्रीम्	प्रियत्री	प्रियत्रीन्	कर्म
तृ॰	प्रियत्रिणा	प्रियत्रिभ्याम्	प्रियत्रिभिः	करण
च॰	प्रियत्रये	प्रियत्रिभ्याम्	प्रियत्रिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	प्रियत्रेः	प्रियत्रिभ्याम्	प्रियत्रिभ्यः	अपा॰
ष॰	प्रियत्रेः	प्रियत्रयोः	प्रियत्रयाणाम्[४]	सम्ब॰
स॰	प्रियत्रौ	प्रियत्रयोः	प्रियत्रिषु	अधि॰
	हे प्रियत्रे	हे प्रियत्री	हे प्रियत्रयः	सम्बो॰

(२६) इकारान्तः पुल्लिङ्गो 'द्वि' शब्दो नित्यं द्विवचनान्तः[५] (दो)

प्र॰ द्वौ[६], द्वि॰ द्वौ, तृ॰ द्वाभ्याम्, च॰ द्वाभ्याम्, पं॰ द्वाभ्याम्, ष॰ द्वयोः, स॰ द्वयोः (त्यदादेः सम्बो॰ नास्ति)।

(२७) इकारान्तः पुल्लिङ्गः 'औडुलोमि' शब्दः (तारा के समान लोमवाले पुरुष की सन्तान)

प्र॰	औडुलोमिः[७]	औडुलोमी	उडुलोमाः[८]	कर्त्ता
द्वि॰	औडुलोमिम्	औडुलोमी	उडुलोमान्	कर्म
तृ॰	औडुलोमिना	औडुलोमिभ्याम्	उडुलोमैः	करण
च॰	औडुलोमये	औडुलोमिभ्याम्	उडुलोमेभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	औडुलोमेः	औडुलोमिभ्याम्	उडुलोमेभ्यः	अपा॰

१ 'बहुगणवतुडति संख्या', 'डति च', 'षड्भ्यो लुक्'।

२ 'त्रेस्त्रयः'।

३ प्रियास्त्रयो यस्येति बहुव्रीहिः, तस्यान्यपदार्थप्रधानत्वेन 'त्रि'शब्दत्वाभावात् 'हरि'शब्दवत् रूपाणि।

४ अत्र केचित् त्रिशब्दस्य उपसर्जनत्वेन गौणमुख्यन्यायात् 'त्रेस्त्रयः' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या प्रियत्रीणामित्येव भवतीत्युक्तं, तन्न; गौणमुख्यन्यायस्य पदकार्यविषयत्वात्।

५ 'द्वि'शब्दस्य द्वित्वनियतत्वादिति भावः।

६ 'त्यदादीनामः'।

७ उडूनि = नक्षत्राणीव लोमानि यस्य स 'उडुलोमा'। तस्यापत्यम् औडुलोमिः। 'बाह्वादिभ्यश्च' इति इञ्। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः, आदिवृद्धिः।

८ उडुलोम्नः अपत्यमिति विग्रहे बहुवचनेषु 'बाह्वादिभ्यश्च' इति सूत्रं प्रबाध्य 'लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः' इत्यनेन अकारप्रत्यये टिलोपे ञित्त्वाभावेन नादिवृद्धिः। एवञ्च एकवचनद्विवचनयोः 'हरि'वत्, बहुवचनेषु 'राम'वद्रूपं ज्ञेयम्।

ष०	औडुलोमेः	औडुलोम्योः	उडुलोमानाम्	सम्ब०
स०	औडुलोमौ	औडुलोम्योः	उडुलोमिषु	अधि०
	हे औडुलोमे	हे औडुलोमी	हे उडुलोमाः	सम्बो०

(२८) ईकारान्तः पुल्लिङ्गः 'पपी' शब्दः (सूर्य)

प्र०	पपीः[1]	पप्यौ[2]	पप्यः	कर्त्ता
द्वि०	पपीम्[3]	पप्यौ	पपीन्[4]	कर्म
तृ०	पप्या	पपीभ्याम्	पपीभिः	करण
च०	पप्ये	पपीभ्याम्	पपीभ्यः	सम्प्र०
पं०	पप्यः	पपीभ्याम्	पपीभ्यः	अपा०
ष०	पप्यः	पप्योः	पप्याम्	सम्ब०
स०	पपी[5]	पप्योः	पपीषु	अधि०
	हे पपीः	हे पप्यौ	हे पप्यः	सम्बो०

(२९) ईकारान्तः पुल्लिङ्गो 'वातप्रमी' शब्दः

(हवा के समान तेज दौड़ने वाला सींग रहित मृग)

प्र०	वातप्रमीः[6]	वातप्रम्यौ	वातप्रम्यः	कर्त्ता
द्वि०	वातप्रमीम्	वातप्रम्यौ	वातप्रमीन्	कर्म
तृ०	वातप्रम्या	वातप्रमीभ्याम्	वातप्रमीभिः	करण
च०	वातप्रम्ये	वातप्रमीभ्याम्	वातप्रमीभ्यः	सम्प्र०
पं०	वातप्रम्यः	वातप्रमीभ्याम्	वातप्रमीभ्यः	अपा०
ष०	वातप्रम्यः	वातप्रम्योः	वातप्रम्याम्	सम्ब०
स०	वातप्रमी	वातप्रम्योः	वातप्रमीषु	अधि०
	हे वातप्रमीः	हे वातप्रम्यौ	हे वातप्रम्यः	सम्बो०

(३०) ईकारान्तः पुल्लिङ्गो 'ययी' शब्दः (मार्ग)

प्र०	ययी	यय्यौ	यय्यः	कर्त्ता
द्वि	ययीम्	यय्यौ	ययीन्	कर्म
तृ०	यय्या	ययीभ्याम्	ययीभि.	करण

इत्यादि 'वातप्रमी'वत्।

१ 'यापोः किद्वेच' इति ईप्रत्ययान्तत्वेन ङ्यन्तत्वाऽभावात् सुलोपो न।

२ 'दीर्घाज्जसि चे'ति दीर्घनिषेधात् यणि।

३ ईप्रत्ययान्तस्य धातुत्वाभावेन 'एरनेकाचः–' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे सिद्धम्।

४ पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसो नः' इति नत्वम्।

५ सवर्णदीर्घः।

६ वातशब्दे उपपदे माधातोः ईप्रत्ययः स्यात्, स च कित् इत्यर्थकः 'वातप्रमी' इत्युणादिसूत्रेण माधातोः ईप्रत्यये तस्य किद्वद्भावे च कृते 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे उपपदसमासे तस्मात् सुबुत्पत्तिः। शेषं 'पपी'-वत्।

(३१) ईकारान्तः पुल्लिङ्गे 'बहुश्रेयसी' शब्दः
(अधिक कल्याण करने वाली स्त्रियाँ हैं जिसको, ऐसा पुरुष)

प्र०	बहुश्रेयसी:[१]	बहुश्रेयस्यौ	बहुश्रेयस्यः	कर्त्ता
द्वि०	बहुश्रेयसीम्	बहुश्रेयस्यौ	बहुश्रेयसीन्	कर्म
तृ०	बहुश्रेयस्या	बहुश्रेयसीभ्याम्	बहुश्रेयसीभिः	करण
च०	बहुश्रेयस्यै[२]	बहुश्रेयसीभ्याम्	बहुश्रेयसीभ्यः	सम्प्र०
पं०	बहुश्रेयस्याः	बहुश्रेयसीभ्याम्	बहुश्रेयसीभ्यः	अपा०
ष०	बहुश्रेयस्याः[३]	बहुश्रेयस्योः	बहुश्रेयसीनाम्[४]	सम्ब०
स०	बहुश्रेयस्याम्[५]	बहुश्रेयस्योः	बहुश्रेयसीषु	अधि०
	हे बहुश्रेयसि[६]	हे बहुश्रेयस्यौ	हे बहुश्रेयस्यः	सम्बो०

(३२) ईकारान्तः पुल्लिङ्ग 'अतिलक्ष्मी' शब्दः (लक्ष्मी को अतिक्रमण करनेवाला पुरुष)

प्र०	[७]अतिलक्ष्मीः	अतिलक्ष्म्यौ	अतिलक्ष्म्यः	कर्त्ता
द्वि०	अतिलक्ष्मीम्	अतिलक्ष्म्यौ	अतिलक्ष्मीन्	कर्म
तृ०	अतिलक्ष्म्या	अतिलक्ष्मीभ्याम्	अतिलक्ष्मीभिः	करण
च०	अतिलक्ष्म्यै	अतिलक्ष्मीभ्याम्	अतिलक्ष्मीभ्यः	सम्प्र०
पं०	अतिलक्ष्म्याः	अतिलक्ष्मीभ्याम्	अतिलक्ष्मीभ्यः	अपा०
ष०	अतिलक्ष्म्याः	अतिलक्ष्म्योः	अतिलक्ष्मीणाम्	सम्ब०
स०	अतिलक्ष्म्याम्	अतिलक्ष्म्योः	अतिलक्ष्मीषु	अधि०
	हे अतिलक्ष्मि	हे अतिलक्ष्म्यौ	हे अतिलक्ष्म्यः	सम्बो०

(३३) ईकारान्तः पुल्लिङ्गः 'कुमारी' शब्दः
(कुमारी की इच्छा करनेवाला या 'कुमारी' के समान आचरण करने वाला पुरुष)

प्र०	कुमारी[८]	कुमार्यौ[९]	कुमार्यः	कर्त्ता
द्वि०	कुमार्यम्	कुमार्यौ	कुमार्यः[१०]	कर्म

१ बह्व्यः श्रेयस्यः (अतिप्रशस्ताः) स्त्रियः यस्य सः। 'स्त्रियाः पुंवद्' इति पुंस्त्वम्। 'गोस्त्रियोरि'ति ह्रस्वस्तु न, ईयसन्प्रत्ययान्तत्वेन 'ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्' इति निषेधात्। ङीबन्तत्वात् हल्ङ्यादि सुलोपः।

२ 'प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च'। 'आण्नद्याः'। 'आटश्च'। 'इको यणचि'।

३ 'प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च'। 'आण्नद्याः'। 'आटश्च'। 'इको यणचि'।

४ नद्यन्तत्वान्नुट्।

५ 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः'। अत्र नुट् तु न, आटः परत्वेन तस्य बाधात्।

६ 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः'। 'एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः'।

७ 'लक्षेर्मुट् च' इत्यौणादिकसूत्रेण लक्षधातोरीप्रत्यये तस्य मुटि च कृते लक्ष्मीशब्दः। लक्ष्मीमतिक्रान्तः इति विग्रहे 'अत्यादयः—' इत्यादिना समासे अङ्यन्तत्वेन स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् उपसर्जनह्रस्वसलोपौ न भवतः। अन्यत् सर्वं कार्यं बहुश्रेयसीवत्।

८ कुमारीमात्मनः इच्छतीत्यर्थे क्यच्, क्यजन्तस्य धातुत्वात् सुपो लुक्, ततः कर्तरि क्विप् अल्लोपयलोपौ कुमारीति। अथवा कुमारीवाचरतीत्यर्थे क्विप्, क्विबन्तस्य धातुत्वात् कर्तरि क्विप् कुमारीति रूपम्।

९ 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य'। कुमारीशब्दस्य बहुश्रेयसीशब्दापेक्षया अम्शसोरेव रूपे विशेषः।

१० 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य'। कुमारीशब्दस्य बहुश्रेयसीशब्दापेक्षया अम्शसोरेव रूपे विशेषः।

तृ॰	कुमार्या	कुमारीभ्याम्	कुमारीभिः	करण
च॰	कुमार्यै	कुमारीभ्याम्	कुमारीभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	कुमार्याः	कुमारीभ्याम्	कुमारीभ्यः	अपा॰
ष॰	कुमार्याः	कुमार्योः	कुमारीणाम्	सम्ब॰
स॰	कुमार्याम्	कुमार्योः	कुमारीषु	अधि॰
	हे कुमारि	हे कुमार्यौ	हे कुमार्यः	सम्बो॰

(३४) प्रकृष्टा धीर्यस्य इति विग्रहे ईकारान्तः पुल्लिङ्गः 'प्रधी' शब्दः (उच्च बुद्धिवाला पुरुष)

प्र॰	प्रधीः[१]	प्रध्यौ	प्रध्यः	कर्त्ता
द्वि॰	प्रध्यम्	प्रध्यौ	प्रध्यः	कर्म
तृ॰	प्रध्या	प्रधीभ्याम्	प्रधीभिः	करण
च॰	प्रध्यै[२]	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	प्रध्याः	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः	अपा॰
ष॰	प्रध्याः	प्रध्योः	प्रधीनाम्[३]	सम्ब॰
स॰	प्रध्याम्	प्रध्योः	प्रधीषु	अधि॰
	हे प्रधि	हे प्रध्यौ	हे प्रध्यः	सम्बो॰

(३५) प्रध्यायतीति विग्रहे ईकारान्तः पुल्लिङ्गः 'प्रधी' शब्दः। धात्वन्तोऽयम्।
(उच्च ध्यान करने वाला)

प्र॰	प्रधीः[४]	प्रध्या[५]	प्रध्यः	कर्त्ता
द्वि॰	प्रध्यम्	प्रध्यौ	प्रध्यः	कर्म
तृ॰	प्रध्या	प्रधीभ्याम्	प्रधीभिः	करण
च॰	प्रध्ये[६]	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	प्रध्यः	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः	अपा॰
ष॰	प्रध्यः	प्रध्योः	प्रध्याम्[७]	सम्ब॰
स॰	प्रध्यि	प्रध्योः	प्रधीषु	अधि॰
	हे प्रधीः	हे प्रध्यौ	हे प्रध्यः	सम्बो॰

एवं वेगमिच्छतीति वेगी, जलपी शब्दानामपि।

१ प्रकृष्टा धीर्यस्य इति विग्रहे 'प्रधी'शब्दः अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। शेषं क्विबन्तकुमारीशब्दवत्।

२ प्रकृष्टा धीर्यस्येति विग्रहे धीशब्दस्य स्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च' इति नदीत्वान्नदीकार्यम्, एवञ्च ङसि-ङसादावपि कार्यं ज्ञेयम्।

३ नदीत्वान्नुटि (प्रकृष्टा च सा धीश्च प्रधीः, प्रकृष्टा धीर्यस्याः सा प्रधीः इति विग्रहे वा स्त्रीलिङ्गेऽप्येवमेवेति वक्ष्यामः)।

४ प्रध्यायतीति विग्रहे तु 'ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च' इति सूत्रेण ध्या धातोः क्विप् यकारस्य सम्प्रसारणमिकारः। 'हलः' इति दीर्घः धीरिति, ततः कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः।

५ अजादौ सर्वत्र 'एरनेकाचः–' इति यणेव।

६ अस्त्रीत्वान्नदीकार्यं न भवतीति विशेषः।

७ स्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाऽभावात् ह्रस्वान्तत्वाभावाच्च न नुट्।

(३६) ईकारान्तः पुल्लिङ्गः 'उन्नी' शब्दः (अच्छी तरह से ले जाने वाला)

प्र०	उन्नीः[१]	उन्न्यौ[२]	उन्न्यः	कर्त्ता
द्वि०	उन्न्यम्	उन्न्यौ	उन्न्यः	कर्म
तृ०	उन्न्या	उन्नीभ्याम्	उन्नीभिः	करण
च०	उन्न्ये	उन्नीभ्याम्	उन्नीभ्यः	सम्प्र०
पं०	उन्न्यः	उन्नीभ्याम्	उन्नीभ्यः	अपा०
ष०	उन्न्यः	उन्न्योः	उन्न्याम्	सम्ब०
स०	उन्न्याम्[३]	उन्न्योः	उन्नीषु	अधि०
	हे उन्नीः	हे उन्न्यौ	हे उन्न्यः	सम्बो०

(३७) ईकारान्तः पुल्लिङ्गे 'ग्रामणी' शब्दः। (गाँव का स्वामी या मुखिया)

प्र०	ग्रामणीः[४]	ग्रामण्यौ[५]	ग्रामण्यः	कर्त्ता
द्वि०	ग्रामण्यम्	ग्रामण्यौ	ग्रामण्यः	कर्म
तृ०	ग्रामण्या	ग्रामणीभ्याम्	ग्रामणीभ्यः	करण
च०	ग्रामण्ये	ग्रामणीभ्याम्	ग्रामणीभ्यः	सम्प्र०
पं०	ग्रामण्यः	ग्रामणीभ्याम्	ग्रामणीभ्यः	अपा०
ष०	ग्रामण्यः	ग्रामण्योः	ग्रामण्याम्	सम्ब०
स०	ग्रामण्याम्	ग्रामण्योः	ग्रामणीषु	अधि०
	हे ग्रामणीः	हे ग्रामण्यौ	हे ग्रामण्यः	सम्बो०

एवं सेनानी-अग्रणीशब्दानामपि

(३८) ईकारान्तः पुल्लिङ्गे 'नी' शब्दः (ले जाने वाला)

प्र०	नीः[६]	नियौ[७]	नियः	कर्त्ता
द्वि०	नियम्	नियौ	नियः	कर्म
तृ०	निया	नीभ्याम्	नीभिः	करण
च०	निये	नीभ्याम्	नीभ्यः	सम्प्र०
पं०	नियः	नीभ्याम्	नीभ्यः	अपा०
ष०	नियः	नियोः	नियाम्	सम्ब०
स०	नियाम्	नियोः	नीषु	अधि०
	हे नीः	हे नियौ	हे नियः	सम्बो०

१ उन्नयतीति उन्नीः। 'सत्सुद्विषे'त्यादिना उत्पूर्वात् 'नी'धातोः क्विप् सुबुत्पत्तिः अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः।

२ अजादौ 'एरनेकाचः' इति यण्। अस्त्रीत्वान्नदीकार्यं न।

३ 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इति सूत्रे 'नी' शब्दस्य पृथग्ग्रहणादाम्। आङ्गत्वेन 'पदाङ्गाधिकारे'ति परिभाषया नीशब्दादपि आम् भवतीति ज्ञेयम्।

४ ग्रामं नयति = नियच्छतीति 'ग्रामणीः', क्विप् 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' इति णत्वम्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः।

५ 'उन्नी' शब्दवत् साधनप्रकारो बोध्यः।

६ नयतीति = नीः, नीधातोः क्विप् ङ्यन्तत्वाभावात् सुलोपो न।

७ अनेकाच्त्वाभावात् 'एरनेकाच' इति न यण् किन्तु 'अचि श्नुधात्वि'ति इयङ् यजादिप्रत्यये परे सर्वत्र बोध्यम्। एतावानेव 'ऊन्नी'शब्दादस्य वैलक्षण्यम्बोध्यम्।

(३९) ईकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सुश्री' शब्दः (सुन्दर शोभा वाला)

प्र॰	सुश्रीः[१]	सुश्रियौ[२]	सुश्रियः	कर्त्ता
द्वि॰	सुश्रियम्	सुश्रियौ	सुश्रियः	कर्म
तृ॰	सुश्रिया	सुश्रीभ्याम्	सुश्रीभिः	करण
च॰	सुश्रिये	सुश्रीभ्याम्	सुश्रीभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	सुश्रियः	सुश्रीभ्याम्	सुश्रीभ्यः	अपा॰
ष॰	सुश्रियः	सुश्रियोः	सुश्रियाम्	सम्ब॰
स॰	सुश्रियि	सुश्रियोः	सुश्रीषु	अधि॰
	हे सुश्रीः[३]	हे सुश्रियौ	हे सुश्रियः	सम्बो॰

(४०) ईकारान्तः पुल्लिङ्गः 'शुद्धधी' शब्दः (विमल बुद्धि वाला)

प्र॰	शुद्धधीः[४]	शुद्धधियौ[५]	शुद्धधियः	कर्त्ता
द्वि॰	शुद्धधियम्	शुद्धधियौ	शुद्धधियः	कर्म
तृ॰	शुद्धधिया	शुद्धधीभ्याम्	शुद्धधीभिः	करण
च॰	शुद्धधिये	शुद्धधीभ्याम्	शुद्धधीभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	शुद्धधियः	शुद्धधीभ्याम्	शुद्धधीभ्यः	अपा॰
ष॰	शुद्धधियः	शुद्धधियोः	शुद्धधियाम्	सम्ब॰
स॰	शुद्धधियि	शुद्धधियोः	शुद्धधीषु	अधि॰
	हे शुद्धधीः	हे शुद्धधियौ	हे शुद्धधियः	सम्बो॰

(४१) सखायमिच्छतीति विग्रहे ईकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सखी' शब्दः (मित्र को चाहने वाला)

प्र॰	सखा[६]	सखायौ[७]	सखायः	कर्त्ता
द्वि॰	सखायम्	सखायौ	सख्यः[८]	कर्म
तृ॰	सख्या	सखीभ्याम्	सखीभिः	करण
च॰	सख्ये	सखीभ्याम्	सखीभ्यः	सम्प्र॰

---

१ श्रयतीति श्रीः, श्रिञ् धातोः 'क्विब्वची'ति सूत्रेण क्विप् प्रकृतेर्दीर्घश्च। सुष्ठु श्रयति, सु = शोभना श्रीरस्येति वा सुश्रीः। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः।

२ इवर्णस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वात् अजादिप्रत्यये परे इयङेव भवतीति न यण्।

३ ह्रस्वान्तत्वाभावात् सुलोपो न।

४ शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहः, अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः।

५ 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते' इति वचनेन शुद्धशब्दस्य गतिकारकभिन्नत्वात् तत्पूर्वकस्य धीशब्दस्य न यणिति भावः। एवञ्च सुश्रीशब्दवदजादौ इयङेवेति। शुद्धं = ब्रह्म तं ध्यायतीति विग्रहे तु कारकपूर्वत्वेन यण् स्यादेव, एवञ्चाऽस्मिन् विग्रहे शुद्धध्यौ, शुद्धध्यः इत्यादि बोध्यम्।

६ सखायमिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः—' इति क्यचि, 'अकृत्सार्वधातुकयोरि'ति दीर्घे तिपि 'सखीयति' ततः क्विप् 'अतो लोपः' इति अकारस्य 'लोपो व्योरि'ति यकारस्य च लोपः। यलोपे कर्तव्ये अलोपस्य स्थानिवत्वन्तु न; 'न पदान्ते'ति निषेधात्। एवमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् यणोऽपि न 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति निषेधात्। ततः सौ 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति परिभाषया (स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः) 'अनङ् सौ' इत्यनेन विधीयमानोऽनङादेशः ईदन्त'सखी'शब्दस्यापि भवतीति।

७ 'सख्युरसम्बुद्धौ'।

८ 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य'।

पं०	सख्युः	सखीभ्याम्	सखीभ्यः	अपा०
ष०	सख्युः[१]	सख्योः	सख्याम्	सम्ब०
स०	सख्यौ	सख्योः	सखीषु	अधि०
	हे सखीः	हे सखायौ	हे सखायः	सम्बो०

(४२) ईकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सुधी' शब्दः (सुन्दर ध्यान करनेवाला, विद्वान्)

प्र०	सुधीः[२]	सुधियौ[३]	सुधियः	कर्त्ता
द्वि०	सुधियम्	सुधियौ	सुधियः	कर्म
तृ०	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभिः	करण
च०	सुधिये	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः	सम्प्र०
पं०	सुधियः	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः	अपा०
ष०	सुधियः	सुधियोः	सुधियाम्	सम्ब०
स०	सुधियि	सुधियोः	सुधीषु	अधि०
	हे सुधीः	हे सुधियौ	हे सुधियः	सम्बो०

(४३) ईकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सखी' शब्दः। सह खेन प्रवर्तत इति सखः, तमिच्छतीति सखीः (देवताओं को चाहने वाला)

प्र०	सखीः[४]	सख्यौ[५]	सख्यः	कर्त्ता
द्वि०	सख्यम्	सख्यौ	सख्यः	कर्म
तृ०	सख्या	सखीभ्याम्	सखीभिः	करण
च०	सख्ये	सखीभ्याम्	सखीभ्यः	सम्प्र०
पं०	सख्युः[६]	सखीभ्याम्	सखीभ्यः	अपा०
ष०	सख्युः	सख्योः	सख्याम्	सम्ब०
स०	सख्यि	सख्योः	सखीषु	अधि०
	हे सखीः	हे सख्यौ	हे सख्यः	सम्बो०

एवं सुखीः-सुतीः-लूनीः[७]-क्षामीः[८]-प्रस्तीमीः[९] शब्दानामपि रूपाणि।

१ 'ख्यत्यात्परस्य'।

२ 'सुष्ठु ध्यायति, सु = शोभना धीर्यस्येति वा सुधीः'। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः।

३ 'न भूसुधियोः' इति यण्निषेधात् अजादौ सर्वत्र इयङ्।

४ अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। अत्र सखीशब्दे एकदेशविकृतन्यायेन (स्थानिवद्भावेन) सखशब्दस्यैवानयनं भवेदिति नानङ्णिद्वद्भावौ भवतः।

५ अजादौ 'एरनेकाचः' इति यणिति बोध्यम्।

६ 'ख्यत्यात्परस्य'।

७ लूञ् + क्तः, 'ल्वादिभ्यः' इति नत्वम्, क्यचि ईत्वादिः। क्षै + क्तः, आत्वं 'क्षायो मः' इति मः, क्यचि, ईत्वादिः। स्त्यै + क्तः, आत्वं 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति मः 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति सम्प्रसारणं पूर्वरूपं 'हलः' इति दीर्घः, क्यचि ईत्वादिः। एषां शब्दानामपि ङसि नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यादित्युत्वं भवतीति बोध्यम्।

८ लूञ् + क्तः, 'ल्वादिभ्यः' इति नत्वम्, क्यचि ईत्वादिः। क्षै + क्तः, आत्वं 'क्षायो मः' इति मः, क्यचि, ईत्वादिः। स्त्यै + क्तः, आत्वं 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति मः 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति सम्प्रसारणं पूर्वरूपं 'हलः' इति दीर्घः, क्यचि ईत्वादिः। एषां शब्दानामपि ङसि नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यादित्युत्वं भवतीति बोध्यम्।

९ लूञ् + क्तः, 'ल्वादिभ्यः' इति नत्वम्, क्यचि ईत्वादिः। क्षै + क्तः, आत्वं 'क्षायो मः' इति मः, क्यचि,

(४४) ईकारान्तः पुल्लिङ्गः 'शुष्की' शब्दः (निःसार को चाहने वाला)

प्र०	शुष्कीः[१]	शुष्कियौ[२]	शुष्कियः	कर्त्ता
द्वि०	शुष्कियम्	शुष्कियौ	शुष्कियः	कर्म
तृ०	शुष्किया	शुष्कीभ्याम्	शुष्कीभिः	करण
च०	शुष्किये	शुष्कीभ्याम्	शुष्कीभ्यः	सम्प्र०
पं०	शुष्कियः[३]	शुष्कीभ्याम्	शुष्कीभ्यः	अपा०
ष०	शुष्कियः	शुष्कियोः	शुष्कियाम्	सम्ब०
स०	शुष्कियि	शुष्कियोः	शुष्कीषु	अधि०
	हे शुष्कीः	हे शुष्कियौ	हे शुष्कियः	सम्बो०

एवं पक्वीः पक्वियौ पक्वियः इत्यादि।

(४५) उकारान्तः पुल्लिङ्गः 'शम्भु' शब्दः (शिव)

प्र०	शम्भुः	शम्भू[४]	शम्भवः[५]	कर्त्ता
द्वि०	शम्भुम्[६]	शम्भू	शम्भून्	कर्म
तृ०	शम्भुना[७]	शम्भुभ्याम्	शम्भुभिः	करण
च०	शम्भवे[८]	शम्भुभ्याम्	शम्भुभ्यः	सम्प्र०
पं०	शम्भोः	शम्भुभ्याम्	शम्भुभ्यः	अपा०
ष०	शम्भोः[९]	शम्भ्वोः	शम्भूनाम्	सम्ब०
स०	शम्भौ[१०]	शम्भ्वोः	शम्भुषु	अधि०
	हे शम्भो	हे शम्भू	हे शम्भवः	सम्बो०

एवं जानु-सूनु-विष्णु-प्रभु-गुरु-विधु-शुभ्रांशु-बन्धु-भानु-वायुप्रभृतीनामपि।

(४६) उकारान्तः पुल्लिङ्गः 'क्रोष्टु' शब्दः (सियार, गीदड)

प्र०	क्रोष्टा[११]	क्रोष्टारौ[१२]	क्रोष्टारः	कर्त्ता

ईत्वादिः। स्त्यै + क्तः, आत्वं 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति मः 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति सम्प्रसारणं पूर्वरूपं 'हलः' इति दीर्घः, क्यचि ईत्वादिः। एषां शब्दानामपि ङसि नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यादित्युत्वं भवतीति बोध्यम्।

१ शुष्धातोः क्तः 'शुषः कः' इति निष्ठातस्य कः। शुष्कमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यचि, ईत्वम्। पुनः क्यजन्तात् क्विप् अल्लोपयलोपौ 'शुष्कीरि'ति। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः।

२ संयोगपूर्वकत्वान्न यण्, किन्त्वजादौ सर्वत्रियङिति बोध्यम्।

३ कृतयणादेशत्वाभावेन कत्वस्यासिद्धत्वात् 'ख्यत्यादि'त्युत्वन्न। एवं 'पक्वीः' इत्यत्र 'पचो वः' इति निष्ठातस्य वत्वम्बोध्यम्।

४ 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'।

५ 'जसि च'।

६ 'अमि पूर्वः'।

७ 'शेषो घ्यसखि। 'आङो नाऽस्त्रियाम्'।

८ 'घेर्ङिति'।

९ 'ङसिङसोश्च'।

१० 'अच्च घेः'।

११ क्रुशुधातोः 'सितनिगमि—' इति तुन् प्रत्यये 'व्रश्चे'ति षत्वस्य ष्टुत्वेन टकारे क्रोष्टुशब्दः, ततः 'तृज्वत्क्रोष्टुः'। 'ऋदुशनस्पुरु—'। 'अप्तृन्तृच्—'।

१२ 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः'।

द्वि॰	क्रोष्टारम्[१]	क्रोष्टारौ	क्रोष्टून्	कर्म
तृ॰	क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभिः	करण
च॰	क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	क्रोष्टुः[२] क्रोष्टोः	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभ्यः	अपा॰
ष॰	क्रोष्टुः क्रोष्टोः	क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः	क्रोष्टूनाम्[३]	सम्ब॰
स॰	क्रोष्टरि[४] क्रोष्टौ	क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः	क्रोष्टुषु	अधि॰
	हे क्रोष्टो	हे क्रोष्टारौ	हे क्रोष्टारः	सम्बो॰

(४७) ऊकारान्तः पुल्लिङ्गो 'हूहू' शब्दः (गन्धर्व)

प्र॰	हूहूः[५]	हूह्वौ[६]	हूह्वः	कर्त्ता
द्वि॰	हूहूम्	हूह्वौ	हूहून्	कर्म
तृ॰	हूह्वा	हूहूभ्याम्	हूहूभिः	करण
च॰	हूह्वे	हूहूभ्याम्	हूहूभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	हूह्वः	हूहूभ्याम्	हूहूभ्यः	अपा॰
ष॰	हूह्वः	हूह्वोः	हूह्वाम्[७]	सम्ब॰
स॰	हूह्वि	हूह्वोः	हूहूषु	अधि॰
	हे हूहूः	हे हूह्वौ	हे हूह्वः	सम्बो॰

(४८) ऊकारान्तः पुल्लिङ्ग 'अतिचमू' शब्दः (सेना को जीतने वाला)

प्र॰	अतिचमूः[८]	अतिचम्वौ	अतिचम्वः	कर्त्ता
द्वि॰	अतिचमूम्	अतिचम्वौ	अतिचमून्	कर्म
तृ॰	अतिचम्वा	अतिचमूभ्याम्	अतिचमूभिः	करण
च॰	अतिचम्वै[९]	अतिचमूभ्याम्	अतिचमूभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अतिचम्वाः	अतिचमूभ्याम्	अतिचमूभ्यः	अपा॰

१ 'विभाषा तृतीयादिष्वचि' इति यण्। तृज्वद्भावाऽभावपक्षे शम्भुवत् घिसंज्ञादिकार्यं बोध्यम्।
२ 'ऋत उत्'। 'रात्सस्य'।
३ 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति तृत्वं बाधित्वा नुटि कृते 'नामी'ति दीर्घः।
४ 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः'। तृज्वत्वाऽभावपक्षे हलादौ च शम्भुवत् कार्यं बोध्यम्।
५ अव्युत्पन्नप्रातिपदिकमेतत्।
६ 'दीर्घाज्जसि चे'ति दीर्घनिषेधात् 'इको यणची'ति यण्। एवञ्चाजादौ सर्वत्रानेन यणीति बोध्यम्।
७ ह्रस्वान्तत्वान्न नुट्।
८ चमूमतिक्रान्तः 'अतिचमूः'। स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावान्न सुलोपः।
९ 'प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च'। अत्र सर्वस्मिन् प्रयोगे बहुश्रेयसीशब्दवत् नदीकार्यं बोध्यम्।

ष०	अतिचम्वाः	अतिचम्वोः	अतिचमूनाम्	सम्ब०
स०	अतिचम्वाम्	अतिचम्वोः	अतिचमूषु	अधि०
	हे अतिचमु	हे अतिचम्वौ	हे अतिचम्वः	सम्बो०

(४९) ऊकारान्तः पुल्लिङ्गः 'खलपू' शब्दः (खलिहान को बुहारने वाला)

प्र०	खलपूः[१]	खलप्वौ[२]	खलप्वः	कर्त्ता
द्वि०	खलप्वम्	खलप्वौ	खलप्वः	कर्म
तृ०	खलप्वा	खलपूभ्याम्	खलपूभिः	करण
च०	खलप्वे	खलपूभ्याम्	खलपूभ्यः	सम्प्र०
पं०	खलप्वः	खलपूभ्याम्	खलपूभ्यः	अपा०
ष०	खलप्वः	खलप्वोः	खलप्वाम्	सम्ब०
स०	खलप्वि	खलप्वोः	खलपूषु	अधि०
	हे खलपूः	हे खलप्वौ	हे खलप्वः	सम्बो०

(५०) ऊकारान्तः पुल्लिङ्गः 'स्वभू' शब्दः (ब्रह्मा)

प्र०	स्वभूः[३]	स्वभुवौ[४]	स्वभुवः	कर्त्ता
द्वि०	स्वभुवम्	स्वभुवौ	स्वभुवः	कर्म
तृ०	स्वभुवा	स्वभूभ्याम्	स्वभूभिः	करण
च०	स्वभुवे	स्वभूभ्याम्	स्वभूभ्यः	सम्प्र०
पं०	स्वभुवः	स्वभूभ्याम्	स्वभूभ्यः	अपा०
ष०	स्वभुवः	स्वभुवोः	स्वभूवाम्	सम्ब०
स०	स्वभुवि	स्वभुवोः	स्वभूषु	अधि०
	हे स्वभूः	हे स्वभुवौ	हे स्वभुवः	सम्बो०

एवं स्वयम्भू-कटप्रू-दृग्भू-लूप्रभृतयः (एषां स्त्रियामप्येवमेव रूपाणि भवन्ति)।

(५१) ऊकारान्तः पुल्लिङ्गो 'वर्षाभू' शब्दः (मेढक)

प्र०	वर्षाभूः	वर्षाभ्वौ[५]	वर्षाभ्वः	कर्त्ता
द्वि०	वर्षाभ्वम्	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्वः	कर्म
तृ०	वर्षाभ्वा	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभिः	करण
च०	वर्षाभ्वे	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्यः	सम्प्र०
पं०	वर्षाभ्वः	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्यः	अपा०

१ खलं पुनातीति विग्रहे पूञः क्विप्।

२ 'ओः सुपि' अत्र 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते' इति वार्तिकमप्यनुवर्तत इति बोध्यम्। इह अजादौ सर्वत्र 'एरनेकाचः' इति यणोऽसम्भवात् उवङि प्राप्ते अनेन यण् इति निश्चितम्। इयङुवङौ इति। 'एरनेकाचः—' इति 'ओः सुपि' इति च सर्वत्र पूर्वरूपसवर्णदीर्घापवादा भवन्तीति न विस्मर्तव्यम्।

३ स्वस्माद्भवतीति स्वभूः, भूधातोः क्विप्।

४ कारकपूर्वकत्वात् यणि प्राप्ते 'न भूसुधियोः' इति निषेधात् उवङ्।

५ वर्षासु भवतीति वर्षाभूः, वर्षाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तः। 'न भूसुधियोः' इति यणनिषेधे 'वर्षाभ्वश्च' इति यण्। इदमजादावत्र सर्वत्र भवतीति सिद्धान्तः।

ष०	वर्षाभ्वः	वर्षाभ्वोः	वर्षाभ्वाम्	सम्ब०
स०	वर्षाभ्वि	वर्षाभ्वोः	वर्षाभूषु	अधि०
	हे वर्षाभूः	हे वर्षाभ्वौ	हे वर्षाभ्वः	सम्बो०

(५२) ऊकारान्तः पुल्लिङ्गे 'दृम्भू' शब्दः (ग्रन्थकार)

प्र०	दृम्भूः[१]	दृम्भ्वौ[२]	दृम्भ्वः	कर्त्ता
द्वि०	दृम्भूम्[३]	दृम्भ्वौ	दृम्भून्[४]	कर्म
तृ०	दृम्भ्वा	दृम्भूभ्याम्	दृम्भूभिः	करण
च०	दृम्भ्वे	दृम्भूभ्याम्	दृम्भूभ्यः	सम्प्र०
पं०	दृम्भ्वः	दृम्भूभ्याम्	दृम्भूभ्यः	अपा०
ष०	दृम्भ्वः	दृम्भ्वोः	दृम्भ्वाम्	सम्ब०
स०	दृम्भ्वि	दृम्भ्वोः	दृम्भूषु	अधि०
	हे दृम्भूः	हे दृम्भ्वौ	हे दृम्भ्वः	सम्बो०

(५३) ऊकारान्तः पुल्लिङ्गे 'दृन्भू' शब्दः (तरु, सर्प, बन्दर)

प्र०	दृन्भूः[५]	दृन्भ्वौ[६]	दृन्भ्वः	कर्त्ता
द्वि०	दृन्भ्वम्[७]	दृन्भ्वौ	दृन्भ्वः[८]	कर्म
तृ०	दृन्भ्वा	दृन्भूभ्याम्	दृन्भूभिः	करण
च०	दृन्भ्वे	दृन्भूभ्याम्	दृन्भूभ्यः	सम्प्र०
पं०	दृन्भ्वः	दृन्भूभ्याम्	दृन्भूभ्यः	अपा०
ष०	दृन्भ्वः	दृन्भ्वोः	दृन्भ्वाम्	सम्ब०
स०	दृन्भ्वि	दृन्भ्वोः	दृन्भूषु	अधि०
	हे दृन्भूः	हे दृन्भ्वौ	हे दृन्भ्वः	सम्बो०

एवं पुनर्भू-करभू-सुलू इत्यादीनामपि (एषां स्त्रियामप्येवमेव रूपाणि भवन्ति)।

१ दृम्भतीति दृम्भूः। 'अन्दू-दृम्भू-जम्बू-कफेलू-कर्कन्धू-दिदिषू' इत्युणादिसूत्रेण 'दृभी ग्रन्थे' इत्यस्माद्धातोः निपातनात् ऊप्रत्ययः नुमागमश्च भवति। ततो नुमो नकारस्य 'नश्चापदान्तस्ये'त्यनुस्वारः 'अनुस्वारस्य ययी'ति तस्य परसवर्णो मकारः 'दृम्भू' इति।

२ ऊकारस्य धात्ववयवत्वाभावेन उवङादेशस्य 'ओः सुपि' इति यणादेशस्य च प्रवृत्त्यभावात् 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घः प्राप्तः, तस्य 'दीर्घाज्जसि च' इति निषेधे 'इको यणचि' इत्यनेन यण्। एवमजादौ सर्वत्र 'इको यणचि' इत्यनेन दृम्भूशब्दे यणादेशो बोध्यः। 'दृन्करे'ति यण् तु न; 'अर्थवद्ग्रहणे'ति परिभाषया दृम्भूघटकभूशब्दस्याऽनर्थकत्वेनाग्रहणात्।

३ यणं प्रबाध्य 'अमि पूर्वः'।

४ यणं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घे नत्वम्।

५ 'दृन्' इति नान्तमव्ययं हिंसायां वर्तते, तस्मिन्नुपपदे भूधातोः क्विप्। दृन् = हिंसां भवतेः प्राप्नोतीति विग्रहः। स्वाभाविक एवात्र नकारः, अत एव तस्यापदान्तत्वात् 'नश्चापदान्तस्ये'ति नानुस्वारः। परसवर्णश्च न।

६ 'न भूसुधियोः' इति यण्निषेधे प्राप्ते 'दृन्करपुनः पूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः'।

७ पूर्वरूपं बाधित्वा यण्।

८ पूर्वसवर्णदीर्घं बाधित्वा यण्।

(५४) ऋकारान्तः पुल्लिङ्गे 'धातृ' शब्दः (रक्षक, ब्रह्मा)

प्र०	धाता[१]	धातारौ[२]	धातारः	कर्त्ता
द्वि०	धातारम्	धातारौ	धातॄन्[३]	कर्म
तृ०	धात्रा[४]	धातृभ्याम्	धातृभिः	करण
च०	धात्रे[५]	धातृभ्याम्	धातृभ्यः	सम्प्र०
पं०	धातुः[६]	धातृभ्याम्	धातृभ्यः	अपा०
ष०	धातुः[७]	धात्रोः	धातॄणाम्[८]	सम्ब०
स०	धातरि	धात्रोः	धातृषु	अधि०
	हे धातः	हे धातारौ	हे धातारः	सम्बो०

एवं नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्तृ-ज्ञातृ-उद्गातृ-नेतृशब्दानामपि।

(५५) ऋकारान्तः पुल्लिङ्गे 'जामातृ' शब्दः (दामाद)

प्र०	जामाता[९]	जामातरौ	जामातरः	कर्त्ता
द्वि०	जामातरम्	जामातरौ	जामातॄन्	कर्म
तृ०	जामात्रा	जामातृभ्याम्	जामातृभिः	करण
च०	जामात्रे	जामातृभ्याम्	जामातृभ्यः	सम्प्र०
पं०	जामातुः	जामातृभ्याम्	जामातृभ्यः	अपा०
ष०	जामातुः	जामात्रोः	जामातॄणाम्	सम्ब०
स०	जामातरि	जामात्रोः	जामातृषु	अधि०
	हे जामातः	हे जामातरौ	हे जामातरः	सम्बो०

(५६) ऋकारान्तः पुल्लिङ्गे 'भ्रातृ' शब्दः (भाई)

प्र०	भ्राता[१०]	भ्रातरौ	भ्रातरः	कर्त्ता
द्वि०	भ्रातरम्	भ्रातरौ	भ्रातॄन्	कर्म
तृ०	भ्रात्रा	भ्रातृभ्याम्	भ्रातृभिः	करण
च०	भ्रात्रे	भ्रातृभ्याम्	भ्रातृभ्यः	सम्प्र०
पं०	भ्रातुः	भ्रातृभ्याम्	भ्रातृभ्यः	अपा०
ष०	भ्रातुः	भ्रात्रोः	भ्रातॄणाम्	सम्ब०
स०	भ्रातरि	भ्रात्रोः	भ्रातृषु	अधि०
	हे भ्रातः	हे भ्रातरौ	हे भ्रातरः	सम्बो०

१ दधातीति धाता 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' तस्मात् तृज् तृन्वा। क्रोष्टुशब्दवत् 'अनङ्-दीर्घ-सुलोप-नलोपाः।
२ 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणे 'अप्तृन्—' इति दीर्घः।
३ पूर्वसवर्णदीर्घः नत्वम्।
४ 'इको यणचि'।
५ 'इको यणचि'।
६ 'ऋत उत्'। 'रात्सस्य' विसर्गः।
७ 'ऋत उत्'। 'रात्सस्य' विसर्गः।
८ 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' 'नामि' इति दीर्घः। 'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्' इति णत्वम्।
९ जायां मातीति जामाता, उक्तोणादिसूत्रेण निपातनात्तृच् यलोपश्च। अन्यत् कार्यं भ्रातृवत्।
१० भ्राजते इति भ्राता, 'नप्तृ-नेष्टृ—' इत्युणादिसूत्रेण निपातनात् भ्राजस्तृच् जलोपश्च। अन्यत् पितृशब्दवत्।

(५७) ऋकारान्तः पुल्लिङ्गः 'पितृ' शब्दः (पिता)

प्र०	पिता[१]	पितरौ[२]	पितरः	कर्त्ता
द्वि०	पितरम्	पितरौ	पितॄन्	कर्म
तृ०	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः	करण
च०	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	सम्प्र०
पं०	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	अपा०
ष०	पितुः	पित्रोः	पितॄणाम्	सम्ब०
स०	पितरि	पित्रोः	पितृषु	अधि०
	हे पितः	हे पितरौ	हे पितरः	सम्बो०

(५८) ऋकारान्तः पुल्लिङ्गो 'नृ' शब्दः (मनुष्य)

प्र०	ना[३]	नरौ[४]	नरः	कर्त्ता
द्वि०	नरम्	नरौ	नॄन्[५]	कर्म
तृ०	न्रा[६]	नृभ्याम्	नृभ्यः	करण
च०	न्रे	नृभ्याम्	नृभ्यः	सम्प्र०
पं०	नुः[७]	नृभ्याम्	नृभ्यः	अपा०
ष०	नुः	न्रोः[८]	नृणाम्-नॄणाम्	सम्ब०
स०	नरि	न्रोः	नृषु	अधि०
	हे नः	हे नरौ	हे नरः	सम्बो०

(५९) ऋकारः पुल्लिङ्गः 'ऋ' शब्दः (वेद-माता)

प्र०	आ[९]	अरौ	अरः	कर्त्ता
द्वि०	अरम्	अरौ	ॠन्	कर्म
तृ०	रा	ॠभ्याम्	ॠभ्यः	करण
च०	रे	ॠभ्याम्	ॠभ्यः	सम्प्र०

१ पातीति पिता, पाधातोः 'नप्तृ-नेष्टृ–' इत्युणादिसूत्रेण निपातनात् तृचि आकारस्य इत्वे च पितृशब्दः, तस्मात् सौ धातृवत् अनङ्-दीर्घ-सुलोप-नलोपादिकार्यं बोध्यम्।

२ 'ऋतो ङी'ति गुणः। 'अप्तृन्नि'ति दीर्घस्तु न नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वात्। तथाहि—व्युत्पत्तिपक्षे तृन्नन्तत्वात् तृजन्तत्वाद्वा दीर्घसिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थं, तदेव व्यर्थीभूय ज्ञापयति— 'उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृच्प्रत्ययान्तानां दीर्घश्चेत् नप्त्रादिसप्तानामेव, तेन पितृ-भ्रातृ-मात्रादीनां दीर्घो न। उणादिनिष्पन्नानामित्युक्तत्वात् कर्त्ता, कर्त्तारौ, कर्त्तारः इत्यादौ नाऽव्याप्तिः। अव्युत्पत्तिपक्षे तु अप्-तृन्-तृजादिष्वनन्तर्भावात् दीर्घशङ्कैव नास्तीति भावः। अन्यत् सर्वं कार्यं धातृशब्दवज्ज्ञेयम्।

३ 'नयतेर्डिच्च' इति ऋप्रत्ययान्तो नृशब्दः 'ऋदुशनस्' इत्यनङ्। 'अप्तृन्' इति सूत्रेऽनन्तर्भावात् 'सर्वनामस्थाने चे'ति नान्तत्वप्रयुक्तदीर्घे 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति सुलोपे नलोपः।

४ 'ऋतो ङी'ति गुणः।

५ पूर्वसवर्णदीर्घे नत्वम्।

६ टादावचि यण्।

७ ङसि-ङसोः 'ऋत उत्' इत्युत्वे 'रात्सस्य' इति सलोपे विसर्गः।

८ नुटि 'नृ च' इति दीर्घविकल्पे 'ऋवर्णान्नस्ये'ति णत्वम्।

९ सर्वं कार्यं 'नृ'शब्दवद् बोध्यम्।

पं॰	उः	ऋभ्याम्	ऋभ्यः	अपा॰
ष॰	उः	रोः	ऋणाम्	सम्ब॰
स॰	अरि	रोः	ऋषु	अधि॰
	हे अः	हे अरौ	हे अरः	सम्बो॰

(६०) ॠकारान्तः पुल्लिङ्गः 'कॄ' शब्दः (कॄ)

प्र॰	कीः[१]	किरौ[२]	किरः	कर्त्ता
द्वि॰	किरम्	किरौ	किरः	कर्म
तृ॰	किरा	कीर्भ्याम्[३]	कीर्भिः	करण
च॰	किरे	कीर्भ्याम्	कीर्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	किरः	कीर्भ्याम्	कीर्भ्यः	अपा॰
ष॰	किरः	किरोः	किराम्	सम्ब॰
स॰	किरि	किरोः	कीर्षु	अधि॰
	हे कीः	हे किरौ	हे किरः	सम्बो॰

(६१) 'प्रकृतवदनुकरणम्' इत्यस्यानित्यत्वात् धातुत्वाभावेन, इत्वाभावपक्षे[४] 'कॄ' शब्दः

प्र॰	कॄः[५]	क्रौ[६]	क्रः	कर्त्ता
द्वि॰	कॄम्	क्रौ	कॄन्	कर्म
तृ॰	क्रा	कॄभ्याम्	कॄभिः	करण
च॰	क्रे	कॄभ्याम्	कॄभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	क्रः[७]	कॄभ्याम्	कॄभ्यः	अपा॰
ष॰	क्रः	क्रोः	क्राम्[८]	सम्ब॰
स॰	क्रि	क्रोः	कॄषु	अधि॰
	हे कॄः	हे क्रौ	हे क्रः	सम्बो॰

(६२) ॠकारान्तः पुल्लिङ्गः 'तॄ' शब्द (तॄ धातु)

प्र॰	तीः[९]	तिरौ	तिरः	कर्त्ता
द्वि॰	तिरम्	तिरौ	तिरः	कर्म
तृ॰	तिरा	तीर्भ्याम्	तीर्भिः	करण
च॰	तिरे	तीर्भ्याम्	तीर्भ्यः	सम्प्र॰

१ कॄ विक्षेपे' इति धातुः तस्यानुकरणमेतत् 'कॄ' इति प्रकृतवदनुकरणं भवति इति पक्षे 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वे 'र्वोरुपधायाः—' इति दीर्घे हल्ङ्यादिलोपे विसर्गः।

२ अपदान्तत्वात् 'र्वोरुपधायाः' इति न दीर्घः।

३ भ्यामादिषु 'स्वादिष्वि'ति पदत्वात् दीर्घः। अत्र सर्वेषु प्रयोगेषु 'ॠत इद्धातोः' इत्यनेन इत्वं बोध्यम्।

४ अनुकरणस्य धातुत्वाभावात् 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वाभावपक्षे सतीत्यर्थः।

५ 'ऋदुशनस्—' इति 'ऋतो ङि' इति च तपरकरणात् 'कॄ' शब्दे अनङ्गुणौ न।

६ अमि पूर्वरूपं शसि दीर्घ नत्वं च वर्जयित्वा अजादौ सर्वत्र यण्।

७ 'ऋत उत्' इत्यत्र तपरकरणादुत्वमपि नेति द्रष्टव्यम्, अत एव 'ग्रो यङि' इति निर्देशस्सङ्गच्छते।

८ दीर्घान्तत्वात् 'ह्रस्वनद्यापः' इति न नुट्।

९ 'कॄ' शब्दवत् सर्व कार्यं ज्ञेयम्।

पं॰	तिरः	तीर्भ्याम्	तीर्भ्यः	अपा॰
ष॰	तिरः	तिरोः	तिराम्	सम्ब॰
स॰	तिरि	तिरोः	तीर्षु	अधि॰
	हे तीः	हे तिरौ	हे तिरः	सम्बो॰

(६३) प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वात् धातुत्वाभावेन इत्वाभावपक्षे 'तृ' शब्दः

प्र॰	तृः[१]	त्रौ	त्रः	कर्त्ता
द्वि॰	तृम्	त्रौ	तॄन्	कर्म
तृ॰	त्रा	तृभ्याम्	तृभिः	करण
च॰	त्रे	तृभ्याम्	तृभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	त्रः[२]	तृभ्याम्	तृभ्यः	अपा॰
ष॰	त्रः	त्रोः	त्राम्	सम्ब॰
स॰	त्रि	त्रोः	तृषु	अधि॰
	हे तृः	हे त्रौ	हे त्रः	सम्बो॰

(६४) लृकारः पुल्लिङ्गे 'लृ' शब्दः (देव-माता)

प्र॰	आ[३]	अलौ[४]	अलः	कर्त्ता
द्वि॰	अलम्	अलौ	ॠन्[५]	कर्म
तृ॰	ला[६]	लृभ्याम्	लृभिः	करण
च॰	ले	लृभ्याम्	लृभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	उल्[७]	लृभ्याम्	लृभ्यः	अपा॰
ष॰	उल्	लोः	ॠणाम्[८]	सम्ब॰
स॰	अलि	लोः	लृषु	अधि॰
	हे अल्	हे अलौ	हे अलः	सम्बो॰

(६५) लृकारान्तो 'गम्लृ' शब्दः

प्र॰	गमा[९]	गमलौ	गमलः	कर्त्ता
द्वि॰	गमलम्	गमलौ	गमॄन्	कर्म
तृ॰	गम्ला	गम्लृभ्याम्	गम्लृभिः	करण
च॰	गम्ले	गम्लृभ्याम्	गम्लृभ्यः	सम्प्र॰

१ 'कृ' शब्दवत् सर्व कार्य बोध्यम्।
२ 'कृ' वत् कार्यम्।
३ प्रसङ्गात् 'लृ' शब्दस्य रूपं लिखितम्। लृशब्दात् सौ ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यात् 'ऋदुशनस्–' इत्यनङ्-दीर्घ-सुलोप-नलोपाः।
४ 'ऋतो ङी'ति गुणोऽकारः लपरः।
५ लृवर्णस्य दीर्घाभावात् ऋवर्ण एव दीर्घः।
६ टादावचि यण्।
७ ङसिङसोः 'ऋत उत्'। संयोगान्तलोपः।
८ सावर्ण्यात् लृवर्णस्य ऋवर्ण एव दीर्घः। 'ऋवर्णान्नस्ये'ति णत्वम्।
९ 'गम्लृ गतौ' इत्यस्यानुकरणम्। लृवत् कार्यं ज्ञेयम्।

पं०	गमुल्	गम्लोः	गम्लृभ्यः	अपा०
ष०	गमुल्	गम्लोः	गमृणाम्	सम्ब०
स०	गमलि	गम्लोः	गम्लृषु	अधि०
	हे गमल्	हे गमलौ	हे गमलः	सम्बो०

(६६) लृकारान्तः पुल्लिङ्गः 'शक्लृ' शब्दः

प्र०	शका[१]	शक्लौ	शक्लः	कर्त्ता
द्वि०	शक्लम्	शक्लौ	शकॄन्	कर्म
तृ०	शक्ला	शक्लृभ्याम्	शक्लृभिः	करण
च०	शक्ले	शक्लृभ्याम्	शक्लृभ्यः	सम्प्र०
पं०	शकुल्	शक्लृभ्याम्	शक्लृभ्यः	अपा०
ष०	शकुल्	शक्लोः	शकॄणाम्	सम्ब०
स०	शकलि	शक्लोः	शक्लृषु	अधि०
	हे शकल्	हे शकलौ	हे शकलः	सम्बो०

(६७) एकारान्तः पुल्लिङ्गः 'से' शब्दः (कामदेव अथवा लक्ष्मी के साथ रहने वाला)

प्र०	से[२]	सयौ	सयः[३]	कर्त्ता
द्वि०	सयम्	सयौ	सयः	कर्म
तृ०	सया	सेभ्याम्	सेभिः	करण
च०	सये	सेभ्याम्	सेभ्यः	सम्प्र०
पं०	सेः[४]	सेभ्याम्	सेभ्यः	अपा०
ष०	सेः[५]	सयोः	सयाम्	सम्ब०
स०	सयि	सयोः	सेषु	अधि०
	हे से[६]	हे सयौ	हे सयः	सम्बो०

(६८) एकारान्तः पुल्लिङ्गः 'स्मृते' शब्दः (लक्ष्मी को स्मरण करने वाला)

प्र०	स्मृतेः[७]	स्मृतयौ	स्मृतयः[८]	कर्त्ता

१ 'शक्लृ शक्तौ' इत्यस्य अनुकरणमेतत्। लृवत् कार्यं ज्ञेयम्।

२ अः = विष्णुः, तस्यापत्यमिति विग्रहे 'अत इञ्' 'यस्येति च' इत्यकारलोपः 'इः' (कामः) इति। ततः इना सह वर्तते इति विग्रहे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावे गुणे 'से' इति। अथवा अस्य स्त्री 'ई' (लक्ष्मी) तया सह वर्तते इति पूर्वोक्तप्रकारेण 'से' इति। ततः सुः, रुत्वविसर्गौ।

३ ङसि-ङसं वर्जयित्वा अजादौ सर्वत्र अयादेशः। यदि 'से' इत्येकादेशस्य अन्तवद्भावेन पदान्तत्वात् अयादेशं बाधित्वा जश्शसोः परतः 'एङः पदान्तादि'ति पूर्वरूपमेकादेशः स्यादित्युच्यते तदा 'थासः से' 'ईशः से' इति विहितादेशस्यानुकरणम्बोध्यमिति नवीनाः।

४ 'ङसिङसोश्च'।

५ 'ङसिङसोश्च'।

६ 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः'।

७ इः (कामः) स्मृतो येन सः, अथवा ई (लक्ष्मी) स्मृता येनेति विग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिसमासे सति 'निष्ठे'ति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपाते गुणः, अन्यत् कार्यं 'से'शब्दवत् बोध्यम्।

८ न चात्रापि पूर्वोक्तरीत्या 'से'शब्दवत् 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपस्य प्राप्तिः कुतो नेति चेत् सत्यम्, 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्।

द्वि०	स्मृतयम्	स्मृतयौ	स्मृतयः	कर्म
तृ०	स्मृतया	स्मतेभ्याम्	स्मृतेभिः	करण
च०	स्मृतये	स्मृतेभ्याम्	स्मृतेभ्यः	सम्प्र०
पं०	स्मृतेः	स्मृतेभ्याम्	स्मृतेभ्यः	अपा०
ष०	स्मृतेः	स्मृतयोः	स्मृतयाम्	सम्ब०
स०	स्मृतयि	स्मृतयोः	स्मृतेषु	अधि०
	हे स्मृते	हे स्मृतयौ	हे स्मृतयः	सम्बो०

(६९) ओकारान्तः पुल्लिङ्गे 'गो' शब्दः (गौ का प्रयोग गाय तथा बैल दोनों में होता है।)

प्र०	गौः[१]	गावौ	गावः	कर्त्ता
द्वि०	गाम्[२]	गावौ	गाः	कर्म
तृ०	गवा	गोभ्याम्	गोभिः	करण
च०	गवे	गोभ्याम्	गोभ्यः	सम्प्र०
पं०	गोः[३]	गोभ्याम्	गोभ्यः	अपा०
ष०	गोः	गवोः	गवाम्	सम्ब०
स०	गवि	गवोः	गोषु	अधि०
	हे गौः	हे गावौ	हे गावः	सम्बो०

(७०) ओकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सुद्यो' शब्दः (स्वर्ग में रहने वाला)

प्र०	सुद्यौः[४]	सुद्यावौ	सुद्यावः	कर्त्ता
द्वि०	सुद्याम्	सुद्यावौ	सुद्यावः	कर्म
तृ०	सुद्यवा	सुद्योभ्याम्	सुद्योभिः	करण
च०	सुद्यवे	सुद्योभ्याम्	सुद्योभ्यः	सम्प्र
पं०	सुद्योः	सुद्योभ्याम्	सुद्योभ्यः	अपा०
ष०	सुद्योः	सुद्यवोः	सुद्यवाम्	सम्ब०
स०	सुद्यवि	सुद्यवोः	सुद्योषु	अधि०
	हे सुद्यौः	हे सुद्यावौ	हे सुद्यावः	सम्बो०

(७१) ओकारान्तः पुल्लिङ्गः 'स्मृतो' शब्दः (भगवान् शिव को स्मरण करनेवाला)

प्र०	स्मृतौः[५]	स्मृतावौ	स्मृतावः	कर्त्ता
द्वि०	स्मृताम्	स्मृतावौ	स्मृतावः	कर्म
तृ०	स्मृतवा	स्मृतोभ्याम्	स्मृतोभिः	करण

१ 'गो स्' इति दशायां 'गोतो णित्' इति णित्त्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः रुत्वविसर्गौ।
२ 'औतोऽम्शसोः'।
३ 'ङसिङसोश्च'।
४ सु = शोभना द्यौर्यस्येति विग्रहः। सुद्योस् इति स्थिते 'गोतो णित्' इत्यस्याऽप्राप्ते 'ओतो णिदिति वाच्यम्'। गोत इति गकारमपनीय 'ओतो णित्' इति वाच्यमित्यर्थः, तेन सुद्योशब्दस्यापि गोशब्दवद् रूपाणि भवन्ति।
५ उः = शुम्भुः स्मृतो येनेति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे सुब्लुकि 'निष्ठा' इत्यनेन स्मृतिशब्दस्य पूर्वनिपाते 'आद् गुणः' इति गुणे 'स्मृतो'शब्दः। गोशब्दवत् साधनप्रकारो बोध्यः।

च०	स्मृतवे	स्मृतोभ्याम्	स्मृतोभ्यः	सम्प्र०
पं०	स्मृतोः	स्मृतोभ्याम्	स्मृतोभ्यः	अपा०
ष०	स्मृतोः	स्मृतवोः	स्मृतवाम्	सम्ब०
स०	स्मृतवि	स्मृतवोः	स्मृतोषु	अधि०
	हे स्मृतो	हे स्मृतावौ	हे स्मृतावः	सम्बो०

(७२) ऐकारान्तः पुल्लिङ्गे 'रै' शब्दः (धनवाची)

प्र०	राः[1]	रायौ[2]	रायः	कर्त्ता
द्वि०	रायम्	रायौ	रायः	कर्म
तृ०	राया	राभ्याम्	राभिः	करण
च०	राये	राभ्याम्	राभ्यः	सम्प्र०
पं०	रायः	राभ्याम्	राभ्यः	अपा०
ष०	रायः	रायोः	रायाम्	सम्ब०
स०	रायि	रायोः	रासु	अधि०
	हे राः	हे रायौ	हे रायः	सम्बो०

(७३) औकारान्तः पुल्लिङ्गे 'ग्लौ' शब्दः (चन्द्रमा)

प्र०	ग्लौः[3]	ग्लावौ[4]	ग्लावः	कर्त्ता
द्वि०	ग्लावम्	ग्लावौ	ग्लावः	कर्म
तृ०	ग्लावा	ग्लौभ्याम्	ग्लौभिः	करण
च०	ग्लावे	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्यः	सम्प्र०
पं०	ग्लावः	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्यः	अपा०
ष०	ग्लावः	ग्लावोः	ग्लावाम्	सम्ब०
स०	ग्लावि	ग्लावोः	ग्लौषु	अधि०
	हे ग्लौः	हे ग्लावौ	हे ग्लावः	सम्बो०

एवं जनौः[5] जनावौ जनावः इत्यादि।

इत्यजन्तपुल्लिङ्गशब्दाः।

---

१ 'रायो हलि'।

२ अजादौ आयादेशः।

३ रुत्वविसर्गौ।

४ अजादौ आवादेशः।

५ जनानवतीति जनौः। जनानुपपदात् अवधातोः क्विप् 'ज्वरत्वरे'ति ऊठ् 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः।

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः

(७४) **आकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'रमा' शब्दः (लक्ष्मी)**

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
प्र०	रमा[१]	रमे[२]	रमाः	कर्त्ता
द्वि०	रमाम्[३]	रमे	रमाः	कर्म
तृ०	रमया[४]	रमाभ्याम्	रमाभिः	करण
च०	रमायै[५]	रमाभ्याम्	रमाभ्यः	सम्प्र०
पं०	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः	अपा०
ष०	रमायाः	रमयोः	रमाणाम्[६]	सम्ब०
स०	रमायाम्[७]	रमयोः	रमासु	अधि०
	हे रमे	हे रमे	हे रमाः	सम्बो०

एवं लता, विद्या, समा, प्रजा, माला, सीता, दुर्गा, अम्बिका, सेवादय आकारान्ताः।

(७५) **आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः सर्वनाम 'सर्वा' शब्दः (सब स्त्री)**

प्र०	सर्वा[८]	सर्वे	सर्वाः	कर्त्ता
द्वि०	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः	कर्म
तृ०	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः	करण
च०	सर्वस्यै[९]	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	सम्प्र०
पं०	सर्वस्याः[१०]	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	अपा०
ष०	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्[११]	सम्ब०

---

१ रमते इति रमा, पचादित्वात् 'नन्दिग्रही'त्यादिसूत्रेण अचि स्त्रीत्वाट्टाप्, 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र ङ्याप्ग्रहणस्य प्रख्यातत्वेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। हल्ङ्यादि सुलोपः।

२ 'औङ आपः' इति शीभावे गुणः।

३ 'अमि पूर्वः'।

४ पूर्वसवर्णदीर्घे स्त्रीत्वान्नत्वाभावः।

५ 'आङि चापः' इत्येत्वे अयादेशे।

६ 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुटि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या 'नामी'ति दीर्घे 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम्।

७ 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इति आमादेशे याडागमे सवर्णदीर्घः। अत्र प्रयोगे मकारस्येत्संज्ञा तु न भवति 'न विभक्तौ' इति निषेधात्।

८ सर्वशब्दाट्टापि 'सर्वा'शब्दः। सोऽपि ङे-ङसि-ङस्-ङी-आम्-विभक्तीन् वर्जयित्वा 'रमा'शब्दवत्।

९ याटं प्रबाध्य 'सर्वनाम्नः स्याड्' इति स्याटि आकारस्य ह्रस्वे वृद्धिः।

१० ङसि-ङसोः स्याटि आपो ह्रस्वे सवर्णदीर्घः।

११ 'आमि सर्वनाम्नः सुट्'।

स॰	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासु	अधि॰
	हे सर्वे	हे सर्वे	हे सर्वाः	सम्बो॰

एवं विश्वा, कतरा, कतमा, यतरा, यतमा, ततरा, ततमा, एकतरा, एकतमा, अन्या, अन्यतरा, इतरा, त्वा, नेमा, समा, सिमा, पूर्वा, परा, अवरा, दक्षिणा, उत्तरा, अपरा, अधरा, स्वा, अन्तरा, संख्याभिन्नार्थक एका सर्वादिगणपठिताः शब्दाः।

(७६) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नित्यद्विवचनान्तः 'उभा' शब्दः (दो)

प्र॰ उभे[१], द्वि॰ उभे, तृ॰ उभाभ्याम्, च॰ उभाभ्याम्, पं॰ उभाभ्याम्, ष॰ उभयोः, स॰ उभयोः, सम्बो॰ हे उभे।

(७७) ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो द्विवचनरहितः 'उभयी' शब्दः।

प्र॰	उभयी[२]	—	उभय्यः[३]	कर्त्ता
द्वि॰	उभयीम्	—	उभयीः	कर्म
तृ॰	उभय्या	—	उभयीभिः	करण
च॰	उभय्यै	—	उभयीभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	उभय्याः	—	उभयीभ्यः	अपा॰
ष॰	उभय्याः	—	उभयीनाम्	सम्ब॰
स॰	उभय्याम्	—	उभयीषु	अधि॰
	हे उभयि	—	हे उभय्यः	सम्बो॰

(७८) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नित्यद्विवचनान्तो 'द्वा' शब्दः।

प्र॰ द्वे[४], द्वि॰ द्वे, तृ॰ द्वाभ्याम्, च॰ द्वाभ्याम्, पं॰ द्वाभ्याम्, ष॰ द्वयोः, स॰ द्वयोः (त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति।)

(७९) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'उत्तरपूर्वा' शब्दः (ईशानकोण)

प्र॰	उत्तरपूर्वा[५]	उत्तरपूर्वे	उत्तरपूर्वाः	कर्त्ता
द्वि॰	उत्तरपूर्वाम्	उत्तरपूर्वे	उत्तरपूर्वाः	कर्म
तृ॰	उत्तरपूर्वया	उत्तरपूर्वाभ्याम्	उत्तरपूर्वाभिः	करण
च॰	उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै	उत्तरपूर्वाभ्याम्[६]	उत्तरपूर्वाभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	उत्तरपूर्वस्याः उत्तरपूर्वायाः	उत्तरपूर्वाभ्याम्	उत्तरपूर्वाभ्यः	अपा॰
ष॰	उत्तरपूर्वस्याः उत्तरपूर्वायाः	उत्तरपूर्वयोः	उत्तरपूर्वाणाम् उत्तरपूर्वासाम्	सम्ब॰

१ 'रमा'शब्दवत् 'उभा'शब्देऽपि साधनप्रकारो ज्ञेयः।

२ उभयशब्दस्य तयप्प्रत्ययान्ततया 'टिड्ढाणञ्—' इति ङीप्, ङ्यन्तत्वात् सलोपः।

३ 'नादिचि' इति दीर्घनिषेधात् यणि। 'गौरी'शब्दवत् 'उभयी'शब्देऽपि सर्वं कार्यम्।

४ अत्वे सति टापि, रमाशब्दवत् कार्यं ज्ञेयम्।

५ उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालम् उत्तरपूर्वा।

६ 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इति सर्वनामत्वपक्षे सर्वाशब्दवत् अन्यत्र रमाशब्दवत् कार्यं ज्ञेयम्।

स०	उत्तरपूर्वस्याम् उत्तरपूर्वायाम्	उत्तरपूर्वयोः	उत्तरपूर्वासु	अधि०
	हे उत्तरपूर्वे	हे उत्तरपूर्वे	हे उत्तरपूर्वाः	सम्बो०

(८०) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'द्वितीया' शब्दः (दूसरी)

प्र०	द्वितीया	द्वितीये	द्वितीयाः	कर्त्ता
द्वि०	द्वितीयाम्	द्वितीये	द्वितीयाः	कर्म
तृ०	द्वितीयया	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयाभिः	करण
च०	द्वितीयस्यै[१] द्वितीयायै	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयाभ्यः	सम्प्र०
पं०	द्वितीयस्याः द्वितीयायाः	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयाभ्यः	अपा०
ष०	द्वितीयस्याः द्वितीयायाः	द्वितीययोः	द्वितीयानाम्	सम्ब०
स०	द्वितीयस्याम् द्वितीयायाम्	द्वितीययोः	द्वितीयासु	अधि०
	हे द्वितीये	हे द्वितीये	हे द्वितीयाः	सम्बो०

(८१) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'तृतीया' शब्दः (तीसरी)

प्र०	तृतीया	तृतीये	तृतीयाः	कर्त्ता
द्वि०	तृतीयाम्	तृतीये	तृतीयाः	कर्म
तृ०	तृतीयया	तृतीयाभ्याम्	तृतीयाभिः	करण
च०	तृतीयस्यै[२] तृतीयायै	तृतीयाभ्याम्	तृतीयाभ्यः	सम्प्र०
पं०	तृतीयस्याः तृतीयायाः	तृतीयाभ्याम्	तृतीयाभ्यः	अपा०
ष०	तृतीयस्याः तृतीयायाः	तृतीययोः	तृतीयानाम्	सम्ब०
स०	तृतीयस्याम् तृतीयायाम्	तृतीययोः	तृतीयासु	अधि०
	हे तृतीये	हे तृतीये	हे तृतीयाः	सम्बो०

(८२) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'अम्बा' शब्दः (माता)

प्र०	अम्बा	अम्बे	अम्बाः	कर्त्ता
द्वि०	अम्बाम्	अम्बे	अम्बाः	कर्म
तृ०	अम्बया	अम्बाभ्याम्	अम्बाभिः	करण

१ 'विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्'।
२ 'विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्'।

च॰	अम्बायै	अम्बाभ्याम्	अम्बाभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अम्बायाः	अम्बाभ्याम्	अम्बाभ्यः	अपा॰
ष॰	अम्बायाः	अम्बयोः	अम्बानाम्	सम्ब॰
स॰	अम्बायाम्	अम्बयोः	अम्बासु	अधि॰
	हे अम्ब[1]	हे अम्बे	हे अम्बाः	सम्बो॰

एवम् अक्का-अल्लादयोऽम्बार्थकाः।

(८३) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'जरा' शब्दः (वृद्धावस्था)

प्र॰	जरा[2]	जरसौ[3] जरे	जरसः जराः	कर्त्ता
द्वि॰	जरसम् जराम्	जरसौ जरे	जरसः जराः	कर्म
तृ॰	जरसा जरया	जराभ्याम्	जराभिः	करण
च॰	जरसे जरायै	जराभ्याम्	जराभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	जरसः जरायाः	जराभ्याम्	जराभ्यः	अपा॰
ष॰	जरसः जरायाः	जरसोः जरयोः	जरसाम् जराणाम्	सम्ब॰
स॰	जरसि[4] जरायाम्	जरसोः जरयोः	जरासु	अधि॰
	हे जरे	हे जरसौ हे जरे	हे जरसः हे जराः	सम्बो॰

(८४) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'नासिका' शब्दः (नाक)

प्र॰	नासिका	नासिके	नासिकाः	कर्त्ता
द्वि॰	नासिकाम्	नासिके	नसः[5] नासिकाः	कर्म
तृ॰	नसा नासिकया	नोभ्याम्[6] नासिकाभ्याम्	नोभिः नासिकाभिः	करण

१ 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः'।

२ 'जृष् वयोहानौ' इत्यस्मात् 'षिद्भिदादिभ्यः' इत्यङि 'ऋदृशोऽङि' गुणः, रपरत्वम्, अदन्तत्वाट्टाप्, सुलोपः।

३ 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति शीभावात् परत्वात् जरस्। श्यादेशाद्युत्तरं जरसादेशस्तु न सन्निपातपरिभाषाविरोधात्। जरसादेशाभावपक्षे हलादौ च 'रमा'वत्।

४ जरसि इत्यत्र तु नित्यत्वात् आम्, अन्तरङ्गत्वात् याटं बाधित्वा जरसादेशः।

५ 'पद्दन्नि'ति नासिकाया नस्।

६ 'स्वादिष्वि'ति पदत्वात् रुत्वादिकम्, नसादेशाभावपक्षे रमावत्।

च॰	नसे	नोभ्याम्	नोभ्यः	सम्प्र॰
	नासिकायै	नासिकाभ्याम्	नासिकाभ्यः	
पं॰	नसः	नोभ्याम्	नोभ्यः	अपा॰
	नासिकायाः	नासिकाभ्याम्	नासिकाभ्यः	
ष॰	नसः	नसोः	नसाम्	सम्ब॰
	नासिकायाः	नासिकयोः	नासिकानाम्	
स॰	नसि	नसोः	नस्सु	अधि॰
	नासिकायाम्	नासिकयोः	नासिकासु	
	हे नासिके	हे नासिके	हे नासिकाः	सम्बो॰

(८५) **आकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'निशा' शब्दः (रात्रि)**

प्र॰	निशा	निशे	निशाः	कर्त्ता
द्वि॰	निशाम्	निशे	निशः-निशाः[१]	कर्म
तृ॰	निशा	निड्भ्याम्[२]	निड्भिः	करण
	निशया	निशाभ्याम्	निशाभिः	
च॰	निशे	निड्भ्याम्	निड्भ्यः	सम्प्र॰
	निशायै	निशाभ्याम्	निशाभ्यः	
पं॰	निशः	निड्भ्याम्	निड्भ्यः	अपा॰
	निशायाः	निशाभ्याम्	निशाभ्यः	
ष॰	निशः	निशोः	निशाम्	सम्ब॰
	निशायाः	निशयोः	निशानाम्	
स॰	निशि	निशोः	निट्त्सु[३]-निट्सु,	अधि॰
	निशायाम्	निशयोः	निशासु	
	हे निशे	हे निशे	हे निशाः	सम्बो॰

(८६) **आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'पृतना' शब्दः (सेना)**

प्र॰	पृतना	पृतने	पृतनाः	कर्त्ता
द्वि॰	पृतनाम्	पृतने	पृतः-पृतनाः[४]	कर्म
तृ॰	पृता	पृद्भ्याम्	पृद्भिः	करण
	पृतनया	पृतनाभ्याम्	पृतनाभिः	
च॰	पृते	पृद्भ्याम्	पृद्भ्यः	सम्प्र॰
	पृतनायै	पृतनाभ्याम्	पृतनाभ्यः	

१ 'पद्दन्नो मास—' इति सूत्रेण शसादिविभक्तौ परतः निशाया नश्।

२ 'स्वादिष्वि'ति पदत्वात् 'व्रश्चे'ति सूत्रेण शस्य षत्वे जश्त्वम्।

३ 'व्रश्चे'ति षत्वे तस्य जश्त्वेन डकारे 'डः सि धुट्' इति धुटि, चर्त्वम्। धुडभावपक्षे निट्सु। अत्रोभयत्र 'चयो द्वितीया' इति धुट्पक्षे तस्य थः तदभावपक्षे टस्य ठो न भवति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। एवं 'निट्त्सु' इत्यत्र तकारस्य ष्टुत्वशङ्कालेशोऽपि न; 'स्वादिष्वि'ति पदत्वेन 'न पदान्ताट्टोः' इति निषेधात्।

४ 'मांसपृतनासानूनामि'ति पृतादेशः।

पं०	पृतः	पृद्भ्याम्	पृद्भ्यः	अपा०
	पृतनायाः	पृतनाभ्याम्	पृतनाभ्यः	
ष०	पृतः	पृतोः	पृताम्	सम्ब०
	पृतनायाः	पृतनयोः	पृतनानाम्	
स०	पृति	पृतोः	पृत्सु	अधि०
	पृतनायाम्	पृतनयोः	पृतनासु	
	हे पृतने	हे पृतने	हे पृतनाः	सम्बो०

(८७) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'गोपा' शब्दः (ग्वालिन)

प्र०	गोपाः[१]	गोपौ	गोपाः	कर्त्ता
द्वि०	गोपाम्	गोपौ	गोपः	कर्म
तृ०	गोपा[२]	गोपाभ्याम्	गोपाभिः	करण
च०	गोपे	गोपाभ्याम्	गोपाभ्यः	सम्प्र०
पं०	गोपः	गोपाभ्याम्	गोपाभ्यः	अपा०
ष०	गोपः	गोपोः	गोपाम्	सम्ब०
स०	गोपि	गोपोः	गोपासु	अधि०
	हे गोपाः	हे गोपौ	हे गोपाः	सम्बो०

एवं धेनुपा-धनपा-लोकपा इत्यादयः।

(८८) इकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'मति' शब्दः (बुद्धि)

प्र०	मतिः	मती	मतयः	कर्त्ता
द्वि०	मतिम्	मती	मतीः	कर्म
तृ०	मत्या[३]	मतिभ्याम्	मतिभिः	करण
च०	मत्यै[४]	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	सम्प्र०
	मतये			
पं०	मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	अपा०
	मत्याः			
ष०	मतेः	मत्योः	मतीनाम्	सम्ब०
	मत्याः			
स०	मत्याम्	मत्योः	मतिषु	अधि०
	मतौ			
	हे मते	हे मती	हे मतयः	सम्बो०

१ गां पाति या सा गोपा, विच्। आबन्तत्वाभावान्न सुलोपः।

२ दीर्घः। आबन्तत्वाभावात् 'आङि चापः' इति न। विश्वपावत् सर्वं कार्यम्।

३ घित्वेऽपि स्त्रीत्वान्नत्वाऽभावः।

४ 'ङिति ह्रस्वश्च'। 'आण्नद्याः'। 'आटश्च'। नदीत्वाऽभावपक्षे 'हरिवत्' घिसंज्ञादिकार्यं बोध्यम्। ङौ तु नदीत्वपक्षे 'इदुद्भ्याम्'।

(८९) इकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'रुचि' शब्दः (इच्छा, कान्ति)

प्र॰	रुचिः[१]	रुची	रुचयः	कर्त्ता
द्वि॰	रुचिम्	रुची	रुचीः	कर्म
तृ॰	रुच्या	रुचिभ्याम्	रुचिभिः	करण
च॰	रुच्यै रुचये	रुचिभ्याम्	रुचिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	रुच्याः रुचेः	रुचिभ्याम्	रुचिभ्यः	अपा॰
ष॰	रुच्याः रुचेः	रुच्योः	रुचीनाम्	सम्ब॰
स॰	रुच्याम् रुचौ	रुच्योः	रुचिषु	अधि॰
	हे रुचे	हे रुची	हे रुचयः	सम्बो॰

(९०) इकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'त्रि' शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः

प्र॰ तिस्रः,[२] द्वि॰ तिस्रः, तृ॰ तिसृभिः, च॰ तिसृभ्यः, पं॰तिसृभ्यः, ष॰तिसृणाम्,[३] स॰ तिसृषु, सम्बो॰ हे तिस्रः।

(९१) रेफान्तः स्त्रीलिङ्गः 'चतुर्' शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः

प्र॰ चतस्रः,[४] द्वि॰ चतस्रः, तृ॰ चतसृभिः, च॰ चतसृभ्यः, पं॰ चतसृभ्यः, ष॰ चतसृणाम्, स॰ चतसृषु, सम्बो॰ हे चतस्रः।

(९२) प्रियास्त्रयः प्रियाणि त्रीणि वा यस्याः इति विग्रहे स्त्रीलिङ्गः 'प्रियत्रि' शब्दः

प्र॰	प्रियत्रिः[५]	प्रियत्री	प्रियत्रयः	कर्त्ता
द्वि॰	प्रियत्रिम्	प्रियत्री	प्रियत्रीः	कर्म
तृ॰	प्रियत्रया	प्रियत्रिभ्याम्	प्रियत्रिभिः	करण
च॰	प्रियत्र्यै प्रियत्रये	प्रियत्रिभ्याम्	प्रियत्रिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	प्रियत्र्याः पियत्रेः	प्रियत्रिभ्याम्	प्रियत्रिभ्यः	अपा॰
ष॰	प्रियत्र्याः प्रियत्रेः	प्रियत्रयोः	प्रियत्रयाणाम्[६]	सम्ब॰

---

१ 'मति'शब्दवत् सर्वं कार्यं बोध्यम्।

२ 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ'। 'अचि र ऋतः'। जसि 'ऋतो ङी'ति गुणस्य, शसि 'प्रथमयोः' इति दीर्घस्य 'प्रियतिस्रः' इति वक्ष्यमाणप्रयोगे 'ऋत उत्' इति उत्वस्य च रत्वमपवाद इति बोध्यम्।

३ 'नुमचिरे'ति नुट्। 'न तिसृचतसृ' इति दीर्घनिषेधः। 'ऋवर्णान्नस्य'ेति णत्वम्।

४ त्रिशब्दवत् सर्वं कार्यम्।

५ 'त्रिचतुरोः' इति सूत्रे श्रुतत्वात् स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणं न तु तदन्तयोर्मानाभावात्। अत्र तु 'प्रियत्रि'-शब्दो हि स्त्रीलिङ्गो न तु 'त्रि'शब्दः, तस्मान्न तिस्रादेशः।

६ त्रिशब्दान्तत्वेऽपि 'पदाङ्गाधिकारे'ति परिभाषया 'त्रेस्त्रयः' इति त्रयादेशे नुटि दीर्घे णत्वम्।

स॰	प्रियत्र्याम् प्रियत्रौ	प्रियत्रयोः	प्रियत्रिषु	अधि॰
	हे प्रियत्रे	हे प्रियत्री	हे प्रियत्रयः	सम्बो॰

(९३) प्रियास्तिस्रो यस्य स इति विग्रहे तु पुल्लिङ्गः 'प्रियत्रि' शब्दः।

प्र॰	प्रियतिसा[1]	प्रियतिस्रौ[2]	प्रियतिस्रः	कर्त्ता
द्वि॰	प्रियतिस्रम्	प्रियतिस्रौ	प्रियतिस्रः	कर्म
तृ॰	प्रियतिस्रा	प्रियतिसृभ्याम्	प्रियतिसृभिः	करण
च॰	प्रियतिस्रे	प्रियतिसृभ्याम्	प्रियतिसृभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	प्रियतिस्रः	प्रियतिसृभ्याम्	प्रियतिसृभ्यः	अपा॰
ष॰	प्रियतिस्रः	प्रियतिस्रोः	प्रियतिसृणाम्[3]	सम्ब॰
स॰	पियतिस्रि	प्रियतिस्रोः	प्रियतिस्रिषु	अधि॰
	हे प्रियतिसा	हे प्रियतिस्रौ	हे प्रियतिस्रः	सम्बो॰

(९४) प्रियास्तिस्रो यस्य तदिति विग्रहे तु नपुंसकः 'प्रियत्रि' शब्दः।

प्र॰	प्रियत्रि[4] प्रियतिसृ	प्रियतिसृणी[5]	प्रियतिसृणि	कर्त्ता
द्वि॰	प्रियत्रि प्रियतिसृ	प्रियतिसृणी	प्रियतिसृणि	कर्म
तृ॰	प्रियतिस्रा[6] प्रियतिसृणा	प्रियतिसृभ्याम्	प्रियतिसृभिः	करण
च॰	प्रियतिस्रे प्रियतिसृणे	प्रियतिसृभ्याम्	प्रियतिसृभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	प्रियतिस्रः प्रियतिसृणः	प्रियतिसृभ्याम्	प्रियतिसृभ्यः	अपा॰
ष॰	प्रियतिस्रः प्रियतिसृणः	प्रियतिस्रोः प्रियतिसृणोः	प्रियतिसृणाम्[7]	सम्ब॰
स॰	प्रियतिस्रि पियतिसृणि	प्रियतिस्रोः पियतिसृणोः	प्रियतिसृषु	अधि॰

१ 'स्त्रियाः पुंवदि'ति 'प्रियत्रि'शब्दस्य पुंवत्वेऽपि त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् तिस्रादेशः। 'ऋदुशनसि'त्यनङि दीर्घे नलोपः।

२ गुणं बाधित्वा 'अचि र ऋतः' इति रत्वम्। एवं सर्वत्र रत्वं बाधते।

३ त्रयादेशं बाधित्वा परत्वात्तिस्रादेशे सति रत्वं बाधित्वा 'नुमचिरे'ति नुट् 'ऋवर्णान्नस्ये'ति णत्वम्। 'न तिसृचतसृ' इति निषेधात् दीर्घो न।

४ 'न लुमते'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् तिस्रादेशो न, तस्याऽनित्यत्वे तु पक्षे तिस्रादेशो भवत्येवेति।

५ 'अचि र ऋतः' इति रत्वं बाधित्वा 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम्।

६ अजादितृतीयादिविभक्तौ तु 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य' इति पाक्षिकपुंवत्त्वे नुमभावात् 'अचि रे'ति रत्वम्। पुंवत्वाभावपक्षे तु प्रायेण अजादौ सर्वत्र नुमि णत्वं बोध्यम्।

७ रत्वं नुमञ्च बाधित्वा 'नुमचिरे'ति नुटि 'ऋवर्णान्नस्ये'ति णत्वम्।

	हे प्रियत्रि			
	हे प्रियतिसृ	हे प्रियतिसृणी	हे प्रियतिसृणि	सम्बो॰

(९५) **आकारान्तः स्त्रीलिङ्गे नित्यं द्विवचनान्तो 'द्वा' शब्दः**

प्र॰ [१]द्वे, द्वि॰ द्वे, तृ॰ द्वाभ्याम्, च॰ द्वाभ्याम्, पं॰ द्वाभ्याम्, ष॰ द्वयोः, स॰ द्वयोः।

(९६) **ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'गौरी' शब्दः (पार्वती)**

प्र॰	गौरी[२]	गौर्यौ[३]	गौर्यः[४]	कर्त्ता
द्वि॰	गौरीम्[५]	गौर्यौ	गौरीः	कर्म
तृ॰	गौर्या	गौरीभ्याम्	गौरीभिः	करण
च॰	गौर्यै[६]	गौरीभ्याम्	गौरीभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	गौर्याः	गौरीभ्याम्	गौरीभ्यः	अपा॰
ष॰	गौर्याः	गौर्योः	गौरीणाम्	सम्ब॰
स॰	गौर्याम्	गौर्योः	गौरीषु	अधि॰
	हे गौरि	हे गौर्यौ	हे गौर्यः	सम्बो॰

(९७) **ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'वाणी' शब्दः (सरस्वती)**

प्र॰	वाणी[७]	वाण्यौ	वाण्यः	कर्त्ता
द्वि॰	वाणीम्	वाण्यौ	वाणीः	कर्म
तृ॰	वाण्या	वाणीभ्याम्	वाणीभिः	करण
च॰	वाण्यै	वाणीभ्याम्	वाणीभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	वाण्याः	वाणीभ्याम्	वाणीभ्यः	अपा॰
ष॰	वाण्याः	वाण्योः	वाणीनाम्	सम्ब॰
स॰	वाण्याम्	वाण्योः	वाणीषु	अधि॰
	हे वाणि	हे वाण्यौ	हे वाण्यः	सम्बो॰

(९८) **ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'नदी' शब्दः (नदी, सरित्)**

प्र॰	नदी[८]	नद्यौ	नद्यः	कर्त्ता
द्वि॰	नदीम्	नद्यौ	नदीः	कर्म
तृ॰	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः	करण

१ टाप् कृते सति द्वाशब्दः रमाशब्दवत्।

२ 'गौर'शब्दात् 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीषि रूपम्।

३ दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यण्।

४ दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यण्।

५ 'अमि पूर्वः'।

६ 'यूस्त्र्याख्यौ नदी' इति नदीत्वे 'बहुश्रेयसी'वत् गौरीशब्देऽपि तत्र तत्र नदीकार्यं भवति, नदीसंज्ञककार्यं यथा—आण्नद्याः, ह्रस्वनद्यापो नुट्, ङेराम्नद्याम्नीभ्यः, अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः इति।

७ वण् शब्दे वण्यते = शब्द्यते इति वाणी। 'इञ्वपादिभ्यः' इति इञ् 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष्। अन्यत् सर्वं कार्यं गौरीशब्दवत्।

८ 'नदट्' इति पचादौ पाठात् टित्वान्ङीष्।

च॰	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	अपा॰
ष॰	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्	सम्ब॰
स॰	नद्याम्	नद्योः	नदीषु	अधि॰
	हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः	सम्बो॰

एवं कुमारी, सुन्दरी, रमणी, नारी, कर्त्री, दण्डिनी, पुत्री, श्रेयसी, मैत्री प्रभृतयः।

(९९) ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'सखी' शब्दः (सहेली, सखी)

प्र॰	सखी[1]	सख्यौ	सख्यः	कर्त्ता
द्वि॰	सखीम्	सख्यौ	सखीः	कर्म
तृ॰	सख्या	सखीभ्याम्	सखीभिः	करण
च॰	सख्यै	सखीभ्याम्	सखीभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	सख्याः	सखीभ्याम्	सखीभ्यः	अपा॰
ष॰	सख्याः	सख्योः	सखीनाम्	सम्ब॰
स॰	सख्याम्	सख्योः	सखीषु	अधि॰
	हे सखि	हे सख्यौ	हे सख्यः	सम्बो॰

(१००) ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'लक्ष्मी' शब्दः (लक्ष्मी)

प्र॰	लक्ष्मीः[2]	लक्ष्म्यौ	लक्ष्म्यः	कर्त्ता
द्वि॰	लक्ष्मीम्	लक्ष्म्यौ	लक्ष्मीः	कर्म
तृ॰	लक्ष्म्या	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभिः	करण
च॰	लक्ष्म्यै	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	लक्ष्म्याः	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभ्यः	अपा॰
ष॰	लक्ष्म्याः	लक्ष्म्योः	लक्ष्मीणाम्	सम्ब॰
स॰	लक्ष्म्याम्	लक्ष्म्योः	लक्ष्मीषु	अधि॰
	हे लक्ष्मि	हे लक्ष्म्यौ	हे लक्ष्म्यः	सम्बो॰

एवम् [3]अवी-तरी-तन्त्रीप्रभृतयः।

(१०१) ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'स्त्री' शब्दः (औरत)

प्र॰	स्त्री[4]	स्त्रियौ[5]	स्त्रियः	कर्त्ता

---

१ 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति ङीष्, अत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अनङादयस्तु न 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणम्' इति भाष्योक्तपरिभाषया निषेधात्तेन गौरीवत् कार्यम्।

२ लक्षधातोः 'लक्षेर्मुट् च' इति ईप्रत्यये मुडागमे च 'लक्ष्मी' शब्दः। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। 'कृदिकारादि'ति ङीषि तु सुलोपो भवत्येवेति सिद्धान्तः। अत एव 'लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिये'ति द्विरूपकोषः सङ्गच्छते। शेषं गौरीवत्।

३ 'अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-धी-ह्री-श्रीणामुणादिषु। सप्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां न सुलोपो कदाचन' ॥१॥

४ स्यायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री, स्त्यायतेर्ड्रट् 'लोपो व्योरि'ति यलोपः, टित्वान्ङीप्। अङ्यन्तत्वात् सुलोपः।

५ 'स्त्रियाः'।

द्वि०	स्त्रियम्[१]-स्त्रीम्	स्त्रियौ	स्त्रियः-स्त्रीः	कर्म
तृ०	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः	करण
च०	स्त्रियै[२]	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः	सम्प्र०
पं०	स्त्रियाः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः	अपा०
ष०	स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्[३]	सम्ब०
स०	स्त्रियाम्[४]	स्त्रियोः	स्त्रीषु	अधि०
	हे स्त्रि	हे स्त्रियौ	हे स्त्रियः	सम्बो०

(१०२) ह्रस्वान्तः पुल्लिङ्ग 'अतिस्त्रि' शब्दः (स्त्री को जीतनेवाला जितेन्द्रिय)

प्र०	अतिस्त्रिः[५]	अतिस्त्रियौ[६]	अतिस्त्रयः[७]	कर्त्ता
द्वि०	अतिस्त्रियम्[८] अतिस्त्रिम्	अतिस्त्रियौ	अतिस्त्रियः अतिस्त्रीन्	कर्म
तृ०	अतिस्त्रिणा[९]	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभिः	करण
च०	अतिस्त्रये	अतिस्त्रियाम्	अतिस्त्रिभ्यः	सम्प्र०
पं०	अतिस्त्रेः	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः	अपा०
ष०	अतिस्त्रेः	अतिस्त्रियोः	अतिस्त्रीणाम्	सम्ब०
स०	अतिस्त्रौ	अतिस्त्रियोः	अतिस्त्रिषु	अधि०
	हे अतिस्त्रे[१०]	हे अतिस्त्रियौ	हे अतिस्त्रियः	सम्बो०

(१०३) ह्रस्वान्तो नपुंसकलिङ्गः 'अतिस्त्रि' शब्दः
(स्त्री को जीतने वाला जितेन्द्रिय, कुल)

प्र०	अतिस्त्रि[११]	अतिस्त्रिणी[१२]	अतिस्त्रीणि[१३]	कर्त्ता
द्वि०	अतिस्त्रि	अतिस्त्रिणी	अतिस्त्रीणि	कर्म

१ 'वाम्शसोः'।
२ 'यूस्त्र्याख्यौ नदी'। 'आण्नद्याः'। 'स्त्रियाः'।
३ इयङं बाधित्वा परत्वान्नुट्।
४ ङेराम्, इयङ्।
५ प्रसङ्गात् पुंसि विशेषं दर्शयति। स्त्रियमतिक्रान्तः यः इति विग्रहे 'अत्यादयः' इति समासः। 'गोस्त्रियोरि'ति ह्रस्वः। दीर्घरूपङ्यन्तत्वाभावान्न सुलोपः।
६ एकदेशविकृतन्यायेन (स्थानिवद्भावेन) 'स्त्रियाः' इतीयङ्।
७ 'जसि च'। जस्, टा, ङसि, ङस्, आम्, ङीत्येतेषु 'अतिस्त्रि'शब्दस्य इयङ् नेत्येतत् श्लोकेन सङ्गृह्णाति—
'गुणनाभावौत्त्वनुड्भिः परत्वात् पुंसि बाधते।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङ् इत्यवधार्यताम्'॥
पुंसि गुण-नाभाव-औत्त्व-नुड्भिः, क्लीबे नुमा च परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङ् बाध्यते इति भावः।
८ 'वाऽम्शसोः'।
९ परत्वात् घिसंज्ञाप्रयुक्तकार्य हरिवत् भवति।
१० 'ह्रस्वस्य गुणः'।
११ स्त्रियमतिक्रान्तं कुलम् 'अतिस्त्रि'। 'स्वमोर्नपुंसकात्'।
१२ 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे इयङं प्रबाध्य परत्वात् 'इकोऽचि विभक्तौ'।
१३ 'शि सर्वनामस्थानमि'त्युक्तत्वदीर्घः। णत्वम्।

तृ०	अतिस्त्रिणा[1]	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभिः	करण
च०	अतिस्त्रये[2] अतिस्त्रिणे	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः	सम्प्र०
पं०	अतिस्त्रेः अतिस्त्रिणः	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः	अपा०
ष०	अतिस्त्रेः अतिस्त्रिणः	अतिस्त्रियोः अतिस्त्रिणोः	अतिस्त्रीणाम्	सम्ब०
स०	अतिस्त्रौ अतिस्त्रिणि	अतिस्त्रियोः अतिस्त्रिणोः	अतिस्त्रिषु	अधि०
	हे अतिस्त्रे[3] हे अतिस्त्रि	हे अतिस्त्रिणी	हे अतिस्त्रीणि	सम्बो०

(१०४) ह्रस्वान्तः स्त्रीलिङ्गः 'अतिस्त्रि' शब्दः (स्त्री को पराजित करने वाली)

प्र०	अतिस्त्रि[4]	अतिस्त्रियौ	अतिस्त्रयः	कर्त्ता
द्वि०	अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम्	अतिस्त्रियौ	अतिस्त्रियः अतिस्त्रीः	कर्म
तृ०	अतिस्त्रिया[5]	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभिः	करण
च०	अतिस्त्रियै[6] अतिस्त्रिये	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः	सम्प्र०
पं०	अतिस्त्रियाः अतिस्त्रेः	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः	अपा०
ष०	अतिस्त्रियाः अतिस्त्रेः	अतिस्त्रियोः	अतिस्त्रीणाम्	सम्ब०
स०	अतिस्त्रियाम् अतिस्त्रौ	अतिस्त्रियोः	अतिस्त्रिषु	अधि०
	हे अतिस्त्रे	हे अतिस्त्रियौ	हे अतिस्त्रियः	सम्बो०

---

१ इयङं नुमं च बधित्वा घित्वान्नाभावः। अत्र 'तृतीयादिष्वि'ति पुंवत्वे तदभावे च रूपेन विशेषः, अत एवोक्तं कौमुद्यां 'ङेप्रभृतावि'ति।

२ 'तृतीयादिष्वि'ति पुंवद्भावपक्षे पुंल्लिङ्गाऽतिस्त्रिशब्दवत्।

३ 'वारिवत्'।

४ स्त्रियमतिक्रान्ता या इति विग्रहः प्रथमा-द्वितीययोः पुंवत् केवलं शसि नत्वमिति विशेषः।

५ स्त्रीलिङ्गत्वान्नाभावे इयङ्।

६ 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्र चकारात् इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ नदीसंज्ञौ वा स्तो ङिति परे, इत्यर्थके 'ङिति' इत्येकं वाक्यम्। ततः स्त्रीलिङ्गौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ नदीसंज्ञौ वा स्तो ङिति परे इत्यर्थक 'ह्रस्वः' इत्यपरं वाक्यम्। एवञ्च अपरवाक्यात् अतिस्त्रिशब्दस्य ङित्सु नदीत्वविकल्पो भवति। 'अस्त्री'ति पर्युदासं तु न इयङुवङ्स्थानाविति यत्रान्वेति तत्रैव तत्सम्बन्धस्याऽस्त्रीत्यस्याऽनुवृत्तेरुचितत्वात्। नदीत्वाभावपक्षे तु पुंवत्।

(१०५) ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'श्री' शब्दः (लक्ष्मी, शोभा)

प्र०	श्रीः[१]	श्रियौ[२]	श्रियः	कर्त्ता
द्वि०	श्रियम्	श्रियौ	श्रियः	कर्म
तृ०	श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः	करण
च०	श्रियै-श्रिये[३]	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः	सम्प्र०
पं०	श्रियाः-श्रियः	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः	अपा०
ष०	श्रियाः-श्रियः	श्रियोः	श्रियाम्	सम्ब०
स०	श्रियाम्-श्रियि	श्रियोः	श्रीषु	अधि०
	हे श्रीः[४]	हे श्रियौ	हे श्रियः	सम्बो०

(१०६) ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'प्रधी' शब्दः (उच्च ध्यान करने वाली)

प्र०	प्रधीः[५]	प्रध्यौ	प्रध्यः	कर्त्ता
द्वि०	प्रध्यम्	प्रध्यौ	प्रध्यः	कर्म
तृ०	प्रध्या	प्रधीभ्याम्	प्रधीभिः	करण
च०	प्रध्यै[६]	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः	सम्प्र०
पं०	प्रध्याः	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः	अपा०
ष०	प्रध्याः	प्रध्योः	प्रधीनाम्	सम्ब०
स०	प्रध्याम्	प्रध्योः	प्रधीषु	अधि०
	हे प्रधि	हे प्रध्यौ	हे प्रध्यः	सम्बो०

(१०७) ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'ग्रामणी' शब्दः

प्र०	ग्रामणीः	ग्रामण्यौ	ग्रामण्यः	कर्त्ता

पुंवत् रूपं बोध्यम्[७]।

(१०८) उकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'धेनु' शब्दः (नई व्याई गौ)

प्र०	धेनुः	धेनू	धेनवः[८]	कर्त्ता
द्वि०	धेनुम्	धेनू	धेनूः	कर्म

१ श्रयन्ति एताम् इति श्रीः। 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च' इति क्विप् प्रकृतेर्दीर्घश्च। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः।

२ धात्ववयवत्वात् इयङ्।

३ 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति सूत्रं प्रबाध्य 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति नदीत्वो विकल्पः। अभावपक्षे सर्वत्र इयङ्।

४ 'नेयङि'ति नदीत्वनिषेधात् 'अम्बार्थे'ति ह्रस्वो न।

५ लक्ष्मीवत्।

६ प्रकृष्टा धीर्यस्याः, प्रकर्षेण ध्यायति वेति विग्रहे 'यूस्त्र्याख्यौ नदी'।

७ न च ग्रामं नयति = नियमयतीति 'ग्रामणी'शब्दस्य प्रधीशब्दवत् यदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वात् नित्यस्त्रीत्वेन नदीकार्यस्य दुर्वारत्वात् कथं पुंवदिति चेत्सत्यम्, ग्रामनयनस्य लोके उत्सर्गतः = सामान्यतः, पुंधर्मतया = पुरुषकर्तव्यतया यदान्तर(ब्राह्मणीत्यादि)समभिव्याहारं विना स्त्रीलिङ्गाऽप्रतीतेः। एवञ्च वृत्तिकारमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वाभावात् नदीत्वाभावेन पुंवदेवेति सिद्धान्तः। एवं खलपूः, कटप्रूः इत्यादिशब्दानामपि वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंवदेव रूपं बोध्यम्।

८ उकारस्य गुणावादेशौ, शेषं कार्यं सर्वत्र मतिशब्दवत्।

तृ॰	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः	करण
च॰	धेन्वै-धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	धेन्वाः-धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः	अपा॰
ष॰	धेन्वाः-धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्	सम्ब॰
स॰	धेन्वाम्-धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु	अधि॰
	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः	सम्बो॰

एवं तनु-हनु-लघु-रज्जु-रेणु-खरुप्रभृतयः।

(१०९) उकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'क्रोष्टु' शब्दः (सियारिनी)

प्र॰	क्रोष्ट्री[1]	क्रोष्ट्र्यौ	क्रोष्ट्र्यः	कर्त्ता
द्वि॰	क्रोष्ट्रीम्	क्रोष्ट्र्यौ	क्रोष्ट्रीः	कर्म
तृ॰	क्रोष्ट्र्या	क्रोष्ट्रीभ्याम्	क्रोष्ट्रीभिः	करण
च॰	क्रोष्ट्र्यै	क्रोष्ट्रीभ्याम्	क्रोष्ट्रीभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	क्रोष्ट्र्याः	क्रोष्ट्रीभ्याम्	क्रोष्ट्रीभ्यः	अपा॰
ष॰	क्रोष्ट्र्याः	क्रोष्ट्र्योः	क्रोष्ट्रीणाम्	सम्ब॰
स॰	क्रोष्ट्र्याम्	क्रोष्ट्र्योः	क्रोष्ट्रीषु	अधि॰
	हे क्रोष्ट्रि	हे कोष्ट्र्यौ	हे क्रोष्ट्र्यः	सम्बो॰

एवं उष्ट्री प्रभृतयः।

(११०) ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'वधू' शब्दः (बहू)

प्र॰	वधूः[2]	वध्वौ[3]	वध्वः	कर्त्ता
द्वि॰	वधूम्	वध्वौ	वधूः	कर्म
तृ॰	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः	करण
च॰	वध्वै	वधूभ्याम्	वधूभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभ्यः	अपा॰
ष॰	वध्वा	वध्वोः	वधूनाम्	सम्ब॰
स॰	वध्वाम्	वध्वोः	वधूषु	अधि॰
	हे वधु	हे वध्वौ	हे वध्वः	सम्बो॰

एवं यवागू-कर्कन्धू-श्वश्रू-जम्बू-चम्बू-अन्दूप्रभृतयः।

(१११) ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'भ्रू' शब्दः (भौं, भ्रूकुटी)

प्र॰	भ्रूः[4]	भ्रुवौ[5]	भ्रुवः	कर्त्ता
द्वि॰	भ्रुवम्	भ्रुवौ	भ्रुवः	कर्म

१ 'स्त्रियाञ्च' इति तृज्वद्भावे 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीपि 'क्रोष्टृ + ई' इति दशायां यणि क्रोष्ट्रीशब्दात् सुबुत्पत्तिः।

२ वह्धातोः 'वहो धश्च' इति ऊप्रत्यये हस्य धादेशे 'वधू' शब्दः।

३ धात्ववयवोवर्णाभावादुवङादेशाऽप्राप्तया यण्, अस्यापि साधनप्रकारो गौरीशब्दवत् बोध्यम्।

४ भ्रमतीति भ्रूः 'भ्रमतेश्च डूः' इति भ्रमतेर्डूप्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपः।

५ 'अचि श्नुधातुभ्रुवामि'त्युवङि, श्रीशब्दवत् कार्यं बोध्यम्।

तृ०	भ्रुवा	भ्रूभ्याम्	भ्रूभिः	करण
च०	भ्रुवै-भ्रुवे	भ्रूभ्याम्	भ्रूभ्यः	सम्प्र०
पं०	भ्रुवाः-भ्रुवः	भ्रूभ्याम्	भ्रूभ्यः	अपा०
ष०	भ्रुवाः-भ्रुवः	भ्रुवोः	भ्रूणाम्-भ्रुवाम्	सम्ब०
स०	भ्रुवाम्-भ्रुवि	भ्रुवोः	भ्रूषु	अधि०
	हे भ्रूः	हे भ्रुवौ	हे भ्रुवः	सम्बो०

(११२) ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'सुभ्रू' शब्दः (सुन्दर भौं वाली)

प्र०	सुभ्रूः[१]	सुभ्रुवौ[२]	सुभ्रुवः	कर्त्ता
द्वि०	सुभ्रुवम्	सुभ्रुवौ	सुभ्रुवः	कर्म
तृ०	सुभ्रुवा	सुभ्रूभ्याम्	सुभ्रूभिः	करण
च०	सुभ्रुवै[३] सुभ्रुवे	सुभ्रूभ्याम्	सुभ्रूभ्यः	सम्प्र०
पं०	सुभ्रुवाः सुभ्रुवः	सुभ्रूभ्याम्	सुभ्रूभ्यः	अपा०
ष०	सुभ्रुवाः सुभ्रुवः	सुभ्रुवोः	सुभ्रूणाम्[४] सुभ्रुवाम्	सम्ब०
स०	सुभ्रुवाम्[५] सुभ्रुवि	सुभ्रुवोः	सुभ्रूषु	अधि०
	हे सुभ्रूः[६]	हे सुभ्रुवौ	हे सुभ्रुवः	सम्बो०

(११३) ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'खलपू' शब्दः (खलिहान को सफा करने वाली)

प्र०	खलपूः[७]	खलप्वौ	खलप्वः	कर्त्ता
द्वि०	खलप्वम्	खलप्वौ	खलप्वः	कर्म
तृ०	खलप्वौ	खलपूभ्याम्	खलपूभिः	करण
च०	खलप्वे	खलपूभ्याम्	खलपूभ्यः	सम्प्र०
पं०	खलप्वः	खलपूभ्याम्	खलपूभ्यः	अपा०
ष०	खलप्वः	खलप्वोः	खलप्वाम्	सम्ब०

१ सु = शोभना भ्रूर्यस्याः इति बहुव्रीहिः, 'भ्रमेश्च डूः' इति विहितस्य डूप्रत्ययस्य स्त्रीप्रत्ययत्वाभावात् समासे कृते 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न।

२ 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इति उवङ्।

३ 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीत्वपक्षे आट्, वृद्धिः, उवङ्। नदीत्वाभावे उवङि सुभ्रुवे इति।

४ 'वामि' इति नदीत्वे नुटि दीर्घे णत्वम्, विकल्पपक्षे उवङ्।

५ नदीत्वे डेराम्, आट्, उवङ्। नदीत्वाभावपक्षे तु उवङेव।

६ 'नेयङुवङ्' इति भ्रूशब्दस्य तदन्तस्य (सुभ्रूशब्दस्य) च 'यूस्त्र्याख्यौ नदी' इति प्राप्तनदीत्वस्य निषेधात् 'अम्बार्थे'-ति ह्रस्वो न।

७ खलं पुनातीति खलपूः खलपवनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वाभावेन नित्यस्त्रीत्वाभावात् नदीसंज्ञा न भवति, एवञ्च पुंवत् कार्यं बोध्यम्।

स०	खलप्वि	खलप्वोः	खलपूषु	अधि०
	हे खलपूः	हे खलप्वौ	हे खलप्वः	सम्बो०

(११४) ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'पूनर्भू' शब्दः (पुनर्विवाहिता स्त्री)

प्र०	पुनर्भूः[१]	पुनर्भ्वौ[२]	पुनर्भ्वः	कर्त्ता
द्वि०	पुनर्भ्वम्	पुनर्भ्वौ	पुनर्भ्वः	कर्म
तृ०	पुनर्भ्वा	पुनर्भूभ्याम्	पुनर्भूभिः	करण
च०	पुनर्भ्वै[३]	पुनर्भूभ्याम्	पुनर्भूभ्यः	सम्प्र०
पं०	पुनर्भ्वाः	पुनर्भूभ्याम्	पुनर्भूभ्यः	अपा०
ष०	पुनर्भ्वाः	पुनर्भ्वोः	पुनर्भूणाम्[४]	सम्ब०
स०	पुनर्भ्वाम्	पुनर्भ्वोः	पुनर्भूषु	अधि०
	हे पुनर्भूः	हे पुनर्भ्वौ	हे पुनर्भ्वः	सम्बो०

(११५) ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'वर्षाभू' शब्दः (मेढक, दादुर)

प्र०	वर्षाभूः[५]	वर्षाभ्वौ[६]	वर्षाभ्वः	कर्त्ता
द्वि०	वर्षाभ्वम्[७]	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्वः	कर्म
तृ०	वर्षाभ्वा	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभिः	करण
च०	वर्षाभ्वे वर्षाभ्वै	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्यः	सम्प्र०
पं०	वर्षाभ्वः वर्षाभ्वाः	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्यः	अपा०
ष०	वर्षाभ्वः वर्षाभ्वाः	वर्षाभ्वोः	वर्षाभ्वाम् वर्षाभूणाम्	सम्ब०
स०	वर्षाभ्वि वर्षाभ्वाम्	वर्षाभ्वोः	वर्षाभूषु	अधि०
	हे वर्षाभूः हे वषाभु	हे वर्षाभ्वौ	हे वर्षाभ्वः	सम्बो०

१ पुनश्च भवतीति पुनर्भूः।

२ 'दृन्करे'ति यण्।

३ 'दृन्करे'ति यणा उवङो बाधनेन 'नेयङुवङ्' इति निषेधस्याप्रवृत्त्या 'यूस्त्र्याख्यौ' इति नदीत्वे तत्प्रयुक्तकार्य बोध्यम्।

४ नदीत्वान्नुटि समानपदत्वाभावेऽपि 'एकाजुत्तरे'ति णत्वम्।

५ 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीषो वैकल्पिकत्वपक्षे 'वर्षाभू'शब्दः। ङीषिपक्षे तु 'वर्षाभ्वी'शब्दो बोध्यः, अत एव 'शिली गण्डपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः' इत्यमरकोषे 'वर्षाभ्वी'शब्दो दृश्यते। वर्षासु भवतीति वर्षाभूः = भेकी।

६ 'अजादौ एरनेकाचः' इति यणः 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते 'वर्षाभ्वश्च' इति यण्।

७ अम्शसोरपि पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा 'वर्षाभ्वश्चे'ति यण्।

(११६) ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'स्वयम्भू' शब्दः (ब्रह्मा, स्वयं पैदा होने वाली)

प्र०	स्वयम्भूः[१]	स्वयम्भुवौ	स्वयम्भुवः	कर्त्ता
द्वि०	स्वयम्भुवम्	स्वयम्भुवौ	स्वयम्भुवः	कर्म
तृ०	स्वयम्भुवा	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूभिः	करण
च०	स्वयम्भुवे	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूभ्यः	सम्प्र०
पं०	स्वयम्भुवः	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूभ्यः	अपा०
ष०	स्वयम्भुवः	स्वयम्भुवोः	स्वयम्भूवाम्	सम्ब०
स०	स्वयम्भुवि	स्वयम्भुवोः	स्वयम्भूषु	अधि०
	हे स्वयम्भूः	हे स्वयम्भुवौ	हे स्वयम्भुवः	सम्बो०

(११७) ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'स्वसृ' शब्दः (बहन)

प्र०	स्वसा[२]	स्वसारौ[३]	स्वसारः	कर्त्ता
द्वि०	स्वसारम्	स्वसारौ	स्वसृः	कर्म
तृ०	स्वस्रा	स्वसृभ्याम्	स्वसृभिः	करण
च०	स्वस्रे	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः	सम्प्र०
पं०	स्वसुः[४]	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः	अपा०
ष०	स्वसुः	स्वस्रोः	स्वसृणाम्	सम्ब०
स०	स्वसरि	स्वस्रोः	स्वसृषु	अधि०
	हे स्वसः[५]	हे स्वसारौ	हे स्वसारः	सम्बो०

(११८) ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'ननान्दृ' शब्दः (ननद)

प्र०	ननन्दा[६]	ननान्दरौ	ननान्दरः	कर्त्ता
द्वि	ननान्दरम्	ननान्दरौ	ननान्दॄः	कर्म
तृ०	ननान्द्रा	ननान्दृभ्याम्	ननान्दृभिः	करण
च०	ननान्द्रे	ननान्दृभ्याम्	ननान्दृभ्यः	सम्प्र०
पं०	ननान्दुः	ननान्दृभ्याम्	ननान्दृभ्यः	अपा०
ष०	ननान्दुः	ननान्द्रोः	ननान्दृणाम्	सम्ब०
स०	ननान्दरि	ननान्द्रोः	ननान्दृषु	अधि०
	हे ननान्दः	हे ननान्दरौ	हे ननान्दरः	सम्बो०

---

१ स्वयं भवतीति स्वयम्भूः। 'स्वयम्भूश्चतुराननः' इति कोशात् स्वयम्भूशब्दस्य चतुरानने रूढत्वात्तस्य यौगिकस्य पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेरिति वृत्तिकारादीनां मतेऽपि न नित्यस्त्रीत्वम्, कैयटमते तु अनेकलिङ्गत्वात् नित्यस्त्रीत्वाभावः सुस्पष्ट एवेति। एवञ्च उभयपक्षेऽपि स्वयम्भूशब्दस्य पुंवत् रूपं बोध्यमिति निष्कर्षः।

२ सु उपपदात् अस्धातोः 'सावसेर्ऋन्' इत्युणादिसूत्रेण ऋनि प्रत्यये यणि 'स्वसृ' शब्दः, तस्मात् 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीप्राप्तः 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति निषेधान्न भवति। 'ऋदुशनस्' इत्यनङि 'अप्तृन्नि'ति दीर्घः।

३ 'ऋतो ङी'ति गुणे 'अपतृन्नि'त्ति दीर्घः।

४ 'ऋत उत्'।

५ 'ऋतो ङी'ति गुणे हल्ङ्यादिलोपे विसर्गः।

६ न नन्दति = कृतायामपि सेवायां न तुष्यति इति ननन्दा, 'नञि च नन्देः' इत्युणादिसूत्रेण 'टुनदि समृद्धौ' इत्यस्माद्धातोः नञि उपपदे ऋन् वृद्धिश्च अनङादिकार्यं मातृशब्दवत्।

(११९) ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'दुहितृ' शब्दः (कन्या)

प्र०	दुहिता[1]	दुहितरौ	दुहितरः	कर्त्ता
द्वि०	दुहितारम्	दुहितरौ	दुहितृः	कर्म
तृ०	दुहित्रा	दुहितृभ्याम्	दुहितृभिः	करण
च०	दुहित्रे	दुहितृभ्याम्	दुहितृभ्यः	सम्प्र०
पं०	दुहितुः	दुहितृभ्याम्	दुहितृभ्यः	अपा०
ष०	दुहितुः	दुहित्रोः	दुहितृणाम्	सम्ब०
स०	दुहितरि	दुहित्रोः	दुहितृषु	अधि०
	हे दुहितरि	हे दुहितरौ	हे दुहितरः	सम्बो०

(१२०) ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'यातृ' शब्दः (देवरानी या जेठानी)

प्र०	याता[2]	यातरौ	यातरः	कर्त्ता
द्वि०	यातरम्	यातरौ	यातृः	कर्म
तृ०	यात्रा	यातृभ्याम्	यातृभिः	करण
च०	यात्रे	यातृभ्याम्	यातृभ्यः	सम्प्र०
पं०	यातुः	यातृभ्याम्	यातृभ्यः	अपा०
ष०	यातुः	यात्रोः	यातृणाम्	सम्ब०
स०	यातरि	यात्रोः	यातृषु	अधि०
	हे यातः	हे यातरौ	हे यातरः	सम्बो०

(१२१) ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'मातृ' शब्दः (माता)

प्र०	माता[3]	मातरौ	मातरः	कर्त्ता
द्वि०	मातरम्	मातरौ	मातृः	कर्म
तृ०	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः	करण
च०	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः	सम्प्र०
पं०	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः	अपा०
ष०	मातुः	मात्रोः	मातृणाम्	सम्ब०
स०	मातरि	मात्रोः	मातृषु	अधि०
	हे मातः	हे मातरौ	हे मातरः	सम्बो०

(१२२) ओकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'द्यो' शब्दः (आकाश)

प्र०	द्यौः[4]	द्यावौ	द्यावः	कर्त्ता

१ दोग्धीति दुहिता, 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृ' इत्युणादिसूत्रेण निपातनात् दुह्धातोः तृचि इटि गुणाऽभावे च 'दुहितृ'-शब्दः अनङादिकार्य मातृशब्दवत्।

२ यतते इति याता, 'यतेर्वृद्धिश्च' इत्युणादिसूत्रेण ऋनि उपधावृद्धौ 'यातृ' शब्दः निष्पन्नः। 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः। मातृशब्दवत् अनङादिकार्यं ज्ञेयम्।

३ मान्यते पूज्यते इति माता 'माने पूजायाम्' इत्यस्माद्धातोः 'नप्तृनेष्टृ' इत्युणादिसूत्रेण निपातनात् तृचि नलोपश्च अनङादिकार्य पितृशब्दवत्।

४ 'गमेर्डोः' इति सूत्रे बहुलग्रहणस्य वक्ष्यमाणत्वेन बाहुलकात् द्युतेरपि डोप्रत्यये, डित्वाट्टिलोपे 'द्यो'शब्दः

द्वि०	द्याम्	द्यावौ	द्याः	कर्म
तृ०	द्यवा	द्योभ्याम्	द्योभिः	करण
च०	द्यवे	द्योभ्याम्	द्योभ्यः	सम्प्र०
पं०	द्योः	द्योभ्याम्	द्योभ्यः	अपा०
ष०	द्योः	द्यवोः	द्यवाम्	सम्ब०
स०	द्यवि	द्यवोः	द्योषु	अधि०
	हे द्यौः	हे द्यावौ	हे द्यावः	सम्बो०

(१२३) ऐकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'रै' शब्दः (धन-सम्पत्ति)

प्र०	रा[1]	रायौ	रायः	कर्त्ता
द्वि०	रायम्	रायौ	रायः	कर्म
		इत्यादि पुंवत्।		

(१२४) औकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'नौ' शब्दः (नाव)

प्र०	नौः[2]	नावौ	नावः	कर्त्ता
द्वि०	नावम्	नावौ	नावः	कर्म
तृ०	नावा	नौभ्याम्	नौभिः	करण
च०	नावे	नौभ्याम्	नौभ्यः	सम्प्र०
पं०	नावः	नौभ्याम्	नौभ्यः	अपा०
ष०	नावः	नावोः	नावाम्	सम्ब०
स०	नौः	नावोः	नौषु	अधि०
	हे नौः	हे नावौ	हे नावः	सम्बो०

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः।

तस्मात् सौ 'ओतो णित्' इति णिद्वद्भावात् वृद्धौ रुत्वे विसर्गे रूपम्। 'गो'शब्दवत्।

१ रात्येनमिति राः। 'राः स्त्रीत्येके' इति क्षीरस्वाम्युक्तेः स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमिति। 'रायो हलि' इति सूत्रेण आत्वादिकार्यं तु पुंवदेव बोध्यम्।

२ 'ग्लानुदिभ्यां डौ' इति डौप्रत्यये डित्वाट्टिलोपे नौशब्दः। तस्य हलादौ न कश्चिद्विकारः। अजादौ तु अवादेशे 'ग्लौ'शब्दवत् कार्यं ज्ञेयम्।

अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः

(१२५) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गे 'ज्ञान' शब्दः (बुद्धि)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
प्र॰	ज्ञानम्[१]	ज्ञाने[२]	ज्ञानानि[३]	कर्त्ता
द्वि॰	ज्ञानम्[४]	ज्ञाने	ज्ञानानि	कर्म
तृ॰	ज्ञानेन[५]	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानैः	करण
च॰	ज्ञानाय	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानेभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	ज्ञानात्-द्	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानेभ्यः	अपा॰
ष॰	ज्ञानस्य	ज्ञानयोः	ज्ञानानाम्	सम्ब॰
स॰	ज्ञाने	ज्ञानयोः	ज्ञानेषु	अधि॰
	हे ज्ञान[६]	हे ज्ञाने	हे ज्ञानानि	सम्बो॰

(१२६) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गे 'फल' शब्दः (फल)

प्र॰	फलम्[७]	फले	फलानि	कर्त्ता
द्वि॰	फलम्	फले	फलानि	कर्म
तृ॰	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः	करण
च॰	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	फलात्-द्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः	अपा॰
ष॰	फलस्य	फलयोः	फलानाम्	सम्ब॰
स॰	फले	फलयोः	फलेषु	अधि॰
	हे फल	हे फले	हे फलानि	सम्बो॰

---

१ ज्ञप्तिर्ज्ञानम्। ल्युट्—'युवोरनाकौ'। 'कृत्तद्धिते'ति प्रातिपदिकात्सुबुत्पत्तिः, तस्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि प्राप्ते 'अतोऽम्' इत्यमि, 'अमि पूर्वः'।

२ 'नपुसंकाच्च' इति शीभावे कृते 'सुडनपुंसकस्ये'ति पर्युदासेन असर्वनामस्थानात् 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां 'यस्येति च' इत्यकारलोपे प्राप्ते 'औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्तिकेन निषेधे 'आद्गुणः' इति गुणे रूपम्।

३ 'जश्शसोः शिः' इति श्यादेशे 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने चे'ति उपधादीर्घः।

४ 'अतोऽम्' इति अमोऽम्विधानसामर्थ्यात् 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुङ् न भवति।

५ इत आरभ्य सुब्विभक्ति यावत् रामशब्दवत् सर्वं कार्यं भवति।

६ सम्बुद्धिलोपात् परत्वात् सोरमादेशे पूर्वरूपे च कृते तस्यान्तवद्भावात् ह्रस्वान्तमङ्गं भवति, ततः परस्य सम्बुद्धिमकारमात्रं यत् परिशिष्टं तस्य एङ्ह्रस्वादिति लोपः।

७ अत्र सर्वस्मिन् प्रयोगे ज्ञानशब्दवत् तत्तत् कार्यं बोध्यम्।

(१२७) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गो 'वन' शब्दः (जंगल)

प्र०	वनम्[१]	वने	वनानि	कर्त्ता
द्वि०	वनम्	वने	वनानि	कर्म
तृ०	वनेन	वनाभ्याम्	वनैः	करण
च०	वनाय	वनाभ्याम्	वनेभ्यः	सम्प्र०
पं०	वनस्य	वनयोः	वनेभ्यः	अपा०
ष०	वनस्य	वनयोः	वनानाम्	सम्ब०
स०	वने	वनयोः	वनेषु	अधि०
	हे वन	हे वने	हे वनानि	सम्बो०

(१२८) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गो 'धन' शब्दः (धन)

प्र०	धनम्[२]	धने	धनानि	कर्त्ता
द्वि०	धनम्	धने	धनानि	कर्म
तृ०	धनेन	धनाभ्याम्	धनैः	करण
च०	धनाय	धनाभ्याम्	धनेभ्यः	सम्प्र०
पं०	धनात्-द्	धनाभ्याम्	धनेभ्यः	अपा०
ष०	धनस्य	धनयोः	धनानाम्	सम्ब०
स०	धने	धनयोः	धनेषु	अधि०
	हे धन	हे धने	हे धनानि	सम्बो०

एवं भोजन-नेत्र-जल-पुस्तक-दुग्ध-उद्यान-वस्त्र-कार्य-मुख-सुख-नयन-चित्र-ओदन-पथ्य-कन्दुक-पुष्प-तोय-बल-वचन-जल-विष-शस्त्र-हवन-क्षेत्र-पद्य-पारितोषिक-संस्कृत-स्वास्थ्य-भ्रमण-व्याकरण-परित्राण-सत्य-अध्ययन-एकान्तप्रभृतयोऽकारान्ताः शब्दाः।

(१२९) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सर्वनाम 'सर्व' शब्दः।

प्र०	सर्वम्[३]	सर्वे[४]	सर्वाणि[५]	कर्त्ता
द्वि०	सर्वम्[६]	सर्वे	सर्वाणि	कर्म
तृ०	सर्वेण[७]	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	करण
च०	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	सम्प्र०
पं०	सर्वस्मात्-द्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	अपा०
ष०	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	सम्ब०
स०	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	अधि०

१ अत्रापि सर्वस्मिन् प्रयोगे 'ज्ञान'शब्दवत् तत्तत् कार्य बोध्यम्।

२ अत्र सर्वत्र 'ज्ञान'शब्दवत्।

३ सोरमादेशे रूपम्।

४ 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे गुणः।

५ 'जश्शसोः शिः' इति श्यादेशे 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि उपधादीर्घे 'अट्कुप्वाङ्' इति नुम्।

६ अम्-औट्-शस्विभक्तिषु पुनः प्रथमाविभक्तिवत्कार्यं ज्ञेयम्।

७ इत आरभ्य सुब्विभक्तिपर्यन्तं पुंवत्तत्त् कार्यम्।

	हे सर्व[1]	हे सर्वे	हे सर्वाः	सम्बो॰

(१३०) **अकारान्तो नपुंसकलिङ्गे 'विश्व' शब्दः**

प्र॰	विश्वम्[2]	विश्वे	विश्वानि	कर्त्ता
द्वि॰	विश्वम्	विश्वे	विश्वानि	कर्म
तृ॰	विश्वेन	विश्वाभ्याम्	विश्वैः	करण
च॰	विश्वस्मै	विश्वाभ्याम्	विश्वेभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	विश्वस्मात्-द्	विश्वाभ्याम्	विश्वेभ्यः	अपा॰
ष॰	विश्वस्य	विश्वयोः	विश्वेषाम्	सम्ब॰
स॰	विश्वस्मिन्	विश्वयोः	विश्वेषु	अधि॰
	हे विश्व	हे विश्वे	हे विश्वाः	सम्बो॰

(१३१) **अकारान्तो नपुंसकलिङ्गे नित्यं द्विवचनान्तः 'उभ' शब्दः**

प्र॰ उभे,[3] द्वि॰ उभे, तृ॰ उभाभ्याम्, च॰ उभाभ्याम्, पं॰ उभाभ्याम, ष॰ उभयोः, स॰ उभयोः, सम्बो॰ हे उभे।

(१३२) **अकारान्तो नपुंसकलिङ्गे नित्यं द्विवचनराहितः 'उभय' शब्दः**

प्र॰	उभयम्[4]	—	उभयानि	कर्त्ता
द्वि॰	उभयम्	—	उभयानि	कर्म
तृ॰	उभयेन	—	उभयैः	करण
च॰	उभयस्मै	—	उभयेभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	उभयस्मात्-द्	—	उभयेभ्यः	अपा॰
ष॰	उभयस्य	—	उभयेषाम्	सम्ब॰
स॰	उभयस्मिन्	—	उभयेषु	अधि॰
	हे उभय	—	हे उभयानि	सम्बो॰

(१३३) **अकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'कतर' शब्दः (दो में कौन-सा)**

प्र॰	कतरत्-द्[5]	कतरे[6]	कतराणि	कर्त्ता
द्वि॰	कतरत्-द्	कतरे	कतराणि	कर्म
तृ॰	कतरेण	कतराभ्याम्	कतरैः	करण

१ 'ज्ञान'शब्दवत्।

२ 'सर्व'शब्दवत् 'विश्व'शब्देऽपि सर्वाणि कार्याणि भवन्ति। केवलमत्र णत्वं न भवतीति विशेषः।

३ स्त्रीलिङ्गे नपुंसके च 'उभ'शब्दस्य समानानि रूपाणि भवन्त्यपि कार्ये किञ्चिद्विशेषः, तच्च 'विश्व'शब्दस्य द्विवचनवद् बोध्यम्।

४ 'विश्व'शब्दस्य एकवचन-बहुवचनवत् 'उभय'शब्दस्याऽपि कार्यं ज्ञेयम्।

५ द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्ये निर्धार्यमाणवाचक-'किम्' शब्देन 'किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' इति सूत्रेण डतरचि डित्वाट्टिलोपे 'कतर' इति। ततः सौ 'अद्ड्डुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' इति सोरद्डादेशे डकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते 'कतर-अद्' इति दशायां 'टेः' इति रेफादकारस्य लोपे 'वाऽवसाने' इति वैकल्पिके चर्त्वे, सुब्लुक्।

६ इत आरभ्य सुब्विभक्तिपर्यन्तं सर्वाणि रूपाणि सर्वशब्दवत्।

च॰	कतरस्मै	कतराभ्याम्	कतरेभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	कतरस्मात्-द्	कतराभ्याम्	कतरेभ्यः	अपा॰
ष॰	कतरस्य	कतरयोः	कतरेषाम्	सम्ब॰
स॰	कतरस्मिन्	कतरयोः	कतरेषु	अधि॰
	हे कतरत्-द्	हे कतरे	हे कतराणि	सम्बो॰

(१३४) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'कतम' शब्दः (बहुतो में कौन-सा)

प्र॰	कतमत्[1]-द्	कतमे	कतमानि	कर्त्ता
द्वि॰	कतमत्-द्	कतमे	कतमानि	कर्म
तृ॰	कतमेन	कतमाभ्याम्	कतमैः	करण
च॰	कतमस्मै	कतमाभ्याम्	कतमेभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	कतमस्मात्-द्	कतमाभ्याम्	कतमेभ्यः	अपा॰
ष॰	कतमस्य	कतमयोः	कतमेषाम्	सम्ब॰
स॰	कतमस्मिन्	कतमयोः	कतमेषु	अधि॰
	हे कतमत्-द्	हे कतमे	हे कतमानि	सम्बो॰

एवं ततर-ततम-यतर-यतमप्रभृतयः शब्दाः।

(१३५) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'अन्य' शब्दः (दूसरा फल)

प्र॰	अन्यत्[2]-द्	अन्ये	अन्यानि	कर्त्ता
द्वि॰	अन्यत्-द्	अन्ये	अन्यानि	कर्म
तृ॰	अन्येन	अन्याभ्याम्	अन्यैः	करण
च॰	अन्यस्मै	अन्याभ्याम्	अन्येभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अन्यस्मात्-द्	अन्याभ्याम्	अन्येभ्यः	अपा॰
ष॰	अन्यस्य	अन्ययोः	अन्येषाम्	सम्ब॰
स॰	अन्यस्मिन्	अन्ययोः	अन्येषु	अधि॰
	हे अन्यत्-द्	हे अन्ये	हे अन्यानि	सम्बो॰

(१३६) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'अन्यतर' शब्दः (दो में एक कार्य)

प्र॰	अन्यतरत्[3]-द्	अन्यतरे	अन्यतराणि	कर्त्ता
द्वि॰	अन्यतरत्-द्	अन्यतरे	अन्यतराणि	कर्म
तृ॰	अन्यतरेण	अन्यतराभ्याम्	अन्यतरैः	करण
च॰	अन्यतरस्मै	अन्यतराभ्याम्	अन्यतरेभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अन्यतरस्मात्-द्	अन्यतराभ्याम्	अन्यतरेभ्यः	अपा॰
ष॰	अन्यतरस्य	अन्यतरयोः	अन्यतरेषाम्	सम्ब॰

१ बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे किम्-यत्-तत्शब्देभ्यः डतमज्वा स्यादित्यर्थक 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' इति सूत्रेण किम्शब्दात् डतमच्प्रत्यये डित्वाट्टिलोपे 'कतम'शब्दः।

२ कतरशब्दवत् अद्डादि सर्वं कार्यं ज्ञेयम्।

३ कतरशब्दवत् अद्डादि सर्वं कार्यं ज्ञेयम्।

स०	अन्यतरस्मिन्	अन्यतरयोः	अन्यतरेषु	अधि०
	हे अन्यतरत्-द्	हे अन्यतरे	हे अन्यतरानि	सम्बो०

(१३७) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'इतर' शब्दः (दूसरा कार्य)

प्र०	इतरत्[१]-द्	इतरे	इतराणि	कर्त्ता
द्वि०	इतरत्-द्	इतरे	इतराणि	कर्म
तृ०	इतरेण	इतराभ्याम्	इतरैः	करण
च०	इतरस्मै	इतराभ्याम्	इतरेभ्यः	सम्प्र०
पं०	इतरस्मात्-द्	इतराभ्याम्	इतरेभ्यः	अपा०
ष०	इतरस्य	इतरयोः	इतरेषाम्	सम्ब०
स०	इतरस्मिन्	इतरयोः	इतरेषु	अधि०
	हे इतरत्-द्	हे इतरे	हे इतराणि	सम्बो०

(१३८) अकारान्तो नपुसंकलिङ्गः 'अन्यतम' शब्दः (बहुतो में एक)

प्र०	[२]अन्यतमम्	अन्यतमे	अन्यतमानि	कर्त्ता
द्वि०	अन्यतमम्	अन्यतमे	अन्यतमानि	कर्म
तृ०	अन्यतमेन	अन्यतमाभ्याम्	अन्यतमैः	करण
च०	अन्यतमाय	अन्यतमाभ्याम्	अन्यतमेभ्यः	सम्प्र०
पं०	अन्यतमात्-द्	अन्यतमाभ्याम्	अन्यतमेभ्यः	अपा०
ष०	अन्यतमस्य	अन्यतमयोः	अन्यतमानाम्	सम्ब०
स०	अन्यतमे	अन्यतमयोः	अन्यतमेषु	अधि०
	हे अन्यतम	हे अन्यतमे	हे अन्यतमानि	सम्बो०

(१३९) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'एकतर' शब्दः (दो में एक)

प्र०	एकतरम्[३]	एकतरे	एकतराणि	कर्त्ता
द्वि०	एकतरम्	एकतरे	एकतराणि	कर्म
तृ०	एकतरेण	एकतराभ्याम्	एकतरैः	करण
च०	एकतरस्मै	एकतराभ्याम्	एकतरेभ्यः	सम्प्र०
पं०	एकतरस्मात्-द्	एकतराभ्याम्	एकतरेभ्यः	अपा०
ष०	एकतरस्य	एकतरयोः	एकतरेषाम्	सम्ब०
स०	एकतरस्मिन्	एकतरयोः	एकतरेषु	अधि०
	हे एकतर	हे एकतरे	हे एकतराणि	सम्बो०

१ 'कतर'शब्दवत् 'इतर'शब्दस्यापि अद्डादिकार्यं ज्ञेयम्।

२ 'अन्यतम'शब्दस्य डित्थादिशब्दवत् अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वेन प्रकृतिप्रत्ययविभागविहीनात् डतमप्रत्ययान्तत्वाभावेन 'अद्ड्डतरादिभ्यः' इति अद्डादेशो न। एवञ्च सर्वादिगणे पाठाभावेन सर्वनामकार्यमपि न भवति।

३ 'एक'शब्दात् 'एकाच्च प्राचाम्' इति सूत्रेण डतरच्प्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपे 'एकतर'शब्दः, तस्मात् सौ 'अद्ड्डतरादिभ्यः' इति अद्डादेशे प्राप्ते 'एकतरात् प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन निषेधात् न भवति। एवञ्च 'सर्व'शब्दवत् कार्यं बोध्यम्।

(१४०) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गो 'नेम' शब्दः (आधा फल)

प्र०	नेमम्	नेमे	नेमानि	कर्त्ता
द्वि०	नेमम्	नेमे	नेमानि	कर्म
तृ०	नेमेन	नेमाभ्याम्	नेमैः	करण
च०	नेमस्मै	नेमाभ्याम्	नेमेभ्यः	सम्प्र०
पं०	नेमस्मात्-द्	नेमाभ्याम्	नेमेभ्यः	अपा०
ष०	नेमस्य	नेमयोः	नेमेषाम्	सम्ब०
स०	नेमस्मिन्	नेमयोः	नेमेषु	अधि०
	हे नेम	हे नेमे	हे नेमानि	सम्बो०

(१४१) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'सम' शब्दः (सब)

प्र०	समम्	समे	समानि	कर्त्ता
द्वि०	समम्	समे	समानि	कर्म
तृ०	समेन	समाभ्याम्	समैः	करण
च०	समस्मै	समाभ्याम्	समेभ्यः	सम्प्र०
पं०	समस्मात्-द्	समाभ्याम्	समेभ्यः	अपा०
ष०	समस्य	समयोः	समेषाम्	सम्ब०
स०	समस्मिन्	समयोः	समेषु	अधि०
	हे सम	हे समे	हे समानि	सम्बो०

एवं त्व-सिमप्रभृतयः सर्वनामशब्दाः

(१४२) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'पूर्व' शब्दः (पहली वस्तु)

प्र०	पूर्वम्	पूर्वे	पूर्वाणि	कर्त्ता
द्वि०	पूर्वम्	पूर्वे	पूर्वाणि	कर्म
तृ०	पूर्वेण	पूर्वाभ्याम्	पूर्वैः	करण
च०	पूर्वस्मै	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः	सम्प्र०
पं०	पूर्वस्मात्-द्	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः	अपा०
ष०	पूर्वस्य	पूर्वयोः	पूर्वेषाम्	सम्ब०
स०	पूर्वस्मिन्	पूर्वयोः	पूर्वेषु	अधि०
	हे पूर्व	हे पूर्वे	हे पूर्वाणि	सम्बो०

(१४३) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'पर' शब्दः

प्र०	परम्	परे	पराणि	कर्त्ता
द्वि०	परम्	परे	पराणि	कर्म

इत्यादि 'पूर्व'शब्दवत्।

(१४४) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'अपर' शब्दः (दूसरी वस्तु)

प्र०	अपरम्	अपरे	अपराणि	कर्त्ता
द्वि०	अपरम्	अपरे	अपराणि	कर्म

इत्यादि 'पूर्व'शब्दवत्।

एवं दक्षिण-उत्तर-अवर-स्व-अन्तरप्रभृतयोऽदन्ताः सर्वनामशब्दाः।

(१४५) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'प्रथम' शब्दः (पहली वस्तु)

प्र०	प्रथमम्[१]	प्रथमे	प्रथमानि	कर्त्ता
द्वि०	प्रथमम्	प्रथमे	प्रथमानि	कर्म
तृ०	प्रथमेन	प्रथमाभ्याम्	प्रथमैः	करण
च०	प्रथमाय	प्रथमाभ्याम्	प्रथमेभ्यः	सम्प्र०
पं०	प्रथमात्-द्	प्रथमाभ्याम्	प्रथमेभ्यः	अपा०
ष०	प्रथमस्य	प्रथमयोः	प्रथमानाम्	सम्ब०
स०	प्रथमे	प्रथमयोः	प्रथमेषु	अधि०
	हे प्रथम	हे प्रथमे	हे प्रथमानि	सम्बो०

(१४६) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'कतिपय' शब्दः।

प्र०	कतिपयम्	कतिपये	कतिपयानि	कर्त्ता
द्वि०	कतिपयम्	कतिपये	कतिपयानि	कर्म

इत्यादि 'प्रथम'शब्दवत्।

एवं चरम-अल्प-अर्ध-द्वय-द्वितय-प्रभृतयः।

(१४७) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'अजर'[२] शब्दः (नया वृक्ष)

प्र०	अजरम्[३]	अजरे अजरसी[४]	अजराणि अजरांसि[५]	कर्त्ता
द्वि०	अजरम् अजरसम्[६]	अजरे अजरसी	अजराणि अजरांसि	कर्म
तृ०	अजरेण[७] अजरसा	अजराभ्याम्	अजरैः	करण
च०	अजराय अजरसे	अजराभ्याम्	अजरेभ्यः	सम्प्र०
पं०	अजरात्-द् अजरसः	अजराभ्याम्	अजरेभ्यः	अपा०

१ 'प्रथम'शब्दस्याऽपि साधनकार्यं 'ज्ञान'शब्दवत् बोध्यम्।

२ अविद्यमाना जरा यस्य वृक्षस्येति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहिसमासे विद्यमानपदस्य लोपे च 'गोस्त्रियोः' इत्युपसर्जनह्रस्वे 'अजर'शब्दः।

३ सोरमादेशे पूर्वरूपे च सिद्धम्। 'अजर-अम्' इति स्थिते जरसादेशः कुतो नेति चेन्नैवं, सन्निपातपरिभाषया अदन्तसन्निपाताश्रयस्य अमः अदन्तत्वविघातकजरसादेशं प्रति निमित्तत्वायोगात्।

४ 'नपुंसकाच्चे'ति शीभावे जरसादेशे रूपम्।

५ पूर्वप्रतिषेधात् 'जश्शसोः शिः' इति शिभावे कृते नुम्-जरसोः प्राप्तयोः नुमपेक्षया परत्वाज्जस् ततो झलन्तत्वान्नुम्। अत एव 'नुम्जरसोः प्राप्तयोः परत्वाज्जरस्' इति भाष्यं सङ्गच्छते।

६ 'जरस-अम्' इति दशायां 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुग् प्राप्तः तं बाधित्वा अपवादत्वात् अम्भावः प्राप्तः तञ्च प्रबाध्य परत्वात् जरसादेशः।

७ इत आरभ्य सुब्विभक्तिपर्यन्तं पुंवत्।

ष०	अजरस्य	अजरयोः	अजराणाम्	सम्ब०
	अजरसः	अजरसोः	अजरसाम्	
स०	अजरे	अजरयोः		
	अजरसि	अजरसोः	अजरेषु	अधि०
	हे अजर	हे अजरे	हे अजराणि	सम्बो०
		हे अजरसी	हे अजरांसि	

(१४८) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गो 'हृदय' शब्दः (हृदय)

प्र०	हृदयम्[१]	हृदये	हृदयानि	कर्त्ता
द्वि०	हृदयम्	हृदये	हृदयानि	कर्म
			हृन्दि[२]	
तृ०	हृदयेन	हृदयाभ्याम्	हृदयैः	करण
	हृदा[३]	हृद्भ्याम्	हृद्भिः	
च०	हृदयाय	हृदयाभ्याम्	हृदयेभ्यः	सम्प्र०
	हृदे	हृद्भ्याम्	हृद्भ्यः	
पं०	हृदयात्-द्	हृदयाभ्याम्	हृदयेभ्यः	अपा०
	हृदः	हृद्भ्याम्	हृद्भ्यः	
ष०	हृदयस्य	हृदयोः	हृदयानाम्	सम्ब०
	हृदः	हृदोः	हृदाम्	
स०	हृदये	हृदयोः	हृदयेषु	अधि०
	हृदि	हृदोः	हृत्सु	
	हे हृदय	हे हृदये	हे हृदयानि	सम्बो०

(१४९) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'उदक' शब्दः (जल)

प्र०	उदकम्[४]	उदके	उदकानि	कर्त्ता
द्वि०	उदकम्	उदके	उदकानि[५]	कर्म
तृ०	उदकेन	उदकाभ्याम्[६]	उदकैः	करण
	उद्ना[७]	उदभ्याम्	उदभिः	

१ हृदयशब्दस्य सुटि (सु, औ, जस्, अम्, औट्) विभक्तिषु 'ज्ञानशब्दवत् कार्यं ज्ञेयम्।

२ शसः शिभावे 'पद्दन्नि'ति सूत्रेण हृदयशब्दस्य हृदादेशे शेः सर्वनामस्थानत्वात् 'नपुंसकस्य झलचः' इति ऋकारातपरतो नुमि अनुस्वारपरसवर्णौ।

३ हृदादेशः, नुम् तु न भवति नपुंसकलिङ्गे शेरेव सर्वनामस्थानसंज्ञाविधानात्। एवञ्च इत आरभ्य सुब्विभक्ति-पर्यन्तं विशेषकार्याऽनभिधानात् हृदादेशमात्रं भवतीति न विस्मर्तव्यम्। हृदादेशाभावपक्षे तु सर्वत्र 'ज्ञान'-शब्दवत् कार्यं भवति

४ उदकशब्दस्यापि सुटि 'ज्ञान'शब्दवत् कार्याणि भवन्ति।

५ शसः शिभावे 'पद्दन्नि'ति सूत्रेण उदकशब्दस्य उदन्नादेशे 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घः। 'उदन्-इ' इति स्थिते 'अल्लोपोऽनः' इति, 'विभाषा ङिश्योः' इति वा अल्लोपस्तु न भवति, शेः सर्वनामस्थानत्वात्। उदन्नादेशाऽभावपक्षे 'ज्ञान'शब्दवत् सर्वाणि कार्याणि भवन्ति।

६ उदन्नादेशे 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपः।

७ भ्यामादौ हलि उदन्नादेशे 'स्वादिष्वि'ति पदत्वात् नलोपः।

च॰	उदकाय	उदकाभ्याम्	उदकेभ्यः	सम्प्र॰
	उद्ने	उदभ्याम्	उदभ्यः	
पं॰	उदकात्-द्	उदकाभ्याम्	उदकेभ्यः	अपा॰
	उद्नः	उदभ्याम्	उदभ्यः	
ष॰	उदकस्य	उदकयोः	उदकानाम्	सम्ब॰
	उद्नः	उद्नोः	उद्नाम्	
स॰	उदके	उदकयोः	उदकेषु	अधि॰
	उद्नि-उदनि[1]	उद्नोः	उदसु	
	हे उदक	हे उदके	हे उदकानि	सम्बो॰

(१५०) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'आस्य' शब्दः (मुख)

प्र॰	आस्यम्[2]	आस्ये	आस्यानि	कर्त्ता
द्वि॰	आस्यम्	आस्ये	आस्यानि[3]	कर्म
			आसानि	
तृ॰	आस्येन	आस्याभ्याम्	आस्यैः	करण
	आस्ना[4]	आसभ्याम्	आसभिः	
च॰	आस्याय	आस्याभ्याम्	आस्येभ्यः	सम्प्र॰
	आस्ने	आसभ्याम्	आसभ्यः	
पं॰	आस्यात्-द्	आस्याभ्याम्	आस्येभ्यः	अपा॰
	आस्नः	आसभ्याम्	आसभ्यः	
ष॰	आस्यस्य	आस्ययोः	आस्यानाम्	सम्ब॰
	आस्नः	आस्नोः	आस्नाम्	
स॰	आस्ये	आस्ययोः	आस्येषु	अधि॰
	आस्नि	आस्नोः	आससु	
	हे आस्य	हे आस्ये	हे आस्यानि	सम्बो॰

(१५१) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गो 'मांस' शब्दः (मांस)

प्र॰	मांसम्[5]	मांसे	मांसानि	कर्त्ता
द्वि॰	मांसम्	मांसे	मांसानि-मांसि[6]	कर्म
तृ॰	मांसेन	मांसाभ्याम्	मांसभिः	

१ 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपः।

२ सुटि, शसादौ आसन्नादेशाऽभावपक्षे च 'ज्ञान'शब्दवत् कार्यं बोध्यम्।

३ शसः शिभावे 'पद्दन्नि'ति सूत्रेण आस्यशब्दस्य आसन्नादेशे 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घः।

४ आसन्नादेशे 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपः। एवञ्च उदन्नादेशवत् आसन्नादेशपक्षेऽपि तत्तत् कार्यं समानमेवेत्यवधेयम्।

५ 'मांस'शब्देऽपि सुटि, शसादौ मांसादेशाभावपक्षे च 'ज्ञान'शब्दवत् तत्तत् कार्यं भवति।

६ शिभावे सति 'मांस-पृतना-सानूनां मांस्-पृत्-स्नवो वाच्याः शसादौ वा' इति वार्तिकेन अजन्त'मांस'शब्दस्य हलन्त 'मांस्' आदेशः।

	मांसा	मान्भ्याम्[१]	मान्भिः	करण
च०	मांसाय	मांसाभ्याम्	मांसेभ्यः	सम्प्र०
	मांसे	मान्भ्याम्	मान्भ्यः	
पं०	मांसात्-द्	मांसाभ्याम्	मांसेभ्यः	अपा०
	मांसः	मान्भ्याम्	मान्भ्यः	
ष०	मांसस्य	मांसयोः	मांसानाम्	सम्ब०
	मांसः	मांसोः	मांसाम्	
स०	मांसे	मांसयोः	मांसेषु	अधि०
	मांसि	मांसोः	मान्सु	
	हे मांस	हे मांसे	हे मांसानि	सम्बो०

(१५२) आकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'श्रीपा' शब्दः (लक्ष्मीरक्षक कुल)

प्र०	श्रीपम्[२]	श्रीपे	श्रीपाणि	कर्त्ता
द्वि०	श्रीपम्	श्रीपे	श्रीपाणि	कर्म
तृ०	श्रीपेण	श्रीपाभ्याम्	श्रीपैः	करण
च०	श्रीपाय	श्रीपाभ्याम्	श्रीपेभ्यः	सम्प्र०
पं०	श्रीपात्-द्	श्रीपाभ्याम्	श्रीपेभ्यः	अपा०
ष०	श्रीपस्य	श्रीपयोः	श्रीपाणाम्	सम्ब०
स०	श्रीपे	श्रीपयोः	श्रीपेषु	अधि०
	हे श्रीप	हे श्रीपे	हे श्रीपाणि	सम्बो०

(१५३) आकारान्तो नपुंसकलिङ्गो 'विश्वपा' शब्दः (विश्वरक्षक कुल)

प्र०	विश्वपम्[३]	विश्वपे	विश्वपानि	कर्त्ता
द्वि०	विश्वपम्	विश्वपे	विश्वपानि	कर्म
तृ०	विश्वपेन	विश्वपाभ्याम्	विश्वपैः	करण
च०	विश्वपाय	विश्वपाभ्याम्	विश्वपेभ्यः	सम्प्र०
पं०	विश्वपात्-द्	विश्वपाभ्याम्	विश्वपेभ्यः	अपा०
ष०	विश्वपस्य	विश्वपयोः	विश्वपानाम्	सम्ब०
स०	विश्वपे	विश्वपयोः	विश्वपेषु	अधि०
	हे विश्वप	हे विश्वपे	हे विश्वपानि	सम्बो०

(१५४) इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो भाषितपुंस्को 'वारि' शब्दः (जल)

प्र०	वारि[४]	वारिणी[५]	वारीणि[६]	कर्त्ता

१ मांसादेशे सति 'स्वादिष्वि'ति पदत्वेन सकारस्य संयोगान्तलोपः।

२ श्रियं पाति = रक्षति, श्रीपा। 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कं बाधित्वा 'अतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' चकारात् इत्यनेन, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वा विचि, 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वे सोरमादेशे पूर्वरूपे 'ज्ञान'शब्दवत्।

३ विश्वं पातीति विश्वपा 'श्रीपा'वत् सर्वं कार्यं ज्ञेयम्।

४ 'स्वमोर्नपुंसकात्'। 'आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः।

५ शीभावे नुमि दीर्घे णत्वम्।

६ शिभावे नुमि दीर्घे णत्वम्।

द्वि०	वारि	वारिणी	वारीणि	कर्म
तृ०	वारिणा[१]	वारिभ्याम्	वारिभिः	करण
च०	वारिणे[२]	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	सम्प्र०
पं०	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	अपा०
ष०	वारिणः	वारिणोः[३]	वारीणाम्[४]	सम्ब०
स०	वारिणि[५]	वारिणोः	वारिषु	अधि०
	हे वारे, हे वारि[६]	हे वारिणी	हे वारीणि	सम्बो०

(१५५) इकारान्तो नपुंसकलिङ्गे भाषितपुंस्कः 'अनादि' शब्दः (ब्रह्म)

प्र०	अनादि[७]	अनादिनी	अनादीनि	कर्त्ता
द्वि०	अनादि	अनादिनी	अनादीनि	कर्म
तृ०	अनादिना[८]	अनादिभ्याम्	अनादिभिः	करण
च०	अनादये[९] अनादिने	अनादिभ्याम्	अनादिभ्यः	सम्प्र०
पं०	अनादेः अनादिनः	अनादिभ्याम्	अनादिभ्यः	अपा०
ष०	अनादेः अनादिनः	अनाद्योः अनादिनोः	अनादीनाम्	सम्ब०
स०	अनादौ अनादिनि	अनाद्योः अनादिनोः	अनादिषु	अधि०
	हे अनादे हे अनादि	हे अनादिनी	हे अनादीनि	सम्बो०

१ घित्वान्नाभावे णत्वम्, रूपे विशेषाऽभावेऽपि नुमपेक्षया परत्वेन नाभावस्यैव न्याय्यत्वात्।

२ ङे-ङसि-ङस्सु 'घेर्ङिति' इति गुणं बाधित्वा 'वृद्धौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यः' इति वार्तिकेन नुमि णत्वम्।

३ यणं प्रबाध्य नुमि णत्वम्।

४ नुमं बाधित्वा 'नुमचिरे'ति नुटि दीर्घे णत्वम्।

५ 'अच्च घेः इत्यौत्त्वं बाधित्वा नुमि णत्वम्।

६ हे त्रपो, हे त्रपु इति भाष्योदाहरणस्तु 'न लुमते'त्यस्याऽनित्यत्वपक्षे प्रत्ययलक्षणेन 'ह्रस्वस्य गुणः' इति सम्बुद्धिनिमित्तको गुणः, नित्यत्वे तु हे वारि हलादौ हरिवत्।

७ प्रथमाद्वितीययोः 'वारि'शब्दवत् कार्य ज्ञेयम्।

८ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य = भाषितः पुमान् येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तत् भाषितपुंस्कम्, अर्थात् नुपंसके लिङ्गान्तरे च यस्य एकमेव वाच्यतावच्छेदकं तच्छब्दस्वरूपं भाषितपुंस्कशब्देन विवक्षितमिति भावः। प्रकृते तु न विद्यते आदिः = उत्पत्तिः, यस्य स अनादिः = ईश्वरः, अनादिः = अविद्या, अनादि = ब्रह्म ततश्च उत्पत्त्यभावात्मकमनादित्वं पुरस्कृत्य स्त्रीपुन्नपुंसकतत्तद्व्यक्तिप्रत्यायकः 'अनादि'शब्दः इतिः; भवति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कता। एवञ्च प्रकृतप्रयोगे घित्वान्नाभावो बोध्यः। पुंस्त्वाभावे नुमि रूपे विशेषोऽभावेऽपि ङित्वादौ विशेषः स्यात्।

९ पुंवत्वे घित्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशः। एवञ्च पुंवत्वे हरिवत्, तदभावे भ्यामादौ हलि च णत्वं विहाय वारिवत् कार्य बोध्यम्। आमि तूभयपक्षेऽपि 'नुमचिरे'ति नुट्।

(१५६) इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो भाषितपुंस्कः 'शुचि' शब्दः (पवित्र, सफेद)

प्र०	शुचि[1]	शुचिनी	शुचीनि	कर्त्ता
द्वि०	शुचि	शुचिनी	शुचीनि	कर्म
तृ०	शुचिना[2]	शुचिभ्याम्	शुचिभिः	करण
च०	शुचये शुचिने	शुचिभ्याम्	शुचिभ्यः	सम्प्र०
पं०	शुचेः शुचिनः	शुचिभ्याम्	शुचिभ्यः	अपा०
ष०	शुचेः शुचिनः	शुच्योः शुचिनोः	शुचीनाम्	सम्ब०
स०	शुचौ शुचिनि	शुचिनोः शुच्योः	शुचिषु	अधि०
	हे शुचे हे शुचि	हे शुचिनी	हे शुचीनि	सम्बो०

एवं सुरभि-दुर्मति-प्रभृतयो भाषितपुंस्काः= पुंस्त्वे नपुंसके च एकप्रवृत्तिनिमित्ता इति भावः।

(१५७) इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो 'दधि' शब्दः (दही)

प्र०	दधि[3]	दधिनी	दधीनि	कर्त्ता
द्वि०	दधि	दधिनी	दधीनि	कर्म
तृ०	दध्ना[4]	दधिभ्याम्	दधिभिः	करण
च०	दध्ने	दधिभ्याम्	दधिभ्यः	सम्प्र०
पं०	दध्नः	दधिभ्याम्	दधिभ्यः	अपा०
ष०	दध्नः	दध्नोः	दध्नाम्	सम्ब०
स०	दध्नि[5] दधनि	दध्नोः	दधिषु	अधि०
	हे दधे हे दधि	हे दधिनी	हे दधीनि	सम्बो०

(१५८) इकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'अतिदधि' शब्दः (दही को अतिक्रमण करनेवाला कुल)

प्र०	अतिदधि[6]	अतिदधिनी	अतिदधीनि	कर्त्ता

१ 'अनादि'शब्दवत् 'शुचि'शब्दस्यापि साधनकार्यं बोध्यम्।

२ शुचिशब्दस्य गुणवाचकत्वेन विशेष्यनिघ्नत्वात् नपुंसके भिन्नलिङ्गे च प्रवृत्तिनिमित्तैक्यात् तृतीयादौ पुंवत्वविकल्पो भवत्येवेति सिद्धान्तः। एवञ्चात्र पुंवत्वे घित्वान्नाभावः। तदभावेऽपि नुमि 'शुचिना' इत्येवेति न रूपे विशेषः। ङित्वादौ अनादिशब्दवत् विशेषः स्यादिति।

३ प्रथमाद्वितीययोः 'अनादि'शब्दवत् कार्यम्।

४ टादावचि तु 'अस्थि-दधि-सक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' इत्यनङि 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपः।

५ अनङादेशे 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपविकल्पः।

६ दधि अतिक्रान्तं कुलम् 'अतिदधि'। अस्यापि 'दधि'वत् साधनकार्यं बोध्यम्।

द्वि॰	अतिदधि	अतिदधिनी	अतिदधीनि	कर्म
तृ॰	अतिदध्ना[१]	अतिदधिभ्याम्	अतिदधिभिः	करण
च॰	अतिदध्ने	अतिदधिभ्याम्	अतिदधिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अतिदध्नः	अतिदधिभ्याम्	अतिदधिभ्यः	अपा॰
ष॰	अतिदध्नः	अतिदध्नोः	अतिदध्नाम्	सम्ब॰
स॰	अतिदध्नि अतिदधनि	अतिदध्नोः	अतिदधिषु	अधि॰
	हे अतिदधे	हे अतिदधिनी	हे अतिदधीनि	सम्बो॰

(१५९) इकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'अस्थि' शब्दः (हड्डी)

प्र॰	अस्थि[२]	अस्थिनी	अस्थीनि	कर्त्ता
द्वि॰	अस्थि	अस्थिनी	अस्थीनि	कर्म
तृ॰	अस्थ्ना	अस्थिभ्याम्	अस्थिभिः	करण
च॰	अस्थ्ने	अस्थिभ्याम्	अस्थिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अस्थ्नः	अस्थिभ्याम्	अस्थिभ्यः	अपा॰
ष॰	अस्थ्नः	अस्थ्नोः	अस्थ्नाम्	सम्ब॰
स॰	अस्थ्नि अस्थनि	अस्थनोः	अस्थिषु	अधि॰
	हे अस्थे, हे अस्थि	हे अस्थिनी	हे अस्थीनि	सम्बो॰

(१६०) इकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'सक्थि' शब्दः (घुटने के ऊपरवाला हिस्सा)

प्र॰	सक्थि	सक्थिनी	सक्थीनि	कर्त्ता
द्वि॰	सक्थि	सक्थिनी	सक्थीनि	कर्म
तृ॰	सक्थ्ना	सक्थिभ्याम्	सक्थिभिः	करण
च॰	सक्थ्ने	सक्थिभ्याम्	सक्थिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	सक्थ्नः	सक्थिभ्याम्	सक्थिभ्यः	अपा॰
ष॰	सक्थ्नः	सक्थ्नोः	सक्थ्नाम्	सम्ब॰
स॰	सक्थ्नि सक्थनि	सक्थ्नोः	सक्थिषु	अधि॰
	हे सक्थे, हे सक्थि	हे सक्थिनी	हे सक्थीनि	सम्बो॰

(१६१) इकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽभषितपुंस्कः 'अक्षि' शब्दः (आँख)

प्र॰	अक्षि	अक्षिणी	अक्षीणि	कर्त्ता
द्वि॰	अक्षि	अक्षिणी	अक्षीणि	कर्म

१ 'पदाङ्गाऽधिकारे तस्य च तदन्तस्य च (प॰)—पदाधिकारे अङ्गाधिकारे च यस्य यद्विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च भवतीत्यर्थः। एवञ्च 'अस्थिदधी'त्यनङादेशस्य अङ्गाऽधिकारस्थत्वात् केवलस्य = दधिशब्दस्य, तदन्तस्य = 'अतिदधि'शब्दस्य, भवतीत्यर्थः।

२ अस्थि-सक्थि-अक्षिशब्दानामपि दधिशब्दवत् कार्यं भवति।

तृ॰	अक्ष्णा	अक्षिभ्याम्	अक्षिभिः	करण
च॰	अक्ष्णे	अक्षिभ्याम्	अक्षिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अक्ष्णः	अक्षिभ्याम्	अक्षिभ्यः	अपा॰
ष॰	अक्ष्णः	अक्ष्णोः	अक्ष्णाम्	सम्ब॰
स॰	अक्ष्णि-अक्षणि	अक्ष्णोः	अक्षिषु	अधि॰
	हे अक्षे, अक्षि	हे अक्षिणी	हे अक्षीणि	सम्बो॰

(१६२) ईकारान्तो नपुंसकलिङ्गे भाषितपुंस्कः 'सुधी' शब्दः (बुद्धिमान् कुल)

प्र॰	सुधि[१]	सुधिनी[२]	सुधीनि	कर्त्ता
द्वि॰	सुधि	सुधिनी	सुधीनि	कर्म
तृ॰	सुधिया[३]	सुधिभ्याम्	सुधिभिः	करण
	सुधिना			
च॰	सुधिये	सुधिभ्याम्	सुधिभ्यः	सम्प्र॰
	सुधिने			
पं॰	सुधियः	सुधिभ्याम्	सुधिभ्यः	अपा॰
	सुधिनः			
ष॰	सुधियः	सुधियोः	सुधियाम्	सम्ब॰
	सुधिनः	सुधिनोः	सुधीनाम्	
स॰	सुधियि	सुधियोः	सुधिषु	अधि॰
	सुधिनि	सुधिनोः		
	हे सुधे, हे सुधि	हे सुधिनी	हे सुधीनि	सम्बो॰

(१६३) ईकारान्तो नपुंसकलिङ्गे भाषितपुंस्कः 'प्रधी' शब्दः

प्र॰	प्रधि[४]	प्रधिनी	प्रधीनि	कर्त्ता
द्वि॰	प्रधि	प्रधिनी	प्रधीनि	कर्म
तृ॰	प्रध्या	प्रधिभ्याम्	प्रधिभिः	करण
	प्रधिना			
च॰	प्रध्ये	प्रधिभ्याम्	प्रधिभ्यः	सम्प्र॰
	प्रधिने			
पं॰	प्रध्यः	प्रधिभ्याम्	प्रधिभ्यः	अपा॰
	प्रधिनः			

१ सुष्ठु ध्यायतीति सुधि, 'ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च' इति क्विप् यकारस्य सम्प्रसारणमिकारः तस्य पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घः। ततः 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे प्रथमा-द्वितीययोः अनादिशब्दवत् कार्यं बोध्यम्।

२ इयङ् तु न नुमा बाधात्।

३ सुध्यातत्वस्य शोभनज्ञानवत्वस्य वा प्रवृत्तनिर्वृत्तस्य पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात् 'तृतीयादिष्वि'-ति पुंवत्वे नुमभावादियङ्। यण् तु न 'न भूसुधियोः' इति निषेधात्। एवं पुंवत्वपक्षे सर्वत्र बोध्यम्।

४ 'सुधी'शब्दवत् 'प्रधी'शब्दस्याऽपि सर्वं कार्यं ज्ञेयम्। केवलं पुंवत्वपक्षे तृतीयादावचि 'न भूसुधियोः' इति निषेधाऽभावात् इयङादेशं प्रबाध्य 'एरनेकाचः' इत्यनेन यणिति विशेषः।

ष॰	प्रध्यः	प्रध्योः	प्रध्याम्	सम्ब॰
	प्रधिनः	प्रधिनोः	प्रधीनाम्	
स॰	प्रध्यि	प्रध्योः	प्रधिषु	अधि॰
	प्रधिनि	प्रधिनोः		
	हे प्रधे, हे प्रधि	हे प्रधिनी	हे प्रधीनि	सम्बो॰

(१६४) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गे 'मधु' शब्दः (शहद या मद्य)

प्र॰	मधु[१]	मधुनी[२]	मधूनि[३]	कर्त्ता
द्वि॰	मधु	मधुनी	मधूनि	कर्म
तृ॰	मधुना[४]	मधुभ्याम्	मधुभिः	करण
च॰	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	अपा॰
ष॰	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्[५]	सम्ब॰
स॰	मधुनि	मधुनोः	मधुषु	अधि॰
	हे मधो, हे मधु[६]	हे मधुनी	हे मधूनि	सम्बो॰

(१६५) उकारान्तो नपुंसकोऽभाषितपुंस्कः 'अम्बु' शब्दः (जल)

प्र॰	अम्बु[७]	अम्बुनी	अम्बूनि	कर्त्ता
द्वि॰	अम्बु	अम्बुनी	अम्बूनि	कर्म
तृ॰	अम्बुना	अम्बुभ्याम्	अम्बुभिः	करण
च॰	अम्बुने[८]	अम्बुभ्याम्	अम्बुभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अम्बुनः	अम्बुभ्याम्	अम्बुभ्यः	अपा॰
ष॰	अम्बुनः	अम्बुनोः	अम्बूनाम्	सम्ब॰
स॰	अम्बुनि	अम्बुनोः	अम्बुषु	अधि॰
	हे अम्बो, हे अम्बु	हे अम्बुनी	हे अम्बूनि	सम्बो॰

(१६६) उकारान्तो नपुंसकलिङ्गे 'वसु' शब्दः (धन)

प्र॰	वसु[९]	वसुनी	वसूनि	कर्त्ता
द्वि॰	वसु	वसुनी	वसूनि	कर्म

१ 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सुब्लुक्।

२ 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे 'नपुंसकस्ये'ति नुम्।

३ 'जश्शसोः शिः' इति शिभावे नुमि दीर्घः।

४ 'मधु मद्ये पुष्परसे' 'मधुर्वसन्ते चैत्रे च' इति कोशात् भाषितपुंस्कत्वेऽपि पुन्नपुंसकयोः मद्यत्व-वसन्तत्वादिरूप-प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् 'तृतीयादिष्वि'ति न पुंवत्वविकल्पः, तेन 'इकोऽचि' इति नुमेव। यद्यप्यत्र पुंवत्वे घित्वान्नाभावे रूपे विशेषाऽभावेऽपि ङेविभक्त्यादौ मधुने-मधवे इति रूपान्तरापत्तिः स्यादिति भावः।

५ 'नुमचिरे'ति नुटि दीर्घः।

६ वारिवत्।

७ मधुशब्दवत् कार्यं बोध्यम्।

८ अम्बुशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वेन अभाषितपुंस्कत्वात् 'तृतीयादिष्वि'त्यस्य प्राप्तिरेव नास्तीति भावः।

९ मधुशब्दवत् 'वसु'शब्दस्यापि साधनप्रकारो बोध्यः।

तृ०	वसुना	वसुभ्याम्	वसुभिः	करण
च०	वसुने[1]	वसुभ्याम्	वसुभ्यः	सम्प्र०
पं०	वसुनः	वसुभ्याम्	वसुभ्यः	अपा०
ष०	वसुनः	वसुनोः	वसूनाम्	सम्ब०
स०	वसुनि	वसुनोः	वसुषु	अधि०
	हे वसो, वसु	हे वसुनी	हे वसूनि	सम्बो०

(१६७) उकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽभाषितपुंस्कः 'अश्रु' शब्दः

प्र०	अश्रु[2]	अश्रुणी	अश्रूणि	कर्त्ता
द्वि०	अश्रु	अश्रुणी	अश्रूणि	कर्म
तृ०	अश्रुणा	अश्रुभ्याम्	अश्रुभिः	करण
च०	अश्रुणे[3]	अश्रुभ्याम्	अश्रुभ्यः	सम्प्र०
पं०	अश्रुणः	अश्रुभ्याम्	अश्रुभ्यः	अपा०
ष०	अश्रुणः	अश्रुणोः	अश्रूणाम्	सम्ब०
स०	अश्रुणि	अश्रुणोः	अश्रुषु	अधि०
	हे अश्रो, अश्रु	हे अश्रुणी	हे अश्रूणि	सम्बो०

(१६८) उकारान्तो नपुंसकलिङ्गो 'लघु' शब्दः (छोटा)

प्र०	लघु[4]	लघुनी	लघूनि	कर्त्ता
द्वि०	लघु	लघुनी	लघूनि	कर्म
तृ०	लघुना	लघुभ्याम्	लघुभिः	करण
च०	लघवे-लघुने[5]	लघुभ्याम्	लघुभ्यः	सम्प्र०
पं०	लघवः-लघुनः	लघुभ्याम्	लघुभ्यः	अपा०
ष०	लघवः-लघुनः	लघ्वोः-लघुनोः	लघूनाम्	सम्ब०
स०	लघ्वि-लघुनि	लघ्वोः-लघुनोः	लघुषु	अधि०
	हे लघो, हे लघु	हे लघुनी	हे लघूनि	सम्बो०

(१६९) उकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽभाषितपुंस्कः 'वस्तु' शब्दः

प्र०	वस्तु[6]	वस्तुनी	वस्तूनि	कर्त्ता
द्वि०	वस्तु	वस्तुनी	वस्तूनि	कर्म
तृ०	वस्तुना	वस्तुभ्याम्	वस्तुभिः	करण

१ 'देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु' इति कोशात् 'वसु'शब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेऽपि पुंनपुंसकयोः अनलत्वरत्नत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् 'तृतीयादिष्वि'ति न पुंवत्वविकल्पः, अतः मधुशब्दवत् कार्यम्।

२ मधुशब्दवत् 'अश्रु'शब्दस्यापि कार्यं ज्ञेयम्।

३ अश्रुशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वेन भाषितपुंस्कत्वाभावात् पुंवत्वशङ्कैव नोदेति।

४ लघुशब्दस्यापि प्रथमाद्वितीययोर्मधुवत्।

५ लघुशब्दस्य गुणवाचकत्वे विशेष्यनिघ्नत्वात् नपुंसके भिन्नलिङ्गे च अल्पत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तैक्यात् 'तृतीयादिष्वि'ति पुंवत्वविकल्पः।

६ मधुवदस्यापि साधनप्रकारो बोध्यः।

च॰	वस्तुने[१]	वस्तुभ्याम्	वस्तुभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	वस्तुनः	वस्तुभ्याम्	वस्तुभ्यः	अपा॰
ष॰	वस्तुनः	वस्तुनोः	वस्तूनाम्	सम्ब॰
स॰	वस्तुनि	वस्तुनोः	वस्तुषु	अधि॰
	हे वस्तो-वस्तु	हे वस्तुनी	हे वस्तूनि	सम्बो॰

एवं जनुप्रभृतयः शब्दाः।

(१७०) उकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'पीलु' शब्दः। पीलुः = वृक्षः, तत्फलं पीलु (फल- विशेष)

प्र॰	पीलु[२]	पीलुनी	पीलूनि	कर्त्ता
द्वि॰	पीलु	पीलुनी	पीलूनि	कर्म
तृ॰	पीलुना[३]	पीलुभ्याम्	पीलुभिः	करण
च॰	पीलुने	पीलुभ्याम्	पीलुभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	पीलुनः	पीलुभ्याम्	पीलुभ्यः	अपा॰
ष॰	पीलुनः	पीलुनोः	पीलूनाम्	सम्ब॰
स॰	पीलुनि	पीलुनोः	पीलुषु	अधि॰
	हे पीलो-पीलु	हे पीलुनी	हे पीलूनि	सम्बो॰

(१७१) उकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'सानु' शब्दः (पर्वत का एक हिस्सा)

प्र॰	सानु[४]	सानुनी	सानूनि	कर्त्ता
द्वि॰	सानु	सानुनी	स्नूनि	कर्म
			सानूनि[५]	
तृ॰	स्नुना[६]	स्नुभ्याम्	स्नुभिः	करण
	सानुना	सानुभ्याम्	सानुभिः	
च॰	स्नवे	स्नुभ्याम्	स्नुभ्यः	सम्प्र॰
	सानवे[७]	सानुभ्याम्	सानुभ्यः	
	सानुने			

१ वस्तुशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वेन अभाषितपुंस्कत्वात् 'तृतीयादिष्वि'त्यस्य प्रवृत्तिरेव नास्ति।

२ पीलोः फलं पीलु, 'ओरञ्' इत्यञ्, तस्य 'फले लुक्' इति लुक्। मधुशब्दवत्।

३ अत्र 'तृतीयादिष्वि'ति पुंवत्वं तु न पीलुशब्दस्य वृक्षत्वव्याप्यजातेर्वृक्षे प्रवृत्तिनिमितं, फले तु पीलुशब्दस्य वृक्षत्वव्याप्यजातिवृक्षविशेषप्रभवत्वं वा प्रवृत्तिनिमित्तमित्युभयथाऽपि पुंनपुंसकयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् एवं मधुशब्दवत्।

४ सुटि मधुशब्दवत्।

५ 'पद्दन्नि'ति सूत्रस्थ-'मांस-पृतना' इति वार्तिकेन सानुशब्दस्य सादौ स्नुर्विकल्पः।

६ 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इति कोशात् सानुशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेन 'तृतीयादिष्वि'ति पुंवत्वविकल्पः। एवञ्च पुंवत्वे स्नुत्वे च नाभावे 'स्नुना'। स्नुत्वविकल्पे नाभावे च 'सानुना'। स्नुत्वपुंवत्वयोरुभयोर्विकल्पे नुमि (सानुना) इति। अत्र पक्षे रूपे विशेषाभावेऽपि कार्ये विशेषः।

७ पुंवत्वे स्नुत्वे च घित्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे अवादेशः। स्नुत्वविकल्पे पुंवत्वसत्वे पूर्ववत्कार्ये 'सानवे' उभयोर्विकल्पे क्लीबत्वान्नुमि ङयि त्रीणि रूपाणि। एवं ङसि-ङस्-ओस्-ङीविभक्तिषु त्रीणि त्रीणि रूपाणि पूर्ववत् यथाशास्त्रेण साधनीयानि।

पं॰	स्नोः	स्नुभ्याम्	स्नुभ्यः	अपा॰
	सानोः	सानुभ्याम्	सानुभ्यः	
	सानुनः			
ष॰	स्नोः	स्नवोः	स्नूनाम्[१]	सम्ब॰
	सानोः	सानवोः	सानूनाम्	
	सानुनः	सानुनोः		
स॰	स्नौ	स्नवोः	स्नुषु	अधि॰
	सानौ	सानवोः	सानुषु	
	सानुनि	सानुनोः		
	हे सानो	हे सानुनी	हे सानूनि	सम्बो॰
	हे सानु			

(१७२) उकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'प्रियक्रोष्टु' शब्दः
(शृगाल को प्यार करने वाला कुल)

प्र॰	प्रियक्रोष्टु[२]	प्रियक्रोष्टुनी	प्रियक्रोष्टूनि	कर्त्ता
द्वि॰	प्रियक्रोष्टु	प्रियक्रोष्टुनी	प्रियक्रोष्टूनि[३]	कर्म
तृ॰	प्रियक्रोष्ट्रा[४]	प्रियक्रोष्टुभ्याम्[५]	प्रियक्रोष्टुभिः	करण
	प्रियक्रोष्टुना			
च॰	प्रियक्रोष्टवे[६]	प्रियक्रोष्टुभ्याम्	प्रियक्रोष्टुभ्यः	सम्प्र॰
	प्रियक्रोष्टुने			
पं॰	प्रियक्रोष्टुः			
	प्रियक्रोष्टोः	प्रियक्रोष्टुभ्याम्	प्रियक्रोष्टुभ्यः	अपा॰
	प्रियक्रोष्टुनः			
ष॰	प्रियक्रोष्टुः	प्रियक्रोष्ट्रोः		
	प्रियक्रोष्टोः	प्रियक्रोष्ट्वोः	प्रियक्रोष्टूनाम्[७]	संम्ब॰
	प्रियक्रोष्टुन	प्रियक्रोष्टुनोः		

१ पुंवत्वे स्नुत्वे च नुटि दीर्घः। स्नुत्वाभावे पुंवत्वाऽभावे न कश्चित् रूपे कार्ये वा विशेषः, यतः पुंवत्वाऽभावेऽपि 'नुमचिरे'ति नुडेव स्यादिति तत्त्वम्।

२ प्रियः क्रोष्टा यस्य कुलस्य तदिति विग्रहः, प्रथमाद्वितीययोः मधुवत् कार्यम्। एकवचनद्विवचनयोः 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इति तृज्वत्वं प्राप्तमसर्वनामस्थानत्वान्न भवति।

३ जश्शसोः शिभावे सर्वनामस्थानत्वात् नुमं बाधित्वा तृज्वत्वं प्राप्तं 'वृद्धयौत्त्व—' इति वार्तिकान्न भवति।

४ पुंवत्वे 'विभाषा तृतीयादिष्वि'ति तृज्वत्वे च यण्। तृज्वत्वाभावे पुंवत्वेन घित्त्वान्नाभावः। पुंवत्व-तृज्वत्वयोरभावेऽपि नुम (प्रियक्रोष्टुना) इत्येवेति न रूपे विशेषः, कार्ये तु विशेषः स्पष्ट एव।

५ भ्यामादौ हलि न कश्चिद् रूपे कार्ये वा विशेषः।

६ पुंवत्वे तृज्वत्वे यण्। तृज्वत्वाऽभावे घित्वात् गुणे अवादेशः। पुंवत्वतृज्वत्वयोरुभयोरभावे तु नुमि 'प्रिय-क्रोष्टुने' इति तथा च ङयि त्रीणि रूपाणि एवं ङसिङसादावपि। तृज्वत्वपुंवत्वपक्षे तदभावे च यथाशास्त्रं ज्ञेयम्।

७ अत्र पुंवत्वे तृज्वत्वं तदभावे नुमं च बाधित्वा 'नुमचिरे'ति नुटि दीर्घः।

स॰	प्रियक्रोष्टरि	प्रियक्रोष्ट्रोः		
	प्रियक्रोष्टौ	प्रियक्रोष्ट्वोः	प्रियक्रोष्टुषु	अधि॰
	प्रियक्रोष्टुनि	प्रियक्रोष्टुनोः		
	हे प्रियक्रोष्टो	हे प्रियक्रोष्टुनी	हे पियक्रोष्टूनि	सम्बो॰
	हे प्रियक्रोष्टु			

(१७३) ऊकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'सुलू' शब्दः (अच्छा काटने वाला अस्त्र)

प्र॰	सुलु[1]	सुलुनी[2]	सुलूनि	कर्त्ता
द्वि॰	सुलु	सुलुनी	सुलूनि	कर्म
तृ॰	सुल्वा-[3]सुलुना	सुलुभ्याम्	सुलुभिः	करण
च॰	सुल्वे-सुलुने	सुलुभ्याम्	सुलुभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	सुल्वः	सुलुभ्याम्	सुलुभ्यः	अपा॰
	सुलुनः			
ष॰	सुल्वः	सुल्वोः	सुल्वाम्[4]	सम्ब॰
	सुलुनः	सुलुनोः	सुलूनाम्	
स॰	सुल्वि	सुल्वोः	सुलुषु	अधि॰
	सुलुनि	सुलुनोः		
	हे सुलो-सुलु	हे सुलुनी	हे सुलूनि	सम्बो॰

(१७४) ऋकारान्तो नपुंसकलिङ्गे 'धातृ' शब्दः (रक्षक-कुल)

प्र॰	धातृ[5]	धातृणी[6]	धातॄणि[7]	कर्त्ता
द्वि॰	धातृ	धातृणी	धातॄणि	कर्म
तृ॰	धात्रा[8]-धातृणा	धातृभ्याम्[9]	धातृभिः	करण
च॰	धात्रे-[10]धातृणे	धातृभ्याम्	धातृभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	धातुः	धातृभ्याम्	धातृभ्यः	अपा॰
	धातृणः			

१ सुष्ठु लुनाति सुलु, क्विप् 'ह्रस्वो नपुंसके'ति ह्रस्वः। सुटि मधुशब्दवत् कार्यं बोध्यम्।
२ 'ओः सुपी'ति यणं बाधित्वा परत्वान्नुम्।
३ शोभनलवनकर्तृत्वस्य पुन्नपुंसकयोरेकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्वपक्षे 'ओः सुपी'ति यण्, नाभावस्तु न पुंवत्वे ह्रस्वाऽभावेनाऽघित्वात्। पुंवत्वाऽभावे नुम्। एवं ङेङसिङसादावपि पुंवत्वे तदभावे च यथाशास्त्रं ज्ञेयम्।
४ पुंवत्वे यण् तदभावे 'नुमचिरे'ति नुटि दीर्घः।
५ दधातीति 'धातृ' डुधाञ् धारणपोषणयोः, अस्मात् तृन् तृज्वा। 'नपुंसकाच्चे'ति सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन 'ऋदुशनस्' इत्यनङ् तु न 'न लुमते'त्यस्याऽनित्यत्वात्।
६ शीभावे नुमि 'ऋवर्णान्नस्ये'ति णत्वम्।
७ शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घे णत्वम्। 'ऋतो ङी'ति गुणस्तु न पूर्वविप्रतिषेधान्नुमि कृते ऋदन्तत्वाभावात्।
८ धारणपोषणकर्तृत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य पुंनपुसकयोरैक्यात् 'तृतीयादिष्वि'ति पुंवत्वे नुमभावात्। नाभावस्तु न; ऋदन्तत्वेन घित्वाभावात्। पुंवत्वाभावे तु नुमि णत्वम्।
९ भ्यामादौ हलि न कश्चित् रूपे कार्ये वा विशेषः।
१० पुंवत्वे यण्, तदभावे तु नुमि णत्वम्। एवं ङसि-ङस्-ओ-विभक्तिष्वपि ज्ञेयम्।

ष॰	धातुः धातृणः	धात्रोः धातृणोः	धातृणाम्[१]	सम्ब॰
स॰	धातरि[२] धातृणि	धात्रोः धातृणोः	धातृषु	अधि॰
	हे धातः-[३]धातृ	हे धातृणी	हे धातृणि	सम्बो॰

(१७५) ऋकारान्तो नपुंसकलिङ्गे 'कर्तृ' शब्दः (करनेवाला कुल)

प्र॰	कर्तृ[४]	कर्तृणी	कर्तृणि	कर्त्ता
द्वि॰	कर्तृ	कर्तृणी	कर्तृणि	कर्म
तृ॰	कर्त्रा[५]-कर्तृणा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभि	करण
च॰	कर्त्रे-कर्तृणे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	कर्तुः-कर्तृणः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः	अपा॰
ष॰	कर्तुः कर्तृणः	कर्त्रोः कर्तृणोः	कर्तृणाम्	सम्ब॰
स॰	कर्तरि कर्तृणि	कर्त्रोः कर्तृणोः	कर्तृषु	अधि॰
	हे कर्तः, हे कर्तृ	हे कर्तृणी	हे कर्तृणि	सम्बो॰

एवं गन्तृ-नेतृ-वक्तृ-हर्तृप्रभृतयो भाषितपुंस्काः= एकप्रवृत्तिनिमित्ताः।

(१७६) ऋकारान्तो नपुंसकलिङ्गे 'ज्ञातृ' शब्दः (समझनेवाला कुल)

प्र॰	ज्ञातृ[६]	ज्ञातृणी	ज्ञातृणि	कर्त्ता
द्वि॰	ज्ञातृ	ज्ञातृणी	ज्ञातृणि	कर्म
तृ॰	ज्ञात्रा[७]-ज्ञातृणा	ज्ञातृभ्याम्	ज्ञातृभिः	करण
च॰	ज्ञात्रे-ज्ञातृणे	ज्ञातृभ्याम्	ज्ञातृभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	ज्ञातुः-ज्ञातृणः	ज्ञातृभ्याम्	ज्ञातृभ्यः	अपा॰
ष॰	ज्ञातुः ज्ञातृणः	ज्ञात्रोः ज्ञातृणोः	ज्ञातृणाम्	सम्ब॰
स॰	ज्ञातरि ज्ञातृणि	ज्ञात्रोः ज्ञातृणोः	ज्ञातृषु	अधि॰
	हे ज्ञातः	हे ज्ञातृणी	हे ज्ञातृणि	सम्बो॰

(१७७) लृकारान्तो नपुंसकलिङ्गे 'गम्लृ' शब्दः

प्र॰	गम्लृ	गम्लृणी	गमृणि	कर्त्ता

१ पुंवत्वे तदभावे च 'नुमचिरे'ति नुटि दीर्घे णत्वम्।
२ पुंवत्वपक्षे 'ऋतो ङी'ति गुणः तदभावे 'वृद्ध्यौत्वे'ति गुणं बाधित्वा नुमि णत्वम्।
३ 'न लुमते'त्यस्यानित्यत्वात् पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तको ह्रस्वस्य गुणः।
४ कृधातोः तृचि गुणः। धातृशब्दवत् कर्तृशब्दस्यापि समानं कार्यं भवति।
५ कर्तृत्वरूपप्रवृत्तिनिवृत्तस्य पुन्नपुंसकयोरैक्यात् 'तृतीयादिष्वि'ति पुंवत्वविकल्पः।
६ धातृशब्दवत् ज्ञातृशब्दस्यापि समानं कार्यम्।
७ ज्ञातृत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य पुन्नपुंसकयोः समानत्वात् 'तृतीयादिष्वि'ति पुंवत्वविकल्पः।

द्वि॰	गम्लृ	गम्लृणी	गम्र्णि	कर्म
		इत्यादि धातृ[1] शब्दवत्।		

(१७८) एकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'सुस्मृते' शब्दः
(सुन्दररूपेण कामदेव को स्मरण करनेवाला कुल)

प्र॰	सुस्मृति[2]	सुस्मृतिनी	सुस्मृतीनि	कर्त्ता
द्वि॰	सुस्मृति	सुस्मृतिनी	सुस्मृतीनि	कर्म
तृ॰	सुस्मृतया सुस्मृतिना	सुस्मृतिभ्याम्	सुस्मृतिभिः	करण
च॰	सुस्मृतये सुस्मृतिने	सुस्मृतिभ्याम्	सुस्मृतिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	सुस्मृतेः सुस्मृतिनः	सुस्मृतिभ्याम्	सुस्मृतिभ्यः	अपा॰
ष॰	सुस्मृतेः सुस्मृतिनः	सुस्मृतयोः सुस्मृतिनोः	सुस्मृतयाम्	सम्ब॰
स॰	सुस्मृतयि सुस्मृतिनि	सुस्मृतयोः सुस्मृतिनोः	सुस्मृतिषु	अधि॰
	हे सुस्मृते हे सुस्मृति	हे सुस्मृतिनी	हे सुस्मृतीनि	सम्बो॰

(१७९) ऐकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'प्रै' शब्दः (अधिक धनवान् कुल)

प्र॰	प्ररि[3]	प्ररिणी	प्रीणि	कर्त्ता
द्वि॰	प्ररि	प्ररिणी	प्रीणि	कर्म
तृ॰	प्ररिणा[4]	प्राभ्याम्[5]	प्राभिः	करण
च॰	प्ररिणे	प्राभ्याम्	प्राभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	प्ररिणः	प्राभ्याम्	प्राभ्यः	अपा॰
ष॰	प्ररिणः	प्ररिणोः	प्रीणाम्[6]	सम्ब॰
स॰	प्ररिणि	प्ररिणोः	प्रासु	अधि॰
	हे प्रे, हे प्ररि	हे प्ररिणी	हे प्रीणि	सम्बो॰

१ धातृशब्दवत् साधनप्रकारश्च ज्ञेयः, लोके प्रचुरप्रयोगाऽभावादत्रत्यविशेषविचारोऽनुपयुक्तः इति समवयस्काः।

२ अः = विष्णुः, तस्यापत्यम्—इः = कामः 'अत इञ्' । 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । ततः इः स्मृतो येन स स्मृतेः । सु = शोभनः स्मृतेर्यस्य (कुलस्य) तत् 'सुस्मृति' इति । 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति ह्रस्वे सुब्लुकि । 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्यनेनैव सिद्धिस्तु न एचो ह्रस्वाऽभावात्, एचामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात् इति स्मरणादिति भावः ।

३ प्रकृष्टो रा = धनं यस्य (कुलस्य) तत् 'प्ररि' इति । 'एच इग्घ्र॰' इति ह्रस्वे वारिशब्दवत् कार्यम् ।

४ नवीनमते तु 'सुस्मृते'शब्दवत् पुंवत्वविकल्पो भवत्येवेति ।

५ हलादौ तु एकदेशविकृतन्यायेन (स्थानिवद्भावेन) 'रायो हलि' इत्यात्वम् ।

६ 'नुमचिरे'ति नुटि दीर्घे णत्वम् । नुटि सति 'रायो हली'ति आत्वन्तु न; 'सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ।' 'नामी'-ति दीर्घे कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाविरोधस्तु न; 'नामी'ति दीर्घारम्भसामर्थ्यात् ।

(१८०) ओकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'प्रद्यो' शब्दः (सुन्दर आकाशवाला वन)

प्र॰	प्रद्यु[1]	प्रद्युनी	प्रद्यूनि	कर्त्ता
द्वि॰	प्रद्यु	प्रद्युनी	प्रद्यूनि	कर्म
तृ॰	प्रद्युना[2]	प्रद्युभ्याम्	प्रद्युभिः	करण
च॰	प्रद्युने	प्रद्युभ्याम्	प्रद्युभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	प्रद्युनः	प्रद्युभ्याम्	प्रद्युभ्यः	अपा॰
ष॰	प्रद्युनः	प्रद्युनोः	प्रद्यूनाम्	सम्ब॰
स॰	प्रद्युनि	प्रद्युनोः	प्रद्युषु	अधि॰
	हे प्रद्यो हे प्रद्यु	हे प्रद्युनी	हे प्रद्यूनि	सम्बो॰

(१८१) औकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'सुनौ' शब्दः (अच्छी नाववाला कुल)

प्र॰	सुनु[3]	सुनुनी	सुनूनि	कर्त्ता
द्वि॰	सुनु	सुनुनी	सुनूनि	कर्म
तृ॰	सुनुना[4]	सुनुभ्याम्	सुनुभिः	करण
च॰	सुनुने	सुनुभ्याम्	सुनुभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	सुनुनः	सुनुभ्याम्	सुनुभ्यः	अपा॰
ष॰	सुनुनः	सुनुनोः	सुनूनाम्	सम्ब॰
स॰	सुनुनि	सुनुनोः	सुनुषु	अधि॰
	हे सुनो, हे सुनु	हे सुनुनी	हे सुनूनि	सम्बो॰

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः ।

---

१ प्रकृष्टा द्यौर्यस्य (वनस्य) तत् प्रद्यु । 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति आन्तरतम्यात् ओकारस्य उकारे मधुशब्दवत् कार्य ज्ञेयम् ।

२ प्रकृष्टस्वर्गवत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य पुन्नपुंसकयोरैक्यादत्रापि पुंवत्वविकल्पो भवत्येवेति तत्त्वविदः । परममूलोक्तरीत्या अत्र न पुंवत् प्रद्योशब्दस्य पुंसि ओदन्तत्वेन नपुंसके उदन्तत्वेनेति भाषितपुंस्कत्वाभावात् । वस्तुतस्तु तन्न समीचीनं, स्थानिवद्भावेन नपुंसकेऽपि ओदन्तस्य सत्वात् ।

३ सु = शोभना नौर्यस्य (कुलस्य) तत् 'सुनु' । 'एच इग्घ्र॰' इति आन्तरतम्यात् औकारस्य उकारे मधुवत् कार्यं ज्ञेयम् ।

४ 'सुस्मृति'शब्दवत् अत्रापि पुंवत्वविकल्प इष्ट एवेति ।

अथ हलन्तपुल्लिङ्गशब्दाः

(१८२) हकारान्तः पुल्लिङ्गे 'लिह्' शब्दः (चाटनेवाला)

प्र०	लिट्-[1]ड्	लिहौ	लिहः	कर्त्ता
द्वि०	लिहम्	लिहौ	लिहः	कर्म
तृ०	लिहा	लिड्भ्याम्[2]	लिड्भिः	करण
च०	लिहः	लिड्भ्याम्	लिड्भ्यः	सम्प्र०
पं०	लिहः	लिड्भ्याम्	लिड्भ्यः	अपा०
ष०	लिहः	लिहोः	लिहाम्	सम्ब०
स०	लिहि	लिहोः	लिट्त्सु-लिट्सु[3]	अधि०
	हे लिट्-ड्	हे लिहौ	हे लिहः	सम्बो०

(१८३) हकारान्तः पुल्लिङ्गे 'दामलिह्' शब्दः (रस्सी को चाटने वाला)

प्र०	दामलिट्-[4]ड्	दामलिहौ	दामलिहः	कर्त्ता
द्वि०	दामलिहम्	दामलिहौ	दामलिहः	कर्म
		इत्यादि 'लिह्'शब्दवत्।		

(१८४) हकारान्तः पुल्लिङ्गे 'दुह्' शब्दः (गौ आदि को दुहने वाला)

प्र०	धुक्-[5]ग्	दुहौ[6]	दुहः	कर्त्ता
द्वि०	दुहम्	दुहौ	दुहः	कर्म
तृ०	दुहा	धुग्भ्याम्[7]	धुग्भिः	करण
च०	दुहे	धुग्भ्याम्	धुग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	दुहः	धुग्भ्याम्	धुग्भ्यः	अपा०
ष०	दुहः	दुहोः	दुहाम्	सम्ब०

---

१ 'लिह् आस्वादने' अस्मात् क्विप् हल्ङ्यादिना सुलोपे 'हो ढः' इति ढत्वे 'वाऽवसाने' इति वैकल्पिकचर्त्वम्।

२ 'स्वादिष्वि'ति पदत्वात् ढत्वे सति जश्त्वम्।

३ ढत्वे कृते तस्य जश्त्वेन डः ततः 'खरि चे'ति चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात् 'डः सि धुट्' इति पक्षे धुट्, तस्य चर्त्वेन तकारः, ततोऽस्य चर्त्वेन टः। धुटश्चर्त्वसम्पन्नस्य तकारस्याऽसिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति तस्य थो न भवति। एवं तकारस्य ष्टुत्वमपि न शङ्क्यम्; 'न पदान्तादि'ति निषेधात्।

४ दाम लेढीति 'दामलिट्' क्विप्। तमात्मान इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यचि, क्यजन्तस्य धातुत्वात् लटि तिपि शपि दामलिह्यति इति। ततः क्यजन्तात् कर्तरि क्विपि अल्लोपयलोपौ 'दामलिह्'शब्दः। अस्यापि 'लिह्'शब्दवत् साधनकार्यं बोध्यम्।

५ 'दुह् प्रपूरणे' अस्मात् क्विप् 'दुह्' इति।

६ अजादौ भष्भावस्तु न, पदान्तत्वाऽभावात्।

७ भ्यामादौ हलि घत्वे कृते 'स्वादिष्वि'ति पदत्वात् भष्भावे जश्त्वम्। अजादौ पदत्वन्तु न; भसंज्ञया बाधात्।

स०	दुहि	दुहोः	धुक्षु[१]	अधि०
	हे धुक्-ग्	हे दुहौ	हे दुहः	सम्बो०

(१८५) हकारान्तः पुल्लिङ्गो 'द्रुह्' शब्दः (द्रोही)

प्र०	धुक्[२]-धुग् धुट्-धुड्	द्रुहौ[३]	द्रुहः	कर्त्ता
द्वि०	द्रुहम्	द्रुहौ	द्रुहः	कर्म
तृ०	द्रुहा	धुग्भ्याम्[४] धुड्भ्याम्	धुग्भिः धुड्भिः	करण
च०	द्रुहे	धुग्भ्याम् धुड्भ्याम्	धुग्भ्यः धुड्भ्यः	सम्प्र०
पं०	द्रुहः	धुग्भ्याम् धुड्भ्याम्	धुग्भ्यः धुड्भ्यः	अपा०
ष०	द्रुहः	द्रुहोः	द्रुहाम्	सम्ब०
स०	द्रुहि	द्रुहोः	धुक्षु[५] धुट्त्सु-धुट्सु	अधि०
	हे धुक्-ग्-ट्-ड्	हे द्रुहौ	हे द्रुहः	सम्बो०

(१८६) हकारान्तः पुल्लिङ्गो 'मुह्' शब्दः (अविवेकी)

प्र०	मुक्[६]-ग् मुट्-ड्	मुहौ	मुहः	कर्त्ता
द्वि०	मुहम्	मुहौ	मुहः	कर्म
तृ०	मुहा	मुग्भ्याम् मुड्भ्याम्	मुग्भिः मुड्भिः	करण
च०	मुहे	मुग्भ्याम् मुड्भ्याम्	मुग्भ्यः मुड्भ्य	सम्प्र०
पं०	मुहः	मुग्भ्याम् मुड्भ्याम्	मुग्भ्यः मुड्भ्यः	अपा०
ष०	मुहः	मुहोः	मुहाम्	सम्ब०

१ घत्वे कृते पदान्तत्वप्रयुक्तभष्भावे जश्त्वेन गकारः, ततः 'खरि चे'ति चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात् पूर्वं षत्वे ततः चर्त्वम्।

२ 'द्रुह जिघांसायाम्' अस्मात् सोर्लोपे दादित्वात् ढत्वं प्रबाध्य 'दादेः' इति नित्यं धत्वे प्राप्ते इतरेषाम्= मुह्-ष्णुह्-ष्णिहाम्, अदादित्वात् अप्राप्ते घत्वे 'वा द्रुह-मुह—' इति विभाषार्थमारभ्यते। ततश्च अनेन षत्वपक्षे भष्भावे चर्त्वविकल्पः। घत्वाभावपक्षे तु ढत्वे चर्त्वविकल्पः।

३ अजादौ घत्वं न भवति झल्परत्वाऽभावात्। एवं भष्भावोऽपि न; पदान्तत्वाऽभावात्।

४ घत्वपक्षे पदत्वात् भष्भावे जश्त्वम्। धत्वाऽभावपक्षे ढत्वे जश्त्वम्। एवं भिसि भ्यसि च बोध्यम्।

५ घत्वे भष्भावे षत्वे चर्त्वम्। घत्वाऽभावपक्षे ढत्वे भष्भावे ढस्य जश्त्वे धुटि घस्य जश्त्वे चर्त्वम्।

६ 'मुह वैचित्र्ये' अस्मात् क्विप्। भष्भावं वर्जयित्वा सर्वं कार्यं विहाय अन्यत् सर्वं द्रुह्शब्दवत्।

स०	मुहि	मुहोः	मुक्षु-मुट्त्सु-मुट्सु	अधि०
	हे मुक्-ग्-मुट्-ड्	हे मुहौ	हे मुहः	सम्बो०

(१८७) हकारान्तः पुल्लिङ्गे 'ष्णुह्' शब्दः (वमन करने वाला)

प्र०	ष्णुक्[1]-ग् ष्णुट्-ड्	ष्णुहौ	ष्णुहः	कर्त्ता
द्वि०	ष्णुहम्	ष्णुहौ	ष्णुहः	कर्म
तृ०	ष्णुहा	ष्णुग्भ्याम् ष्णुड्भ्याम्	ष्णुग्भिः ष्णुड्भिः	करण
च०	ष्णुहे	ष्णुग्भ्याम् ष्णुड्भ्याम्	ष्णुग्भ्यः ष्णुड्भ्यः	सम्प्र०
पं०	ष्णुहः	ष्णुग्भ्याम् ष्णुड्भ्याम्	ष्णुग्भ्यः ष्णुड्भ्यः	अपा०
ष०	ष्णुहः	ष्णुहोः	ष्णुहाम्	सम्ब०
स०	ष्णुहि	ष्णुहोः	ष्णुक्षु-ष्णुट्त्सु- ष्णुट्सु	अधि०
	हे ष्णुक्-ग् हे ष्णुट्-ड्	हे ष्णुहौ	हे ष्णुहः	सम्बो०

(१८८) हकारान्तः पुल्लिङ्गे 'ष्णिह्' शब्दः (प्रेमी)

प्र०	ष्णिक्-[2]ग् ष्णिट्-ड्	ष्णिहौ	ष्णिहः	कर्त्ता
द्वि०	ष्णिहम्	ष्णिहौ	ष्णिहः	कर्म
तृ०	ष्णिहा	ष्णिग्भ्याम् ष्णिड्भ्याम्	ष्णिग्भिः ष्णिड्भिः	करण
च०	ष्णिहे	ष्णिग्भ्याम् ष्णिड्भ्याम्	ष्णिग्भ्यः ष्णिड्भ्यः	सम्प्र०
पं०	ष्णिहः	ष्णिग्भ्याम् ष्णिड्भ्याम्	ष्णिग्भ्यः ष्णिड्भ्यः	अपा०
ष०	ष्णिहः	ष्णिहोः	ष्णिहाम्	सम्ब०
स०	ष्णिहि	ष्णिहोः	ष्णिक्षु-ष्णिट्त्सु- ष्णिट्सु	अधि०
	हे ष्णिक्-ष्णिग् हे ष्णिट्-ष्णिड्	हे ष्णिहौ	हे ष्णिहः	सम्बो०

(१८९) हकारान्तः पुल्लिङ्गे 'विश्ववाह्' शब्दः (ब्रह्मा)

प्र०	विश्ववाट्[3]-ड्	विश्ववाहौ	विश्ववाहः	कर्त्ता

---

१ 'ष्णुह उद्गिरणे' अस्मात् क्विप्' भष्भावकार्य विहाय अन्यत् सर्व 'द्रुह्'शब्दवत्।

२ 'ष्णिह प्रीतौ' अस्मात् क्विप्। अस्यापि भभावं वर्जयित्वा सर्व कार्यं 'द्रुह्'शब्दवत्।

३ विश्वं वहतीत्यर्थे 'वहश्च' इति ण्विः, णकार इत् इकार उच्चारणार्थः 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपः, 'अत उपधायाः'

द्वि०	विश्ववाहम्	विश्ववाहौ	विश्वौहः[१]	कर्म
तृ०	विश्वौहा	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भिः	करण
च०	विश्वौहे	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भ्यः	सम्प्र०
पं०	विश्वौहः	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भ्यः	अपा०
ष०	विश्वौहः	विश्वौहोः	विश्वौहाम्	सम्ब०
स०	विश्वौहि	विश्वौहोः	विश्ववाट्त्सु[२] विश्ववाट्सु	अधि०
	हे विश्ववाट्-ड्	हे विश्ववाहौ	हे विश्ववाहः	सम्बो०

(१९०) हकारान्तः पुल्लिङ्गः 'अनडुह्' शब्दः (बैल)

प्र०	अनड्वान्[३]	अनड्वाहौ[४]	अनड्वाहः	कर्त्ता
द्वि०	अनड्वाहम्	अनड्वाहौ	अनडुहः	कर्म
तृ०	अनडुहा	अनडुद्भ्याम्[५]	अनडुद्भिः	करण
च०	अनडुहे	अनडुद्भ्याम्	अनुड्द्भ्यः	सम्प्र०
पं०	अनडुहः	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भ्यः	अपा०
ष०	अनडुहः	अनडुहोः	अनडुहाम्	सम्ब०
स०	अनडुहि	अनडुहोः	अनडुत्सु[६]	अधि०
	हे अनड्वन्[७]	हे अनड्वाहौ	हे अनड्वाहः	सम्बो०

(१९१) हकारान्तः पुल्लिङ्गः 'तुराषाह्' शब्दः (इन्द्र)

प्र०	तुराषाट्-ड्[८]	तुरासाहौ[९]	तुरासाहः	कर्त्ता
द्वि०	तुरासाहम्	तुरासाहौ	तुरासाहः	कर्म
तृ०	तुरासाहा	तुरासाड्भ्याम्	तुरासाड्भिः	करण
च०	तुरासाहे	तुरासाड्भ्याम्	तुरासाड्भ्यः	सम्प्र०

इति वृद्धिः, उपपदसमासः, 'विश्ववाह्' इति। ततः सोर्हल्ङ्यादिना लोपे ढत्वे चर्त्वविकल्पः।

१ भसंज्ञायां 'वाह ऊठ्' इति सम्प्रसारणम्, सम्प्रसारणश्चात्र 'यथासंख्य'सूत्रसहकारेण 'इग्यणः सम्प्रसारणम्' इति ऊकारे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धौ रुत्वे विसर्गे च रूपम्।

२ लिहवत् सर्व कार्यम्।

३ अनः शकटं वहतीत्यर्थे अनसि वहेः क्विपि 'अनसोऽश्च' इति सस्य डकारे कृते 'वचिस्वपी'ति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च अनडुह्शब्दः। तस्मात् सौ 'चतुरनडुहोः' इत्यामि, यणि 'सावनडुहः' इति नुमि, सुलोपे संयोगान्त-लोपः रूपम्।

४ सर्वनामस्थानत्वादामि यण्।

५ 'स्वादिष्वि'ति पदत्वात् 'वसु—' इति दत्वम्।

६ दत्वे, 'खरि चे'ति चर्त्वम्।

७ 'अम्सम्बुद्धौ' इति अमि, यणि, सुलोपे, संयोगान्तलोपः।

८ तुरं सहते इत्यर्थे 'छन्दसि सह' इति ण्विः, णकार इत्, इकार उच्चारणार्थः अपृक्तस्य वस्य लोपः उपधावृद्धिः 'साह्' इति, ततः 'अन्येषामि'ति पूर्वपदस्य दीर्घः।

९ अपदान्तत्वान्न षत्वम्।

(१९२) वकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सुदिव्' शब्दः (सुन्दर आकाश से युक्त दिन)

प्र०	सुद्यौः[१]	सुदिवौ	सुदिवः	कर्त्ता
द्वि०	सुदिवम्	सुदिवौ	सुदिवः	कर्म
तृ०	सुदिवा	सुद्युभ्याम्[२]	सुद्युभिः	करण
च०	सुदिवे	सुद्युभ्याम्	सुद्युभ्यः	सम्प्र०
पं०	सुदिवः	सुद्युभ्याम्	सुद्युभ्यः	अपा०
ष०	सुदिवः	सुदिवोः	सुदिवाम्	सम्ब०
स०	सुदिवि	सुदिवोः	सुद्युषु	अधि०
	हे सुद्यौः	हे सुदिवौ	हे सुदिवः	सम्बो०

(१९३) रेफान्तः पुल्लिङ्गो नित्यं बहुवचनान्तः 'चतुर्' शब्दः (चार)

प्र० चत्वारः,[३] द्वि० चतुरः, तृ० चतुर्भिः, च० चतुर्भ्यः, पं० चतुर्भ्यः, ष० चतुर्णाम्,[४] स० चतुर्षु,[५] सम्बो० हे चत्वारः।

(१९४) रेफान्तः पुल्लिङ्गः 'प्रियचतुर्' शब्दः (चार वस्तु प्रिय है जिसको)

प्र०	प्रियचत्वाः[६]	प्रियचत्वारौ[७]	प्रियचत्वारः	कर्त्ता
द्वि०	प्रियचत्वारम्	प्रियचत्वारौ	प्रियचतुरः	कर्म
तृ०	प्रियचतुरा	प्रियचतुर्भ्याम्	प्रियचतुर्भिः	करण
च०	प्रियचतुरे	प्रियचतुर्भ्याम्	प्रियचतुर्भ्यः	सम्प्र०
पं०	प्रियचतुरः	प्रियचतुर्भ्याम्	प्रियचतुर्भ्यः	अपा०
ष०	प्रियचतुरः	प्रियचतुरोः	प्रियचतुराम्	सम्ब०
स०	प्रियचतुरि	प्रियचतुरोः	प्रियचतुर्षु	अधि०
	हे प्रियचत्वः[८]	हे प्रियचत्वारौ	हे प्रियचत्वारः	सम्बो०

(१९५) लकारान्तः पुल्लिङ्गः 'कमल्' शब्दः (लक्ष्मी का गुणगान करने वाला)

प्र०	कमल्[९]	कमलौ	कमलः	कर्त्ता
द्वि०	कमलम्	कमलौ	कमलः	कर्म

१ सु = शोभना द्यौर्यस्य स इति विग्रहः। 'दिव औत्' इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तस्याप्यौत्वे यणि रुत्वविसर्गौ औकारस्य स्थानिवत्वेन हल्त्वात्हल्ङ्यादिना सुलोपस्तु न अनल्विधाविति निषेधात्।

२ भ्यामादौ हलि 'स्वादिष्वि'ति पदत्वेन 'दिव उत्' इत्युत्वे यण्। अजादौ सुदिव्शब्दोऽविकृत एवेति बोध्यम्।

३ 'चतुरनडुहोः' इत्यामि यण्।

४ 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि दीर्घे 'अचो रहाभ्यामि'त्यस्य असिद्धत्वात् पूर्वं 'रषाभ्याम्' इति णत्वे ततो द्वित्वम्। 'पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने' इति निषेधस्तु न; द्वित्वे कर्तव्ये अन्यदसिद्धन्नेति तदर्थात्।

५ रेफस्य इण्त्वात् 'आदेशप्रत्यययोः इति षत्वे 'शरोऽचि' इति निषेधात् द्वित्वन्न।

६ प्रियाश्चत्वारो यस्येति बहुव्रीहौ विशेष्यनिघ्नत्वेन 'प्रियचतुर्'शब्दो एकद्विवचनान्तः। आङ्गत्वात् तदन्तस्यापि 'चतुरनडुहोः' इत्यामि यणि सुलोपे विसर्गः।

७ सुटि सर्वनामस्थानत्वाद् आमि, यण्।

८ 'अम्सम्बुद्धौ' इत्यमि यणि रुत्वविसर्गौ।

९ कमलं = पद्मम्, कमला = लक्ष्मीः, तं तां वा आचष्टे इत्यर्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि सुपो लुकि 'णाविष्ठवत्—' इति इष्ठवत्वाट्टिलोपे णिजन्तात् कर्तरि क्विपि 'णेरनिट्' इति णिलोपः सुलोपः।

तृ॰	कमला	कमल्भ्याम्	कमल्भिः	करण
च॰	कमले	कमल्भ्याम्	कमल्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	कमलः	कमल्भ्याम्	कमल्भ्यः	अपा॰
ष॰	कमलः	कमलोः	कमलाम्	सम्ब॰
स॰	कमलि	कमलोः	कमल्षु[१]	अधि॰
	हे कमल्	हे कमलौ	हे कमलः	सम्बो॰

(१९६) मकारान्तः पुल्लिङ्गः 'प्रशाम्' शब्दः (अतिशान्त पुरुष)

प्र॰	प्रशान्[२]	प्रशामौ[३]	प्रशामः	कर्त्ता
द्वि॰	प्रशामम्	प्रशामौ	प्रशामः	कर्म
तृ॰	प्रशामा	प्रशान्भ्याम्[४]	प्रशान्भिः	करण
च॰	प्रशामे	प्रशान्भ्याम्	प्रशान्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	प्रशामः	प्रशान्भ्याम्	प्रशान्भ्यः	अपा॰
ष॰	प्रशामः	प्रशामोः	प्रशामाम्	सम्ब॰
स॰	प्रशामि	प्रशामोः	प्रशान्त्सु[५] प्रशान्सु	अधि॰
	हे प्रशान्	हे प्रशामौ	हे प्रशामः	सम्बो॰

(१९७) मकारान्तः पुल्लिङ्गः सर्वनाम 'किम्' शब्दः (कौन)

प्र॰	कः[६]	कौ	के	कर्त्ता
द्वि॰	कम्	कौ	कान्	कर्म
तृ॰	केन	काभ्याम्	कैः	करण
च॰	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	कस्मात्-द्	काभ्याम्	केभ्यः	अपा॰
ष॰	कस्य	कयोः	केषाम्	सम्ब॰
स॰	कस्मिन्	कयोः	केषु	अधि॰

(त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति।)

(१९८) मकारान्तः पुल्लिङ्गः सर्वनाम 'इदम्' शब्दः (यह)

प्र॰	अयम्[७]	इमौ[८]	इमे	कर्त्ता
द्वि॰	इमम्	इमौ	इमान्	कर्म

१ लकारस्य इण्त्वेन षत्वम्।

२ प्रशाम्यतीति 'प्रशान्'। प्रपूर्वात् शम्धातोः क्विपि 'अनुनासिकस्य क्विब्झलोरि'ति दीर्घः। ततः सौ 'मो नो धातोः' इति नत्वे सुलोपः।

३ अजादौ पदत्वाभावान्नत्वन्न।

४ भ्यामादौ हलि 'स्वादिष्वि'ति पदत्वान्नत्वम्।

५ 'नश्चे'ति धुड्विकल्पः।

६ कायतेर्डिमि प्रत्यये निष्पन्नः किम्शब्दः, तस्य 'किमः कः' इति कादेशे सर्वशब्दवत् सर्वं कार्यम्।

७ 'इन्देः किमिर्नलोपश्च' इत्युणादिसूत्रेण किमि प्रत्यये नलोपे च 'इदम्' शब्दः।

८ त्यदाद्यत्वे पररूपे च 'दश्च' इति मत्वे वृद्धिः।

	एनम्[१]	एनौ	एनान्	
तृ॰	अनेन[२] एनेन	आभ्याम्[३]	एभिः[४]	करण
च॰	अस्मै[५]	आभ्याम्	एभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अस्मात्-द्	आभ्याम्	एभ्यः	अपा॰
ष॰	अस्य	अनयोः एनयोः	एषाम्	सम्ब॰
स॰	अस्मिन्	अनयोः एनयोः	एषु	अधि॰

(१९९) मकारान्तः पुल्लिङ्गोऽकज्विशिष्टः 'इदकम्' शब्दः

प्र॰	अयकम्[६]	इमकौ	इमके	कर्त्ता
द्वि॰	इमकम्	इमकौ	इमकान्	कर्म
तृ॰	इमकेन	इमकाभ्याम्	इमकैः	करण
च॰	इमकस्मै	इमकाभ्याम्	इमकेभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	इमकस्मात्-द्	इमकाभ्याम्	इमकेभ्यः	अपा॰
ष॰	इमकस्य	इमकयोः	इमकेषाम्	सम्ब॰
स॰	इमकस्मिन्	इमकयोः	इमकेषु	अधि॰

(२००) णकारान्तः पुल्लिङ्गो विजन्तः 'सुगण्' शब्दः (अच्छी गणना करने वाला)

प्र॰	सुगण्[७]	सुगणौ	सुगणः	कर्त्ता
द्वि॰	सुगणम्	सुगणौ	सुगणः	कर्म
तृ॰	सुगणा	सुगण्भ्याम्	सुगण्भिः	करण
च॰	सुगणे	सुगण्भ्याम्	सुगण्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	सुगणः	सुगण्भ्याम्	सुगण्भ्यः	अपा॰
ष॰	सुगणः	सुगणोः	सुगणाम्	सम्ब॰
स॰	सुगणि	सुगणोः	सुगण्ठ्सु[८] सुगण्ट्सु सुगण्सु	अधि॰

१ कोष्ठान्तर्गतपाठोऽन्वादेशविषयकः तत्र 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इति बोध्यम्।
२ 'अनाप्यकः' इति विशेषः।
३ अत्वे पररूपे 'अनाप्यकः' इति प्राप्तः तं प्रबाध्य 'हलि लोपः'।
४ 'नेदमदसोरकोः' इति भिस ऐस् न।
५ नित्यत्वात् अनादेशात् प्रागेव स्मैभावे कृते पश्चात् 'हलि लोपः' इत्यनेन अनादेशस्य बाधः इति।
६ इदम् शब्दात् 'अव्ययसर्वनाम्ने'ति अकचि तन्मध्यपतितन्यायेन 'इदमो मः' इत्यादौ 'इदम्'ग्रहणेन 'इदकम्'-शब्दस्यापि ग्रहणात् भत्वादिकार्यं पूर्ववत्। 'अनाप्यकः', 'हलि लोपः', 'नेदमदसोरकोः' इति सूत्रेषु अककार इति निर्देशात् ककारयोगे (अकचि) एतानि न प्रवर्तन्ते इति बोध्यम्।
७ 'गण संख्याने' इति चुरादिरदन्तः, तस्मात् सुपूर्वात् णिचि अल्लोपस्य स्थानिवत्वात् उपधावृद्ध्यभावः। ततः ण्यन्तात् विचि सर्वापहारे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति णिलोपे स्वादिकार्ये रूपम्।
८ 'ङ्णोः कुक्टुक्शरि' इति टुकि 'चयो द्वितीया' इति टस्य ठः।

	हे सुगण्	हे सुगणौ	हे सुगणः	सम्बो॰

क्विपि तु—सुगाण्[१] सुगाणौ सुगाणः इत्यादि।

(२०१) नकारान्तः पुल्लिङ्गे 'राजन्' शब्दः (राजा)

प्र॰	राजा[२]	राजानौ[३]	राजानः	कर्त्ता
द्वि॰	राजानम्	राजानौ	राज्ञः[४]	कर्म
तृ॰	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः	करण
च॰	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः	अपा॰
ष॰	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्	सम्ब॰
स॰	राज्ञि[५] राजनि	राज्ञोः	राजसु	अधि॰
	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः	सम्बो॰

(२०२) नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'प्रतिदिवन्' शब्दः (पूर्ण प्रकाशवान्)

प्र॰	प्रतिदिवा[६]	प्रतिदिवानौ	प्रतिदिवानः	कर्त्ता
द्वि॰	प्रतिदिवानम्	प्रतिदिवानौ	प्रतिदिव्नः	कर्म
तृ॰	प्रतिदिव्ना	प्रतिदिवभ्याम्	प्रतिदिवभिः	करण
च॰	प्रतिदिव्ने	प्रतिदिवभ्याम्	प्रतिदिवभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	प्रतिदिव्नः	प्रतिदिवभ्याम्	प्रतिदिवभ्यः	अपा॰
ष॰	प्रतिदिव्नः	प्रतिदीव्नोः	प्रतिदीव्नाम्	सम्ब॰
स॰	प्रतिदीव्नि	प्रतिदीव्नोः	प्रतिदिवसु	अधि॰
	हे प्रतिदिवन्	हे प्रतिदिवानौ	हे प्रतिदिवानः	सम्बो॰

एवं महिमन्-अणिमन्-गरिमन्-लघिमन्शब्दादयः।

(२०३) नकारान्तः पुल्लिङ्गे 'यज्वन्' शब्दः (यज्ञकर्त्ता)

प्र॰	यज्वा[७]	यज्वानौ	यज्वानः	कर्त्ता
द्वि॰	यज्वानम्	यज्वानौ	यज्वनः[८]	कर्म
तृ॰	यज्वना	यज्वभ्याम्	यज्वभिः	करण
च॰	यज्वने	यज्वभ्याम्	यज्वभ्यः	सम्प्र॰

१ 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घः स्यादिति भावः।
२ राजृ दीप्तौ, तस्मात् 'कनिन् युवृषि—' इत्युणादिसूत्रेण कनिन्। ततः राजन्शब्दात्सौ उपधादीर्घे सुलोपे नलोपः।
३ सर्वनामस्थानत्वाद्दीर्घः।
४ शसादावचि भत्वात् 'अल्लोपोऽनः'।
५ 'विभाषा ङिश्योः'।
६ प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा। 'कनिन्यु-वृषि—' इत्युणादिसूत्रेण कनिन्। उपधादीर्घः सुलाप-नलोपः।
७ 'सुयजोङ्वनिप्' इति यज्धातोङ्वनिप्। कित्वाभावात् सम्प्रसारणं न, सुटि भ्यामादौ हलि च राजवत्।
८ शसादावचि भत्वादल्लोपे प्राप्ते 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषेधः, शेषकार्यं राजन्शब्दवत्।

पं॰	यज्वनः	यज्वभ्याम्	यज्वभ्यः	अपा॰
ष॰	यज्वनः	यज्वनोः	यज्वनाम्	सम्ब॰
स॰	यज्वनि	यज्वनोः	यज्वसु	अधि॰
	हे यज्वन्	हे यज्वानौ	हे यज्वानः	सम्बो॰

(२०४) नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'अर्यमन्' शब्दः (सूर्य)

प्र॰	अर्यमा[१]	अर्यमणौ	अर्यमणः	कर्त्ता
द्वि॰	अर्यमणम्	अर्यमणौ	अर्यम्णः	कर्म
तृ॰	अर्यम्णा	अर्यमभ्याम्	अर्यमभ्यः	करण
च॰	अर्यम्णे	अर्यमभ्याम्	अर्यमभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अर्यम्णः	अर्यमभ्याम्	अर्यमभ्यः	अपा॰
ष॰	अर्यम्णः	अर्यमणोः	अर्यमणाम्	सम्ब॰
स॰	अर्यम्णि अर्यमणि	अर्यमणोः	अर्यमसु	अधि॰
	हे अर्यमन्	हे अर्यमणौ	हे अर्यमणः	सम्बो॰

(२०५) नकारान्तः पुल्लिङ्गो 'ब्रह्मन्' शब्दः (ब्रह्मा)

प्र॰	ब्रह्मा[२]	ब्रह्माणौ	ब्रह्माणः	कर्त्ता
द्वि॰	ब्रह्माणम्	ब्रह्माणौ	ब्रह्मणः	कर्म
तृ॰	ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः	करण
च॰	ब्रह्मणे	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	ब्रह्मणः	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभ्यः	अपा॰
ष॰	ब्रह्मणः	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्	सम्ब॰
स॰	ब्रह्मणि	ब्रह्मणोः	ब्रह्मसु	अधि॰
	हे ब्रह्मन्	हे ब्रह्माणौ	हे ब्रह्माणः	सम्बो॰

(२०६) नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'शार्ङ्गिन्' शब्दः (भगवान् विष्णु)

प्र॰	शार्ङ्गी[३]	शार्ङ्गिणौ[४]	शार्ङ्गिणः	कर्त्ता
द्वि॰	शार्ङ्गिणम्	शार्ङ्गिणौ	शार्ङ्गिणः	कर्म
तृ॰	शार्ङ्गिणा	शार्ङ्गिभ्याम्	शार्ङ्गिभिः	करण
च॰	शार्ङ्गिणे	शार्ङ्गिभ्याम्	शार्ङ्गिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	शार्ङ्गिणः	शार्ङ्गिभ्याम्	शार्ङ्गिभ्यः	अपा॰

१ 'श्वन्-उक्षन्-पूषन्-प्लीहन्—' इत्यादिना उणादिसूत्रेण कनिप्रत्ययान्तः 'अर्यमन्'शब्दः, तस्य साधनकार्यं वृत्रहन्शब्दवत् ज्ञेयम्। तत्र कुत्वमात्रं विशेषः।

२ 'वृहि वृद्धौ' इत्यस्मात् 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इत्युणादिसूत्रेण मनिनि 'वृहेर्नोच्च' इति इदित्वान्नुमा निष्पन्नस्य नकारस्य अकारे ऋकारस्य यणादेशे ब्रह्मन्शब्दः। 'ब्रह्म तत्त्वं तपो देवो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः।

३ शार्ङ्गम् = धनुः, तदस्यास्तीति 'शार्ङ्गी'; 'अत इनिठनौ' इति इनिः। ततः सौ 'सौ च' इति दीर्घे सुलोपो नलोपश्च।

४ इनन्तत्वेन 'इन्हन्नि'ति नियमाद् दीर्घाभावे णत्वम्।

ष॰	शार्ङ्गिणः	शार्ङ्गिणोः	शार्ङ्गिणाम्	सम्ब॰
स॰	शार्ङ्गिणि	शार्ङ्गिणोः	शार्ङ्गिषु	अधि॰
	हे शार्ङ्गिन्	हे शार्ङ्गिणौ	हे शार्ङ्गिणः	सम्बो॰

(२०७) नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'आत्मन्' शब्दः (आत्मा)

प्र॰	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः	कर्त्ता
द्वि॰	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः	कर्म
तृ॰	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः	करण
च॰	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	अपा॰
ष॰	आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्	सम्ब॰
स॰	आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु	अधि॰
	हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः	सम्बो॰

एवं कृष्णवर्त्मन्-अनर्वन् इत्यादयः शब्दाः।

(२०८) नकारान्तः पुल्लिङ्गे 'गुणिन्' शब्दः (गुणवान्)

प्र॰	गुणी[१]	गुणिनौ	गुणिनः	कर्त्ता
द्वि॰	गुणिनम्	गुणिनौ	गुणिनः	कर्म
तृ॰	गुणिना	गुणिभ्याम्	गुणिभिः	करण
च॰	गुणिने	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	गुणिनः	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः	अपा॰
ष॰	गुणिनि	गुणिनोः	गुणिनाम्	सम्ब॰
स॰	गुणिनि	गुणिनोः	गुणिषु	अधि॰
	हे गुणिन्	हे गुणिनौ	हे गुणिनः	सम्बो॰

(२०९) नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'श्वन्' शब्दः (कुत्ता)

प्र॰	श्वा[२]	श्वानौ	श्वानः	कर्त्ता
द्वि॰	श्वानम्	श्वानौ	शुनः	कर्म
तृ॰	शुना	श्वभ्याम्[३]	श्वभिः	करण
च॰	शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	शुनः	श्वभ्याम्	श्वभ्यः	अपा॰
ष॰	शुनः	शुनोः	शुनाम्	सम्ब॰
स॰	शुनि	शुनोः	श्वसु	अधि॰
	हे श्वन्	हे श्वानौ	हे श्वानः	सम्बो॰

---

१ गुणोऽस्यास्तीति गुणी। 'शार्ङ्गिन्'शब्दवत्कार्यं बोध्यम्।

२ 'श्वन्नुक्षन्नि'त्युणादिसूत्रेण कनिप्रत्ययान्तः। सुटि राजवत्।

३ भ्यामादौ हलि पदत्वान्नलोपः।

(२१०) नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'पथिन्' शब्दः (रास्ता)

प्र०	पन्थाः[१]	पन्थानौ[२]	पन्थानः	कर्त्ता
द्वि०	पन्थानम्	पन्थानौ	पथः[३]	कर्म
तृ०	पथा	पथिभ्याम्[४]	पथिभिः	करण
च०	पथे	पथिभ्याम्	पथिभ्यः	सम्प्र०
पं०	पथः	पथिभ्याम्	पथिभ्यः	अपा०
ष०	पथः	पथोः	पथाम्	सम्ब०
स०	पथि	पथोः	पथिषु	अधि०
	हे पन्थाः	हे पन्थानौ	हे पन्थानः	सम्बो०

(२११) नकारान्तः पुल्लिङ्गो 'यशस्विन्' शब्दः (यशस्वी)

प्र०	यशस्वी[५]	यशस्विनौ	यशस्विनः	कर्त्ता
द्वि०	यशस्विनम्	यशस्विनौ	यशस्विनः	कर्म
तृ०	यशस्विना	यशस्विभ्याम्	यशस्विभिः	करण
च०	यशस्विने	यशस्विभ्याम्	यशस्विभ्यः	सम्प्र०
पं०	यशस्विनः	यशस्विभ्याम्	यशस्विभ्यः	अपा०
ष०	यशस्विनः	यशस्विनोः	यशस्विनाम्	सम्ब०
स०	यशस्विनि	यशस्विनोः	यशस्विषु	अधि०
	हे यशस्विन्	हे यशस्विनौ	हे यशस्विनः	सम्बो०

(२१२) नकारान्तः पुल्लिङ्गो 'वृत्रहन्' शब्दः (इन्द्र)

प्र०	वृत्रहा[६]	वृत्रहणौ[७]	वृत्रहणः	कर्त्ता
द्वि०	वृत्रहणम्	वृत्रहणौ	वृत्रघ्नः[८]	कर्म
तृ०	वृत्रघ्ना	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभिः	करण
च०	वृत्रघ्ने	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः	सम्प्र०
पं०	वृत्रघ्नः	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः	अपा०

---

१ 'पत्लृ गतौ' अस्मात् 'पतस्थ च' इत्युणादिसूत्रेण इनिस्थकारश्चान्तादेशे 'पथिन्' शब्दः। ततः सौ, 'पथिमथ्यृ—' इति नकारस्यात्वे 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इतीकारस्याऽकारे 'थो न्थः' इति न्थादेशे सवर्णदीर्घे रुत्वविसर्गौ।

२ अजादौ सुटि इकारस्याऽकारादेशे थकारस्य न्थादेशे च उपधादीर्घः।

३ शसादावचि भत्वे 'भस्य टेर्लोपः' इति इनो लोपः।

४ भ्यामादिहलादौ पदत्वान्नलोपः।

५ यशोऽस्यास्तीति यशस्वी। 'अयस्मयामेधास्रजो विनिः' इति विनिः। 'तसौ मत्वर्थे' इति मत्वान्न रुत्वम्। शार्ङ्गिन्-शब्दवत् कार्यं बोध्यम्।

६ 'वृत्रं हतवान्' इत्यर्थे 'ब्रह्मभ्रूणे'ति हन्धातोः क्विप्। उपपदसमासः। ततः सौ 'इन्हन्—' इत्यनेन शावेव दीर्घः इति नियमात् उपधादीर्घेऽप्राप्ते 'सौ च' इति दीर्घे सुलोपनलोपौ।

७ समानपदत्वाभावात् 'एकाजि'ति णत्वम्। उपधादीर्घस्तु न, शावेवेति नियमात्।

८ शसादावचि भसंज्ञायामल्लोपे 'हो हन्तेरि'ति कुत्वे च कृते अनन्तरस्येति न्यायात् 'हन्तेः' इति प्राप्तस्यैव णत्वस्य 'अत्पूर्वस्ये'ति निषेधात् सूत्रान्तरेणात्र णत्वं दुर्वारमिति न शङ्क्यम्, 'अत्पूर्वस्ये'ति पृथग्योगविभागसामर्थ्यादुक्तन्यायं बाधित्वा 'प्रातिपदिकान्ते'ति, 'एकाजुत्तरे'ति, 'कुमति चे'ति च प्राप्तस्य णत्वमात्रंस्य तेन निषेधात्।

ष॰	वृत्रघ्नः	वृत्रघ्नोः	वृत्रघ्नाम्	सम्ब॰
स॰	वृत्रघ्नि-वृत्रहनि[१]	वृत्रघ्नोः	वृत्रहसु	अधि॰
	हे वृत्रहन्[२]	हे वृत्रहणौ	हे वृत्रहणः	सम्बो॰

(२१३) नकारान्तः पुल्लिङ्गे 'मघवन्' शब्दः (इन्द्र)

प्र॰	मघवान्[३]	मघवन्तौ	मघवन्तः	कर्त्ता
द्वि॰	मघवन्तम्	मघवन्तौ	मघवतः	कर्म
तृ॰	मघवता	मघवद्भ्याम्	मघवद्भिः	करण
च॰	मघवते	मघवद्भ्याम्	मघवद्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	मघवतः	मघवद्भ्याम्	मघवद्भ्यः	अपा॰
ष॰	मघवतः	मघवतोः	मघवताम्	सम्ब॰
स॰	मघवति	मघवतोः	मघवत्सु	अधि॰
	हे मघवन्	हे मघवन्तौ	हे मघवन्तः	सम्बो॰

(२१४) नकारान्तः तृत्वाऽभावे स एव 'मघवन्' शब्दः

प्र॰	मघवा[४]	मघवानौ	मघवानः	कर्त्ता
द्वि॰	मघवानम्	मघवानौ	मघोनः[५]	कर्म
तृ॰	मघोना	मघवभ्याम्[६]	मघवभिः	करण
च॰	मघोने	मघवभ्याम्	मघवभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	मघोनः	मघवभ्याम्	मघवभ्यः	अपा॰
ष॰	मघोनः	मघोनोः	मघोनाम्	सम्ब॰
स॰	मघोनि	मघोनोः	मघवसु	अधि॰
	हे मघवन्	हे मघवानौ	हे मघवानः	सम्बो॰

(२१५) नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'पूषन्' शब्दः (सूर्य)

प्र॰	पूषा[७]	पूषणौ	पूषणः	कर्त्ता
द्वि॰	पूषणम्	पूषणौ	पूष्णः	कर्म
तृ॰	पूष्णा	पूषभ्याम्	पूषभिः	करण
च॰	पूष्णे	पूषभ्याम्	पूषभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	पूष्णः	पूषभ्याम्	पूषभ्यः	अपा॰

१ 'विभाषा ङिश्योः'।

२ असम्बुद्धावित्युक्तत्वेन 'सौ च' इति न दीर्घः।

३ मह्यते पूज्यते इति मघवान्। 'श्वन्नुक्षन्नि'त्यादिसूत्रेण निपातनात् मह्धातोः कनिः, अवुगागमः, हस्य घश्च भवति। ततः सौ 'मघवा बहुलम्' इति तृत्वे ऋकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'उगिदचामि'ति नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे च उपधादीर्घः।

४ तृत्वाऽभावे सुटि राजवत्।

५ शसादावचि तु भत्वे 'श्वयुवमघोनाम्' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे गुणः।

६ भ्यामादौ हलि 'स्वादिष्वि'ति पदत्वान्नलोपः।

७ वृत्रहन्शब्दवत् कार्यं बोध्यम्।

ष॰	पूष्णः	पूष्णोः	पूष्णाम्	सम्ब॰
स॰	पूष्णि पूषणि	पूष्णोः	पूषसु	अधि॰
	हे पूषन्	हे पूषणौ	हे पूषणः	सम्बो॰

(२१६) नकारान्तः पुल्लिङ्गो 'युवन्' शब्दः (युवा)

प्र॰	युवा[१]	युवानौ	युवानः	कर्त्ता
द्वि॰	युवानम्	युवानौ	यूनः[२]	कर्म
तृ॰	यूना	युवभ्याम्	युवभिः	करण
च॰	यूने	युवभ्याम्	युवभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	यूनः	युवभ्याम्	युवभ्यः	अपा॰
ष॰	यूनः	यूनोः	यूनाम्	सम्ब॰
स॰	यूनि	यूनोः	युवसु	अधि॰
	हे युवन्	हे युवानौ	हे युवानः	सम्बो॰

(२१७) नकारान्तः पुल्लिङ्गो 'मथिन्' शब्दः (दूध, दही आदि मथन करने वाला दण्ड)

प्र॰	मन्थाः[३]	मन्थानौ	मन्थानः	कर्त्ता
द्वि॰	मन्थानम्	मन्थानौ	मथः	कर्म
तृ॰	मथा	मथिभ्याम्	मथिभिः	करण
च॰	मथे	मथिभ्याम्	मथिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	मथः	मथिभ्याम्	मथिभ्यः	अपा॰
ष॰	मथः	मथोः	मथाम्	सम्ब॰
स॰	मथि	मथोः	मथिषु	अधि॰
	हे मन्थाः	हे मन्थानौ	हे मन्थानः	सम्बो॰

(२१८) नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'अर्वन्' शब्दः (घोड़ा)

प्र॰	अर्वा[४]	अर्वन्तौ[५]	अर्वन्तः	कर्त्ता
द्वि॰	अर्वन्तम्	अर्वन्तौ	अर्वतः[६]	कर्म
तृ॰	अर्वता	अर्वद्भ्याम्[७]	अर्वद्भिः	करण
च॰	अर्वते	अर्वद्भ्याम्	अर्वद्भ्यः	सम्प्र॰

१ यौतीति 'युवा'। युधातोः 'कनिन् युवृ—' इत्यादिना उणादिसूत्रेण कनिन्, उवङादेशः। युवन्शब्दोऽपि सुटि राजवत्।

२ शसादावचि 'श्वयुवमघोनामि'ति वकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सवर्णदीर्घे रुत्वविसर्गौ।

३ 'मन्था मन्थनदण्डे च वज्रवातेऽपि च स्मृताः' इति कोशः। 'मन्थ विलोडने'। अस्मात् इनिः। कित्स्यादित्यर्थक 'मन्थ' इत्युणादिसूत्रेण निष्पन्नो 'मथिन्'शब्दः। कित्त्वान्नलोपो बोध्यः। अन्यत् पथिन्वत्।

४ ऋधातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वनिपि गुणे रपरत्वे अर्वन्शब्दः। ततः सौ राजवत्।

५ 'अर्वणस्त्रसावनञः' इति नकारस्य त्रादेशे ऋकारस्येत्संज्ञायां लोपे च नुमि अनुस्वारपरसवर्णौ।

६ शसादावचि असर्वनामस्थानत्वान्न नुम्।

७ 'स्वादिष्वि'ति पदत्वात् भ्यामादौ हलि जश्त्वम्, सुपि तु खर्परत्वात् चर्त्वमपीति विशेषः।

पं॰	अर्वतः	अर्वद्भ्याम्	अर्वद्भ्यः	अपा॰
ष॰	अर्वतः	अर्वतोः	अर्वताम्	सम्ब॰
स॰	अर्वति	अर्वतोः	अर्वत्सु	अधि॰
	हे अर्वन्	हे अर्वन्तौ	हे अर्वन्तः	सम्बो॰

(२१९) नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'ऋभुक्षिन्' शब्दः (इन्द्र)

प्र॰	ऋभुक्षा[1]	ऋभुक्षाणौ	ऋभुक्षाणः	कर्त्ता
द्वि॰	ऋभुक्षाणम्	ऋभुक्षाणौ	ऋभुक्षः	कर्म
तृ॰	ऋभुक्षा	ऋभुक्षिभ्याम्	ऋभुक्षिभिः	करण
च॰	ऋभुक्षे	ऋभुक्षिभ्याम्	ऋभुक्षिभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	ऋभुक्षः	ऋभुक्षिभ्याम्	ऋभुक्षिभ्यः	अपा॰
ष॰	ऋभुक्षः	ऋभुक्षोः	ऋभुक्षाम्	सम्ब॰
स॰	ऋभुक्षि	ऋभुक्षोः	ऋभुक्षिषु	अधि॰
	हे ऋभुक्षाः	हे ऋभुक्षाणौ	हे ऋभुक्षाणः	सम्बो॰

(२२०) नकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'अनृभुक्षिन्' शब्दः (सेनापति के बिना सेना)

प्र॰	अनृभुक्षी[2]	अनृभुक्ष्यौ	अनृभुक्ष्यः	कर्त्ता
द्वि॰	अनृभुक्षीम्	अनृभुक्ष्यौ	अनृभुक्षीः	कर्म
तृ॰	अनृभुक्ष्या	अनृभुक्षीभ्याम्	अनृभुक्षीभिः	करण
च॰	अनृभुक्ष्यै	अनृभुक्षीभ्याम्	अनृभुक्षीभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अनृभुक्ष्याः	अनृभुक्षीभ्याम्	अनृभुक्षीभ्यः	अपा॰
ष॰	अनृभुक्ष्याः	अनृभुक्ष्योः	अनृभुक्षीणाम्	सम्ब॰
स॰	अनृभुक्ष्याम्	अनृभुक्ष्योः	अनृभुक्षीषु	अधि॰
	हे अनृभुक्षि	हे अनृभुक्ष्यौ	हे अनृभुक्ष्यः	सम्बो॰

(२२२) नकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'सुपथिन्' शब्दः (सुन्दर रास्ता वाला वन)

प्र॰	सुपथि[3]	सुपथी[4]	सुपन्थानि[5]	कर्त्ता
द्वि॰	सुपथि	सुपथी	सुपन्थानि[6]	कर्म
तृ॰	सुपथा[7]	सुपथिभ्याम्[8]	सुपथिभिः	करण

१ अत्र 'थो न्थः' इति वर्जमात्वादिकार्य पथिन्शब्दवत् ज्ञेयम्, षात्परत्वात् णत्वमिति विशेषः।

२ अविद्यमानः ऋभुक्षाः यस्याः इति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानामि'ति समासः। ऋभुक्षाशब्दोऽत्र स्वामीपर्यायः। गौरीशब्दवत् कार्य बोध्यम्।

३ सु = शोभनः पन्थाः अस्य वनस्येति बहुव्रीहिः। ततः नपुंसकत्वात् सुब्लुकि। आत्वन्तु न, 'न लुमते'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्।

४ औङः शीभावे असर्वनामस्थानत्वेन भत्वात् 'भस्य टेर्लोपः' इति टेः (इनः) लोपः।

५ जश्शसोः शिभावे तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'इतोऽत्' इत्यत्वे 'थो न्थः' इति न्थादेशे उपधादीर्घः।

६ जश्शसोः शिभावे तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'इतोऽत्' इत्यत्वे 'थो न्थः' इति न्थादेशे उपधादीर्घः।

७ टादावचि भत्वात् टेर्लोपः।

८ भ्यामादौ हलि पदत्वात् नलोपः।

च०	सुपथे	सुपथिभ्याम्	सुपथिभ्यः	सम्प्र०
पं०	सुपथः	सुपथिभ्याम्	सुपथिभ्यः	अपा०
ष०	सुपथः	सुपथोः	सुपथाम्	सम्ब०
स०	सुपथि	सुपथोः	सुपथिषु	अधि०
	हे सुपथि[१] हे सुपथिन्	हे सुपथी	हे सुपन्थानि	सम्बो०

(२२१) **नकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'सुपथिन्' शब्दः (सुन्दर रास्तावाली नगरी)**

प्र०	सुपथी[२]	सुपथ्यौ	सुपथ्यः	कर्त्ता
द्वि०	सुपथीम्	सुपथ्यौ	सुपथीः	कर्म
तृ०	सुपथ्या	सुपथीभ्याम्	सुपथीभिः	करण
च०	सुपथ्यै	सुपथीभ्याम्	सुपथीभ्यः	सम्प्र०
पं०	सुपथ्यः	सुपथीभ्याम्	सुपथीभ्यः	अपा०
ष०	सुपथ्यः	सुपथ्योः	सुपथीनाम्	सम्ब०
स०	सुपथ्याम्	सुपथ्योः	सुपथीषु	अधि०
	हे सुपथि	हे सुपथ्यौ	हे सुपथ्यः	सम्बो०

एवं सुमथी सुमथ्यौ सुमथ्यः इत्यादयः।

(२२३) **नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'प्रियपञ्चन्' शब्दः (पाँच वस्तु प्रिय है जिसको ऐसा पुरुष)**

प्र०	प्रियपञ्चा[३]	प्रियपञ्चानौ	प्रियपञ्चानः[४]	कर्त्ता
द्वि०	प्रियपञ्चानम्	प्रियपञ्चानौ	प्रियपञ्च्ञः[५]	कर्म
तृ०	प्रियपञ्च्ञा	प्रियपञ्चभ्याम्	प्रियपञ्चभिः	करण
च०	प्रियपञ्च्ञे	प्रियपञ्चभ्याम्	प्रियपञ्चभ्यः	सम्प्र०
पं०	प्रियपञ्च्ञः	प्रियपञ्चभ्याम्	प्रियपञ्चभ्यः	अपा०
ष०	प्रियपञ्च्ञः	प्रियपञ्च्ञोः	प्रियपञ्च्ञाम्	सम्ब०
स०	प्रियपञ्च्ञि	प्रियपञ्च्ञोः	प्रियपञ्चसु	अधि०
	हे प्रियपञ्चन्	हे प्रियपञ्चानौ	हे प्रियपञ्चानः	सम्बो०

१ सुब्लुकि 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः' (वा) इति विभाषया नलोपः। नलोपे सति हे वारे इतिवदत्रापि गुणस्तु न 'नलोपः सुप्स्वे'ति नलोपस्याऽसिद्धत्वात्।

२ प्रसङ्गात् स्त्रियामपि रूपमाह। सु = शोभनः, पन्थाः अस्यां नगर्याम् इति बहुव्रीहौ 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपि 'भस्य टेर्लोपः' इति इनो लोपः। 'न पूजनात्' इति निषेधात् 'ऋक्पूरब्धूः' इत्यप्रत्ययो न भवति। एवम् 'इनः स्त्रियाम्' इति कप्प्रत्ययोऽपि न; 'युवोरनाकौ' इत्यत्र 'सुपथी'ति भाष्योक्तत्वेन तस्याऽनित्यत्वात्। 'न पूजनात्' इत्यत्र निषेधस्तु न, तस्य षचः प्रागेव प्रवृत्तेरिति सिद्धान्तात्। एवञ्च 'गौरी'शब्दवदत्र कार्यं ज्ञेयम्।

३ प्रियाः पञ्च यस्येति बहुव्रीहौ अन्यपदार्थप्रधानत्वात् एक-द्वि-बहुवचनानि सन्ति। सुटि हलादौ च राजवत्।

४ 'षड्भ्यो लुगि'ति जश्शसोर्न लुक्, एवमामि 'षट्चतुर्भ्यश्चे'ति नुट्यपि न; उभयसूत्रे बहुवचननिर्देशेन षट्चतुरर्थप्राधान्यावगमात्।

५ शसादावचि भत्वादल्लोपे नस्य श्चुत्वेन ञकारे सति ञकारद्वयमध्ये चकार इति ज्ञेयम्।

(२२४) नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'प्रियाष्टन्' शब्दः (आठ वस्तु प्रिय है जिसको ऐसा पुरुष)

प्र॰	प्रियाष्टाः[1] प्रियाष्टा	प्रियाष्टानौ	प्रियाष्टानः	कर्त्ता
द्वि॰	प्रियाष्टानम्	प्रियाष्टानौ	प्रियाष्ट्नः[2]	कर्म
तृ॰	प्रियाष्ट्ना	प्रियाष्टाभ्याम् प्रियाष्टभ्याम्	प्रियाष्टाभिः प्रियष्टभिः	करण
च॰	प्रियाष्ट्ने	प्रियाष्टाभ्याम् प्रियाष्टभ्याम्	पियाष्टाभ्यः प्रियाष्टभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	प्रियाष्ट्नः	प्रियाष्टाभ्याम् प्रियाष्टभ्याम्	प्रियाष्टाभ्यः प्रियाष्टभ्यः	अपा॰
ष॰	प्रियाष्ट्नः	प्रियाष्ट्नोः	प्रियाष्ट्नाम्	सम्ब॰
स॰	प्रियाष्ट्नि प्रियाष्टनि	प्रियाष्ट्नोः	प्रियाष्टासु प्रियाष्टसु	अधि॰
	हे प्रियाष्टाः हे प्रियाष्टा	हे प्रियाष्टानौ	हे प्रियाष्टानः	सम्बो॰

(२२५) त्रिषु लिङ्गेषु समानो नकारान्तः 'पञ्चन्' शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।

प्र॰ पञ्च,[3] द्वि॰ पञ्च, तृ॰ पञ्चभिः,[4] च॰ पञ्चभ्यः, पं॰ पञ्चभ्यः, ष॰ पञ्चानाम्,[5] स॰ पञ्चसु, सम्बो॰ हे पञ्च ।

(२२६) त्रिषु लिङ्गेषु समानः षकारान्तः 'षट्' शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।

प्र॰ षट्,[6] द्वि॰ षट्, तृ॰ षड्भिः, च॰ षड्भ्यः, पं॰ षड्भ्यः, ष॰ षण्णाम्,[7] स॰ षट्सु, सम्बो॰ हे षट् ।

(२२७) त्रिषु लिङ्गेषु समानो नकारान्तः 'सप्तन्' शब्दो नित्यं बहुचवनान्तः ।

प्र॰ सप्त,[8] द्वि॰ सप्त, तृ॰ सप्तभिः, च॰ सप्तभ्यः, पं॰ सप्तभ्यः, ष॰ सप्तानाम्, स॰ सप्तसु, सम्बो॰ हे सप्त ।

---

१ प्रियाः अष्टौ यस्येति बहुव्रीहौ अन्यपदार्थप्रधानत्वात् एक-द्वि-बहुवचनानि भवन्ति । सौ हलि आत्वे रुत्वविसर्गौ । आत्वाभावे राजवत् ।

२ अत्राल्लोपे सति ष्टुत्वं तु न पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिः, इति पञ्चमीसमासपक्षे 'अचः परस्मिन्नि'ति अल्लोपस्य स्थानिवत्वात् ।

३ 'ष्णान्ताः षट्' इति षट्संज्ञायां 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुकि न लोपः ।

४ भिसादौ हलि पदत्वान्नलोपः ।

५ षट्त्वे 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि 'नामी'ति दीर्घस्याऽप्राप्त्या नलोपे प्राप्ते तस्याऽसिद्धत्वात् 'नोपधायाः' इति पूर्वं दीर्घे ततो नलोपः ।

६ 'षष्'शब्दोऽपि प्रसङ्गादत्रैव लिख्यते । षान्तत्वात् षट्संज्ञायां जश्शसोर्लुकि जश्त्वचर्त्वे ।

७ 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि ष्टुत्वे 'प्रत्यये भाषायामि'ति वचनान्नित्यमनुनासिकः । अनामिति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः ।

८ 'पञ्चन्'शब्दवत् कार्यं बोध्यम् ।

(२२८) त्रिषु लिङ्गेषु समानो नकारान्तः 'अष्टन्' शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः।

प्र॰ अष्टौ,[१] द्वि॰ अष्टौ, तृ॰ अष्टाभिः, च॰ अष्टाभ्यः, पं॰ अष्टाभ्यः, ष॰ अष्टानाम्, स॰ अष्टासु, सम्बो॰ हे अष्टौ।

(२२९) 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यात्वाभावे 'अष्टन्' शब्दः।

प्र॰ अष्ट,[२] द्वि॰ अष्ट, तृ॰ अष्टभिः, च॰ अष्टभ्यः, पं॰ अष्टभ्यः, ष॰ अष्टानाम्, स॰ अष्टसु, सम्बो॰ हे अष्ट।

(२३०) नकारान्तस्त्रिषु लिङ्गेषु समानो 'नवन्' शब्दः।

प्र॰ नव, द्वि॰ नव, तृ॰ नवभिः, च॰ नवभ्यः, पं॰ नवभ्यः, ष॰ नवानाम्, स॰ नवसु, सम्बो॰ हे नव।

(२३१) नकारान्तस्त्रिषु लिङ्गेषु समानो 'दशन्' शब्दः।

प्र॰ दश, द्वि॰ दश, तृ॰ दशभिः, च॰ दशभ्यः, पं॰ दशभ्यः, ष॰ दशानाम्, स॰ दशसु, सम्बो॰ हे दश।

(२३२) नकारान्तस्त्रिषु लिङ्गेषु समानः 'एकादशन्' शब्दः।

प्र॰ एकादश, द्वि॰ एकादश, तृ॰ एकादशभिः, च॰ एकादशभ्यः, पं॰ एकादशभ्यः, ष॰ एकादशानाम्, स॰ एकादशसु, सम्बो॰ हे एकादश।

एवं द्वादशन्, त्रयोदशन्, चतुर्दशन्, पञ्चदशन्, सप्तदशन्, अष्टादशन् शब्दाः त्रिषु लिङ्गेषु समानाः पञ्चन्शब्दवत्।

(२३३) स्त्रीलिङ्गः 'ऊनविंशति' शब्दः नित्यैकवचनान्तः।

प्र॰ ऊनविंशतिः, द्वि॰ ऊनविंशतिम्, तृ॰ ऊनविंशत्या, च॰ ऊनविंशत्यै-ऊनविंशतये, पं॰ ऊनविंशत्याः-ऊनविंशतेः, ष॰ ऊनविंशत्याः-ऊनविंशतेः, स॰ ऊनविंशत्याम्-ऊनविंशतौ, सम्बो॰ हे ऊनविंशते।

एवं विंशति[३] शब्दोऽपि।

(२३४) स्त्रीलिङ्गे नित्यैकवचनान्तः 'त्रिंशत्' शब्दः (३०)।

प्र॰ त्रिंशत्, द्वि॰ त्रिंशत्, तृ॰ त्रिंशता, च॰ त्रिंशते, पं॰ त्रिंशतः, ष॰ त्रिंशतः, स॰ त्रिंशति, सम्बो॰ हे त्रिंशत्।

(२३५) स्त्रीलिङ्गे नित्यैकवचनान्तः 'चत्वारिंशत्' शब्दः (४०)।

प्र॰ चत्वारिंशत्, द्वि॰ चत्वारिंशतम्, तृ॰ चत्वारिंशता, च॰ चत्वारिंशते, पं॰ चत्वारिंशतः ष॰ चत्वारिंशतः, स॰ चत्वारिंशति, सम्बो॰ हे चत्वारिंशत्।

(२३६) स्त्रीलिङ्गे नित्यैकवचनान्तः 'पञ्चाशत्' शब्दः (५०)।

प्र॰ पञ्चाशत्, द्वि॰ पञ्चाशतम्, तृ॰ पञ्चाशता, च॰ पञ्चाशते, पं॰ पञ्चाशतः, ष॰ पञ्चाशतः, स॰ पञ्चाशति, सम्बो॰ हे पञ्चाशत्।

---

१ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यात्वे 'अष्टाभ्य औश्' इत्यौशि वृद्धिः।

२ आत्वाभावे 'पञ्चन्'शब्दवत् सर्वं कार्यम्।

३ विंशत्यादौ कृतैकशेषे तु द्विवचन-बहुवचनान्तोऽपि भवति। यथा विंशतिश्च विंशतिश्च इति विंशती। एवं विंशतिश्च विंशतिश्च विंशतिश्च इति विंशतयः। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्।

(२३७) स्त्रीलिङ्गो नित्यैकवचनान्तः 'षष्टि' शब्दः (६०) ।

प्र॰ षष्टिः, द्वि॰ षष्टिम्, तृ॰ षष्ट्या, च॰ षष्ट्यै-षष्टये, पं॰ षष्ट्याः-षष्टेः, ष॰ षष्ट्याः-षष्टेः, स॰ षष्ट्याम्-षष्टौ, सम्बो॰ हे षष्टे ।

(२३८) स्त्रीलिङ्गो नित्यैकवचनान्तः 'सप्तति' शब्दः (७०) ।

प्र॰ सप्ततिः, द्वि॰ सप्ततिम्, तृ॰ सप्तत्या, च॰ सप्तत्यै-सप्ततये, पं॰ सप्तत्याः-सप्ततेः, ष॰ सप्तत्याः-सप्ततेः, स॰ सप्तत्याम्-सप्ततौ, सम्बो॰ हे सप्तते ।

(२३९) स्त्रीलिङ्गो नित्यैकवचनान्तः 'अशीति' शब्दः (८०) ।

प्र॰ अशीतिः, द्वि॰ अशीतिम्, तृ॰ अशीत्या, च॰ अशीत्यै-अशीतये, पं॰ अशीत्याः-अशीतेः, ष॰ अशीत्याः-अशीतेः, स॰ अशीत्याम्-अशीतौ, सम्बो॰ हे अशीते ।

(२४०) स्त्रीलिङ्गो नित्यैकवचनान्तो 'नवति' शब्दः (९०) ।

प्र॰ नवतिः,[1] द्वि॰ नवतिम्, तृ॰ नवत्या, च॰ नवत्यै-नवतये, पं॰ नवत्याः-नवतेः, ष॰ नवत्याः-नवतेः, स॰ नवत्याम्-नवतौ, सम्बो॰ हे नवते ।

(२४१) नपुंसकलिङ्गो नित्यैकवचनान्तः 'शत' शब्दः (१००) ।

प्र॰ शतम्,[2] द्वि॰ शतम्, तृ॰ शतेन, च॰ शताय, पं॰ शतात्-द्, ष॰ शतस्य, स॰ शते, सम्बो॰ हे शत ।

एवम् अयुत-लक्ष-नियुतशब्दाः ज्ञानवत् । 'कोटि'शब्दः स्त्रीलिङ्गत्वात् 'रुचि'वत् ।

(२४२) संख्यानां गणनाक्रमः

१	एकः, एका, एकम्	१२	द्वादश[3]
२	द्वि, द्वे, द्वे	१३	त्रयोदश[4]
३	त्रयः, तिस्रः, त्रीणि	१४	चतुर्दश
४	चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि	१५	पञ्चदश
५	पञ्च	१६	षोडश
६	षट्	१७	सप्तदश
७	सप्त	१८	अष्टादश[5]
८	अष्टौ-अष्ट	१९	ऊनविंशतिः
९	नव		एकोनविंशतिः
१०	दश		एकान्नविंशतिः[6]
११	एकादश		एकादूनविंशतिः

१ इदमपि मतिवत् ।

२ ज्ञानवत् ।

३ 'द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः'—द्विशब्दस्य अष्टन्शब्दस्य च संख्यावाचके उत्तरपदे परे आत् स्यात्, न तु बहुव्रीहौ, अशीतिपरे चेत्यर्थः ।

४ 'त्रेस्त्रयः'— प्राक्शतात् संख्याशब्दे उत्तरपदे परतः त्रिशब्दस्य त्रयस् आदेशः स्यात् न तु बहुव्रीहौ अशीति-परे चेत्यर्थः । एवञ्च त्रयसादेशे रुत्वे उत्वे च गुणः ।

५ 'द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः'—द्विशब्दस्य अष्टन्शब्दस्य च संख्यावाचके उत्तरपदे परे आत् स्यात्, न तु बहुव्रीहौ अशीतिपरे चेत्यर्थः ।

६ एकेन न विंशति इति विग्रहः । 'एकादिश्चैकस्य चादुक्' इति नञः प्रकृतिभावे अदुगागमे च दीर्घे अनुनासिको

२०	विंशतिः
२१	एकविंशतिः
२२	द्वाविंशतिः
२३	त्रयोविंशतिः
२४	चतुर्विंशतिः
२५	पञ्चविंशतिः
२६	षड्विंशतिः
२७	सप्तविंशतिः
२८	अष्टाविंशतिः
२९	ऊनत्रिंशत्, एकोनत्रिंशत्
३०	त्रिंशत्
३१	एकत्रिंशत्
३२	द्वात्रिंशत्
३३	त्रयस्त्रिंशत्
३४	चतुस्त्रिंशत्
३५	पञ्चत्रिंशत्
३६	षट्त्रिंशत्
३७	सप्तत्रिंशत्
३८	अष्टात्रिंशत्
३९	ऊनचत्वारिंशत्, एकोनचत्वारिंशत्, नवत्रिंशत्
४०	चत्वारिंशत्
४१	एकचत्वारिंशत्
४२	द्वाचत्वारिंशत्,[१] द्विचत्वारिंशत्
४३	त्रयश्चत्वारिंशत्,[२] त्रिचत्वारिंशत्
४४	चतुश्चत्वारिंशत्
४५	पञ्चचत्वारिंशत्
४६	षट्चत्वारिंशत्
४७	सप्तचत्वारिंशत्
४८	अष्टाचत्वारिंशत्,[३] अष्टचत्वारिंशत्
४९	ऊनपञ्चाशत्, एकोनपञ्चाशत्, नवचत्वारिंशत्
५०	पञ्चाशत्
५१	एकपञ्चाशत्
५२	द्विपञ्चाशत्, द्वापञ्चाशत्
५३	त्रयःपञ्चाशत्, त्रिपञ्चाशत्
५४	चतुःपञ्चाशत्
५५	पञ्चपञ्चाशत्
५६	षट्पञ्चाशत्
५७	सप्तपञ्चाशत्
५८	अष्टापञ्चाशत्, अष्टपञ्चाशत्
५९	नवपञ्चाशत्, ऊनषष्टिः, एकोनषष्टिः
६०	षष्टिः
६१	एकषष्टिः
६२	द्विषष्टिः, द्वाषष्टिः
६३	त्रयःषष्टिः, त्रिषष्टिः
६४	चतुःषष्टिः
६५	पञ्चषष्टिः
६६	षट्षष्टिः
६७	सप्तषष्टिः
६८	अष्टाषष्टिः, अष्टषष्टिः
६९	नवषष्टिः, ऊनसप्तिः, एकोनसप्तिः
७०	सप्तिः
७१	एकसप्ततिः
७२	द्विसप्तिः, द्वासप्ततिः
७३	त्रयःसप्ततिः, त्रिसप्ततिः

विकल्पः ।

१ 'विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्'—द्वि-अष्टनः त्रेश्च प्रागुक्तं (द्वि-अष्टनोरात्वं त्रिशब्दस्य त्रयसादेशश्च) वा स्यात् चत्वारिंशदादौ परे इत्यर्थः ।

२ 'विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्'—द्वि-अष्टनः त्रेश्च प्रागुक्तं (द्वि-अष्टनोरात्वं त्रिशब्दस्य त्रयसादेशश्च) वा स्यात् चत्वारिंशदादौ परे इत्यर्थः ।

३ 'विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्'—द्वि-अष्टनः त्रेश्च प्रागुक्तं (द्वि-अष्टनोरात्वं त्रिशब्दस्य त्रयसादेशश्च) वा स्यात् चत्वारिंशदादौ परे इत्यर्थः ।

७४ चतुःसप्ततिः
७५ पञ्चसप्ततिः
७६ षट्सप्ततिः
७७ सप्तसप्ततिः
७८ अष्टासप्ततिः, अष्टसप्ततिः
७९ नवसप्ततिः, ऊनाशीतिः, एकोनाशीतिः
८० अशीतिः
८१ एकाशीतिः
८२ द्व्यशीतिः[१]
८३ त्र्यशीतिः[२]
८४ चतुरशीतिः
८५ पञ्चाशीतिः
८६ षडशीतिः
८७ सप्ताशीतिः
८८ अष्टाशीतिः[३]
८९ नवाशीतिः, ऊननवतिः, एकोननवतिः
९० नवतिः
९१ एकनवतिः
९२ द्वानवतिः, द्विनवतिः
९३ त्रयोनवतिः, त्रिनवतिः
९४ चतुर्णवतिः
९५ पञ्चनवतिः
९६ षण्णवतिः
९७ सप्तनवतिः
९८ अष्टानवतिः, अष्टनवतिः
९९ नवनवतिः, ऊनशतम्, एकोनशतम्
१०० शतम्
१०१ एकशतम्[४]
१०२ द्विशतम्[५]
१०३ त्रिशतम्[६]

संख्यायाः कुत्र विश्राम इत्याह—

एकं दश शतञ्चैव सहस्रमयुतं तथा।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुदमेव च॥
वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खः पद्मश्च सागरः।
अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथाक्रमम्॥

१ 'द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीहौ' इति सूत्रे 'त्रेस्त्रयः' इति सूत्रे च न तु अशीतावित्युक्तत्वात् द्व्यष्टनशब्दयोरात्वं, त्रिशब्दस्य त्रयसादेशश्चात्र न भवतीत्यवधेयम्।

२ 'द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीहौ' इति सूत्रे 'त्रेस्त्रयः' इति सूत्रे च न तु अशीतावित्युक्तत्वात् द्व्यष्टनशब्दयोरात्वं, त्रिशब्दस्य त्रयसादेशश्चात्र न भवतीत्यवधेयम्।

३ 'द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीहौ' इति सूत्रे 'त्रेस्त्रयः' इति सूत्रे च न तु अशीतावित्युक्तत्वात् द्व्यष्टनशब्दयोरात्वं, त्रिशब्दस्य त्रयसादेशश्चात्र न भवतीत्यवधेयम्।

४ एकञ्च शतञ्चेति समाहारद्वन्द्वः।

५ द्वौ च शतञ्च त्रीणि च शतञ्च इति समाहारद्वन्द्वः। 'द्व्यष्टनः' इति सूत्रे 'त्रेस्त्रयः' इति सूत्रे च 'प्राक् शताद् इति वक्तव्यम्' (वा॰) इत्युक्तत्वात् शतशब्दे परे द्विशब्दस्य आत्वं, त्रिशब्दस्य त्रयसादेशो न भवतीति। कर्मधारये तु 'द्विशतम्' इत्यस्य २००, त्रिशतम् इत्यस्य ३०० इत्यर्थो भवति।

६ द्वौ च शतञ्च त्रीणि च शतञ्च इति समाहारद्वन्द्वः। 'द्व्यष्टनः' इति सूत्रे 'त्रेस्त्रयः' इति सूत्रे च 'प्राक् शताद् इति वक्तव्यम्' (वा॰) इत्युक्तत्वात् शतशब्दे परे द्विशब्दस्य आत्वं, त्रिशब्दस्य त्रयसादेशो न भवतीति। कर्मधारये तु 'द्विशतम्' इत्यस्य २००, त्रिशतम् इत्यस्य ३०० इत्यर्थो भवति।

एकम् = ईकाई	१
दश = दहाई	१०
शतम् = सैकड़ा	१००
सहस्रम् = हजार	१०००
दशसहस्रम् =	१००००
लक्षम् = लाख	१०००००
दशलक्षम् = दश लाख	१००००००
कोटिः = करोड़	१०००००००
दशकोटिः = दश करोड़	१००००००००
अर्बुदम् = अरब	१०००००००००
दशार्बुदम् = दश अरब	१००००००००००
खर्वः = खरब	१०००००००००००
दशखर्वः = दश खरब	१००००००००००००
नीलम् = नील	१०००००००००००००
दशनीलम् = दश नील	१००००००००००००००
पद्मम् = पदुम	१०००००००००००००००
दशपद्मम् = दश पदुम्	१००००००००००००००००
शङ्खः = शंख	१०००००००००००००००००
दशशङ्खः = दश शंख	१००००००००००००००००००
महाशङ्खः = महाशंख	१०००००००००००००००००००

(२४३) **पूरणवाचकसंख्याशब्दानां गणनाक्रमः**

१ प्रथम
२ द्वितीय
३ तृतीय
४ चतुर्थ
५ पञ्चम
६ षष्ठ
७ सप्तम
८ अष्टम
९ नवम
१० दशम
११ एकादश
१२ द्वादश
१३ त्रयोदश
१४ चतुर्दश
१५ पञ्चदश
१६ षोडश
१७ सप्तदश
१८ अष्टादश
१९ नवदश, एकोनविंश, एकोनविंशतितम
२० विंश, विंशतितम
२१ एकविंश, एकविंशतितम
२२ द्वाविंश, द्वाविंशतितम
२३ त्रयोविंश, त्रयोविंशतितम
२४ चतुर्विंश, चतुर्विंशतितम
२५ पञ्चविंश, पञ्चविंशतितम
२६ षड्विंश, षड्विंशतितम
२७ सप्तविंश, सप्तविंशतितम
२८ अष्टाविंश, अष्टाविंशतितम
२९ नवविंश, नवविंशतितम
एकोनत्रिंश, एकोनत्रिंशत्तम
३० त्रिंश, त्रिंशत्तम
३१ एकत्रिंश, एकत्रिंशत्तम
३२ द्वात्रिंश, द्वात्रिंशत्तम
३३ त्रयस्त्रिंश, त्रयस्त्रिंशत्तम
३४ चतुस्त्रिंश, चतुस्त्रिंशत्तम
३५ पञ्चत्रिंश, पञ्चत्रिंशत्तम

३६ षट्त्रिंश, षट्त्रिंशत्तम
३७ सप्तत्रिंश, सप्तत्रिंशत्तम
३८ अष्टात्रिंश, अष्टात्रिंशत्तम
३९ नवत्रिंश, नवत्रिंशत्तम,
एकोनचत्वारिंश, एकोनचत्वारिंशत्तम
४० चत्वारिंश, चत्वारिंशत्तम
४१ एकचत्वारिंश, एकचत्वारिंशत्तम
४२ द्वाचत्वारिंश, द्वाचत्वारिंशत्तम
४३ त्रयश्चत्वारिंश, त्रयश्चत्वारिंशत्तम,
त्रिचत्वारिंश, त्रिचत्वारिंशत्तम
४४ चतुश्चत्वारिंश, चतुश्चत्वारिंशत्तम
४५ पञ्चचत्वारिंश, पञ्चचत्वारिंशत्तम
४६ षट्चत्वारिंश, षट्चत्वारिंशत्तम
४७ सप्तचत्वारिंश, सप्तचत्वारिंशत्तम
४८ अष्टाचत्वारिंश, अष्टाचत्वारिंशत्तम,
अष्टचत्वारिंश, अष्टचत्वारिंशत्तम
४९ नवचत्वारिंश, नवचत्वारिंशत्तम,
एकोनपञ्चाश, एकोनपञ्चाशत्तम
५० पञ्चाश, पञ्चाशत्तम
५१ एकपञ्चाश, एकपञ्चाशत्तम
५२ द्वापञ्चाश, द्विपञ्चाशत्तम
५३ त्रयःपञ्चाश, त्रयःपञ्चाशत्तम
५४ चतुःपञ्चाश, चतुःपञ्चाशत्तम
५५ पञ्चपञ्चाश, पञ्चपञ्चाशत्तम
५६ षट्पञ्चाश, षट्पञ्चाशत्तम
५७ सप्तपञ्चाश, सप्तपञ्चाशत्तम
५८ अष्टापञ्चाश, अष्टापञ्चाशत्तम,
अष्टपञ्चाश, अष्टपञ्चाशत्तम
५९ नवपञ्चाश, नवपञ्चाशत्तम,
एकोनपञ्चाश, एकोनपञ्चाशत्तम
६० षष्ट, षष्टितम
६१ एकषष्ट, एकषष्टितम
६२ द्वाषष्ट, द्वाषष्टितम
६३ त्रयःषष्ट, त्रयःषष्टितम
६४ चतुःषष्ट, चतुःषष्टितम
६५ पञ्चषष्ट, पञ्चषष्टितम
६६ षट्षष्ट, षट्षष्टितम
६७ सप्तषष्ट, सप्तषष्टितम
६८ अष्टाषष्ट, अष्टाषष्टितम, अष्टषष्ट, अष्टषष्टितम
६९ नवषष्ट, नवषष्टितम, एकोनसप्तत,
एकोनसप्ततितम
७० सप्तत, सप्ततितम
७१ एकसप्तत, एकसप्ततितम
७२ द्वासप्तत, द्वासप्ततितम,
द्विसप्तत, द्विसप्ततितम
७३ त्रयःसप्तत, त्रिसप्ततितम
७४ चतुःसप्तत, चतुस्सप्ततितम
७५ पञ्चसप्तत, पञ्चसप्ततितम
७६ षट्सप्तत, षट्सप्ततितम
७७ सप्तसप्तत, सप्तसप्ततितम
७८ अष्टासप्तत, अष्टासप्ततितम, अष्टसप्तत,
अष्टसप्ततितम
७९ नवसप्तत, नवसप्ततितम, एकोनाशीत,
एकोनाशीतितम
८० अशीत, अशीतितम
८१ एकाशीत, एकाशीतितम
८२ द्व्यशीत, द्व्यशीतितम
८३ त्र्यशीत, त्र्यशीतितम
८४ चतुरशीत, चतुरशीतितम
८५ पञ्चाशीत, पञ्चाशीतितम
८६ षडशीत, षडशीतितम
८७ सप्ताशीत, सप्ताशीतितम
८८ अष्टाशीत, अष्टाशीतितम
८९ नवाशीत, नवाशीतितम, एकोननवत,
एकोननवतितम
९० नवत, नवतितम
९१ एकनवत, एकनवतितम
९२ द्वानवत, द्वानवतितम, द्विनवत, द्विनवतितम
९३ त्रयोनवत, त्रयोनवतितम,
त्रिनवत, त्रिनवतितम
९४ चतुर्नवत, चतुर्नवतितम
९५ पञ्चनवत, पञ्चनवतितम
९६ षण्णवत, षण्णवतितम
९७ सप्तनवत, सप्तनवतितम
९८ अष्टानवत, अष्टानवतितम, अष्टनवत
९९ नवनवत, नवनवतितम, एकोनशततम
१०० शततम

नोट— उपर्युक्त पूरणवाची संख्या शब्दों के मूलरूप ही दिये गये हैं। इनके पुल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग के रूप आवश्यकतानुसार बना लेना चाहिए।

(२४४) धकारान्तः पुल्लिङ्गो 'बुध्' शब्दः (समझदार)

प्र॰	भुत्-भुद्[1]	बुधौ[2]	बुधः	कर्त्ता
द्वि॰	बुधम्	बुधौ	बुधः	कर्म
तृ॰	बुधा	भुद्भ्याम्[3]	भुद्भिः	करण
च॰	बुधे	भुद्भ्याम्	भुद्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	बुधः	भुद्भ्याम्	भुद्भ्यः	अपा॰
ष॰	बुधः	बुधोः	बुधाम्	सम्ब॰
स॰	बुधि	बुधोः	भुत्सु	अधि॰
	हे भुत्-द्	हे बुधौ	हे बुधः	सम्बो॰

(२४५) जकारान्तः पुल्लिङ्गो 'युज्' शब्दः (योगी)

प्र॰	युङ्	युञ्जौ	युञ्जः	कर्त्ता
द्वि॰	युञ्जम्	युञ्जौ	युजः	कर्म
तृ॰	युजा	युग्भ्याम्	युग्भिः	करण
च॰	युजे	युग्भ्याम्	युग्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	युजः	युग्भ्याम्	युग्भ्यः	अपा॰
ष॰	युजः	युजोः	युजाम्	सम्ब॰
स॰	युजि	युजोः	युक्षु	अधि॰
	हे युङ्	हे युञ्जौ	हे युञ्जः	सम्बो॰

(२४६) जकारान्तः पुल्लिङ्गो 'विश्वसृज्' शब्दः (ब्रह्मा)

प्र॰	विश्वसृट्-ड्[4]	विश्वसृजौ	विश्वसृजः	कर्त्ता
द्वि॰	विश्वसृजम्	विश्वसृजौ	विश्वसृजः	कर्म
तृ॰	विश्वसृजा	विश्वसृड्भ्याम्	विश्वसृड्भिः	करण
च॰	विश्वसृजे	विश्वसृड्भ्याम्	विश्वसृड्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	विश्वसृजः	विश्वसृड्भ्याम्	विश्वसृड्भ्यः	अपा॰
ष॰	विश्वसृजः	विश्वसृजोः	विश्वसृजाम्	सम्ब॰
स॰	विश्वसृजि	विश्वसृजोः	विश्वसृट्त्सु विश्वसृट्सु	अधि॰
	हे विश्वसृट्-ड्	हे विश्वसृजौ	हे विश्वसृजः	सम्बो॰

१ बुध्यते इति भुत्। 'बुध अवगमने' तस्मात् कर्तरि क्विप्। 'एकाचो बश॰' इति वकारस्य भष्भावे जश्त्वचर्त्वयोः सुलोपः।

२ पदान्तत्वाभावात् न भष्भावः।

३ भ्यामादौ हलि 'स्वादिष्वि'ति पदत्वात् भष्भावे जश्त्वम्।

४ विश्वं सृजतीति विश्वसृट्। सृज विसर्गे अस्मात् क्विप्। षत्वादिकार्यं राजवत्।

(२४७) जकारान्तः पुल्लिङ्गे 'देवेज्' शब्दः (पुजारी)

प्र॰	देवेट्-[१]ड्	देवेजौ	देवेजः	कर्त्ता
द्वि॰	देवेजम्	देवेजौ	देवेजः	कर्म
तृ॰	देवेजा	देवेड्भ्याम्	देवेड्भिः	करण
च॰	देवेजे	देवेड्भ्याम्	देवेड्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	देवेजः	देवेड्भ्याम्	देवेड्भ्यः	अपा॰
ष॰	देवेजः	देवेजोः	देवेजाम्	सम्ब॰
स॰	देवेजि	देवेजोः	देवेट्त्सु देवेट्सु	अधि॰
	हे देवेट्-ड्	हे देवेजौ	हे देवेजः	सम्बो॰

(२४८) जान्तः पुल्लिङ्गे 'विभ्राज्' शब्दः (क्षत्रिय, सर्वव्यापी पुरुष—परमेश्वर)

प्र॰	विभ्राट्-[२]ड्	विभ्राजौ	विभ्राजः	कर्त्ता
द्वि॰	विभ्राजम्	विभ्राजौ	विभ्राजः	कर्म
तृ॰	विभ्राजा	विभ्राड्भ्याम्	विभ्राड्भिः	करण
च॰	विभ्राजे	विभ्राड्भ्याम्	विभ्राड्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	विभ्राजः	विभ्राड्भ्याम्	विभ्राड्भ्यः	अपा॰
ष॰	विभ्राजः	विभ्राजोः	विभ्राजाम्	सम्ब॰
स॰	विभ्राजि	विभ्राजोः	विभ्राट्त्सु विभाट्सु	अधि॰
	हे विभ्राट्-ड्	हे विभ्राजौ	हे विभ्राजः	सम्बो॰

(२४९) जान्तः पुल्लिङ्गः 'खञ्ज्' शब्दः (लँगड़ा)

प्र॰	खन्[३]	खञ्जौ[४]	खञ्जः	कर्त्ता
द्वि॰	खञ्जम्	खञ्जौ	खञ्जः	कर्म
तृ॰	खञ्जा	खन्भ्याम्[५]	खन्भिः	करण
च॰	खञ्जे	खन्भ्याम्	खन्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	खञ्जः	खन्भ्याम्	खन्भ्यः	अपा॰
ष॰	खञ्जः	खञ्जोः	खञ्जाम्	सम्ब॰
स॰	खञ्जि	खञ्जोः	खन्त्सु-खन्सु[६]	अधि॰

१ देवान् यजतीति देवेट्। क्विपि यजादित्वात् 'वचिस्वपी'ति सम्प्रसारणे 'आद्गुणः' षत्वादिकार्यन्तु राजवत्।

२ विशेषेण भ्राजते इति विभ्राट्। 'टुभ्राजृ दीप्तौ' फणादीयम्, तेन क्विपि सुलोपे च सति 'व्रश्चे'ति सूत्रे राजिसाहचर्यात् फणादेरेव भ्राजतेर्ग्रहणात् षत्वम्। शेषं तु राजवत्। फणादिव्यतिरिक्तानान्तु कुत्वं स्यादेव, अत एवोक्तं परममूले—विभ्राक् विभ्राग् इति।

३ खञ्जतीति खन्। 'खजि गतिवैकल्ये' अस्मात् क्विप्। इदित्त्वान्नुम्। अनुस्वारपरसवर्णौ सुलोपे सति संयोगान्तलोपे निमित्ताऽपायात् अनुस्वारएरसवर्णयोर्निवृत्तिः।

४ अजादौ पदत्वाभावात् संयोगान्तलोपो न।

५ भ्यामादौ हलि 'स्वादिष्वि'ति पदत्वात् संयोगान्तलोपः।

६ 'नश्चे'ति विभाषया तुगिति विशेषः।

	हे खन्	हे खञ्जौ	हे खञ्जः	सम्बो०

(२५०) जान्तः पुल्लिङ्गः 'सुयुज्' शब्दः (सुयोगी)

प्र०	सुयुक्-[१]ग्	सुयुजौ	सुयुजः	कर्त्ता
द्वि०	सुयुजम्	सुयुजौ	सुयुजः	कर्म
तृ०	सुयुजा	सुयुग्भ्याम्	सुयुग्भिः	करण
च०	सुयुजे	सुयुग्भ्याम्	सुयुग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	सुयुजः	सुयुग्भ्याम्	सुयुग्भ्यः	अपा०
ष०	सुयुजः	सुयुजोः	सुयुजाम्	सम्ब०
स०	सुयुजि	सुयुजोः	सुयुक्षु	अधि०
	हे सुयुक्-ग्	हे सुयुजौ	हे सुयुजः	सम्बो०

(२५१) जान्तः पुल्लिङ्गो 'राज्' शब्दः (राजा)

प्र०	राट्-[२]ड्	राजौ	राजः	कर्त्ता
द्वि०	राजम्	राजौ	राजः	कर्म
तृ०	राजा	राड्भ्याम्[३]	राड्भिः	करण
च०	राजे	राड्भ्याम्	राड्भ्यः	सम्प्र०
पं०	राजः	राड्भ्याम्	राड्भ्यः	अपा०
ष०	राजः	राजोः	राजाम्	सम्ब०
स०	राजि	राजोः	राट्त्सु, राट्सु	अधि०
	हे राट्-ड्	हे राजौ	हे राजः	सम्बो०

(२५२) जान्तः पुल्लिङ्गः 'परिव्राज्' शब्दः (यति, संन्यासी)

प्र०	परिव्राट्-[४]ड्	परिव्राजौ	परिव्राजः	कर्त्ता
द्वि०	परिव्राजम्	परिव्राजौ	परिव्राजः	कर्म
तृ०	परिव्राजा	परिव्राड्भ्याम्[५]	परिव्राड्भिः	करण
च०	परिव्राजे	परिव्राड्भ्याम्	परिव्राड्भ्यः	सम्प्र०
पं०	परिव्राजः	परिव्राड्भ्याम्	परिव्राड्भ्यः	अपा०
ष०	परिव्राजः	परिव्राजोः	परिव्राजाम्	सम्ब०
स०	परिव्राजि	परिव्राजोः	परिव्राट्त्सु[६] परिव्राट्सु	अधि०
	हे परिव्राट्-ड्	हे परिव्राजौ	हे परिव्राजः	सम्बो०

---

१ सुष्ठु युनक्तीति सुयुक्। 'सत्सूद्विषे'ति क्विप्। असमासे इत्युक्तत्वान्न नुम्।

२ राजते इति राट्। 'राजृ दीप्तौ' अस्मात् क्विप् हल्ड्यादिना सुलोपे 'व्रश्चे'ति षत्वे जश्त्वचर्त्वे।

३ भ्यामादौ हलि पदत्वात् षत्वं जश्त्वञ्च।

४ सर्व परित्यज्य व्रजतीति परिव्राट्। 'परौ व्रजेः षः पदान्ते' इत्युणादिसूत्रेण परावुपपदे व्रजेः क्विप् दीर्घः पदान्ते षत्वं च निपात्यते, ततः सौ हल्परत्वात्तस्य लोपे जश्त्वचर्त्वे।

५ भ्यामादौ हलि पदत्वात् षत्वे जश्त्वम्।

६ 'ङः सि धुट्' इति वा धुडिति विशेषः।

(२५३) जकारान्तः पुल्लिङ्गः 'परिभृज्' शब्दः (सफा करने वाला)

प्र॰	परिभृट्-[१]ड्	परिभृजौ	परिभृजः	कर्त्ता
द्वि॰	परिभृजम्	परिभृजौ	परिभृजः	कर्म
तृ॰	परिभृजा	परिभृड्भ्याम्	परिभृड्भिः	करण
च॰	परिभृजे	परिभृड्भ्याम्	परिभृड्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	परिभृजः	परिभृड्भ्याम्	परिभृड्भ्यः	अपा॰
ष॰	परिभृजः	परिभृजोः	परिभृजाम्	सम्ब॰
स॰	परिभृजि	परिभृजोः	परिभृट्त्सु परिभृट्सु	अधि॰
	हे परिभृट्-ड्	हे परिभृजौ	हे परिभृजः	सम्बो॰

(२५४) जान्तः पुल्लिङ्गे 'विश्वराज्' शब्दः (भगवान्)

प्र॰	विश्वाराट्-[२]ड्	विश्वराजौ	विश्वराजः	कर्त्ता
द्वि॰	विश्वराजम्	विश्वराजौ	विश्वराजः	कर्म
तृ॰	विश्वराजा	विश्वाराड्भ्याम्	विश्वाराड्भिः	करण
च॰	विश्वराजे	विश्वाराड्भ्याम्	विश्वाराड्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	विश्वराजः	विश्वाराड्भ्याम्	विश्वाराड्भ्यः	अपा॰
ष॰	विश्वराजः	विश्वराजोः	विश्वराजाम्	सम्ब॰
स॰	विश्वराजि	विश्वराजोः	विश्वराट्त्सु[३] विश्वराट्सु	अधि॰
	हे विश्वाराट्-ड्	हे विश्वराजौ	हे विश्वराजः	सम्बो॰

(२५५) जान्तः पुल्लिङ्गे 'भृस्ज्' शब्दः (भूजा भूजने वाला)

प्र॰	भृट्-[४]ड्	भृस्जौ[५]	भृस्जः	कर्त्ता
द्वि॰	भृज्जम्	भृस्जौ	भृस्जः	कर्म
तृ॰	भृज्जा	भृड्भ्याम्[६]	भृड्भिः	करण
च॰	भृज्जे	भृड्भ्याम्	भृड्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	भृज्जः	भृड्भ्याम्	भृड्भ्यः	अपा॰
ष॰	भृज्जः	भृज्जोः	भृज्जाम्	सम्ब॰

१ परिमार्ष्टीति परिमृट्। 'मृजू शुद्धौ' अस्मात् क्विप्। 'क्ङिति चे'ति निषेधात् 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धिर्न भवति। षत्वादिकार्यञ्च राजवत्।

२ विश्वस्मिन् राजते इति विभ्राट्। 'सत्सूद्विषे'ति क्विपि उपपदसमासे 'विश्वराज्'शब्दः। तस्मात् सौ हल्परत्वात्तस्य लोपे 'व्रश्चे' ति षत्वे जश्त्वे चर्त्वे च 'विश्वस्य वसुराटोः' इति दीर्घः। 'राट्' इति चर्त्वनिर्देशस्य पदान्तत्वोपलक्षणत्वात् जश्त्वपक्षेऽपि दीर्घः।

३ 'डः सि धुट्' इति विशेषः।

४ भृज्जतीति भृट्। 'भ्रस्ज पाके' अस्मात् क्विपि 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'भृस्ज्'शब्दः। तस्मात् स्वादिकार्यं रूपम्।

५ निमित्ताभावात् 'स्कोरि'त्यस्याप्राप्त्या 'झलां जश् झशि' इति प्रबाध्य जश्त्वम्।

६ भ्यामादौ हलि तु पदत्वात्सलोपे षत्वे जश्त्वम्।

स॰	भृज्जि	भृज्जोः	भृट्त्सु-भृट्सु	अधि॰
	हे भृट्-ड्	हे भृज्जौ	हे भृज्जः	सम्बो॰

(२५६) जान्तः पुल्लिङ्गः 'ऊर्ज्' शब्दः (बलवान्)

प्र॰	ऊर्क-[१]ग्	ऊर्जौ	ऊर्जः	कर्त्ता
द्वि॰	ऊर्जम्	ऊर्जौ	ऊर्जः	कर्म
तृ॰	ऊर्जा	ऊर्ग्भ्याम्	ऊर्ग्भिः	करण
च॰	ऊर्जे	ऊर्ग्भ्याम्	ऊर्ग्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	ऊर्जः	ऊर्ग्भ्याम्	ऊर्ग्भ्यः	अपा॰
ष॰	ऊर्जः	ऊर्जोः	ऊर्जाम्	सम्ब॰
स॰	ऊर्जि	ऊर्जोः	ऊर्क्षु	अधि॰
	हे ऊर्क-ग्	हे ऊर्जौ	हे ऊर्जः	सम्बो॰

(२५७) जान्तः पुल्लिङ्गः 'ऋत्विज्' शब्दः (पुरोहित)

प्र॰	ऋत्विक्-[२]ग्	ऋत्विजौ	ऋत्विजः	कर्त्ता
द्वि॰	ऋत्विजम्	ऋत्विजौ	ऋत्विजः	कर्म
तृ॰	ऋत्विजा	ऋत्विग्भ्याम्	ऋत्विग्भिः	करण
च॰	ऋत्विजे	ऋत्विग्भ्याम्	ऋत्विग्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	ऋत्विजः	ऋत्विग्भ्याम्	ऋत्विग्भ्यः	अपा॰
ष॰	ऋत्विजः	ऋत्विजोः	ऋत्विजाम्	सम्ब॰
स॰	ऋत्विजि	ऋत्विजोः	ऋत्विक्षु[३]	अधि॰
	हे ऋत्विक्-ग्	हे ऋत्विजौ	हे ऋत्विजः	सम्बो॰

एवं बलिभुज् (काक), हुतभुज् (अग्नि), भृतिभुज् (भृत्य), भूभुज् (राजा), भिषज् (वैद्य) शब्दादयो बोध्याः।

(२५८) दकारान्तः पुल्लिङ्गः सर्वनाम 'त्यद्' शब्दः (वह)

प्र॰	स्यः[४]	त्यौ[५]	त्ये[६]	कर्त्ता
द्वि॰	त्यम्	त्यौ	त्यान्	कर्म
तृ॰	त्येन	त्याभ्याम्	त्यैः	करण

१ 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' अस्मात् चुरादिण्यन्तात् 'भ्राजभासे'त्यादिसूत्रेण क्विपि णिलोपे 'ऊर्ज्'शब्दः। तस्मात् सौ, तस्य हल्परकत्वात् लोपे 'चोः कुः' इति कुत्वे चर्त्वम्।

२ 'ऋ गतौ' अस्मात् 'औणादिकसूत्रेण तुः। ऋतुः = गमनं, प्राप्तिः, दक्षिणाद्रव्यलाभो विवक्षितः। तस्मिन् निमित्ते यजन्ति = यज्ञव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थे ऋतावुपपदे यज्धातोः क्विनि 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे यणि ऋत्विज्शब्दः। तस्मात् स्वादिकार्ये रूपम्।

३ सुपि तु खर्परत्वेन चर्त्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वमिति विशेषः।

४ 'त्यदादीनामः' इत्यत्वे पररूपे 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति सत्वे रुत्वविसर्गौ।

५ अत्वे पररूपे वृद्धिः सत्वन्तु न सूत्रे सावित्युक्तेः।

६ 'जसः शी' इति सर्वनामप्रयुक्तकार्यं सर्वशब्दवद् एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्।

च०	त्यस्मै	त्याभ्याम्	त्येभ्यः	सम्प्र०
पं०	त्यस्मात्-द्	त्याभ्याम्	त्येभ्यः	अपा०
ष०	त्यस्य	त्ययोः	त्येषाम्	सम्ब०
स०	त्यस्मिन्	त्ययोः	त्येषु	अधि०

(त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति)

(२५९) दकारान्तः पुल्लिङ्गः सर्वनाम 'तद्' शब्दः (वह)

प्र०	सः[1]	तौ	ते	कर्त्ता
द्वि०	तम्	तौ	तान्	कर्म
तृ०	तेन	ताभ्याम्	तैः	करण
च०	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	सम्प्र०
पं०	तस्मात्-द्	ताभ्याम्	तेभ्यः	अपा०
ष०	तस्य	तयोः	तेषाम्	सम्ब०
स०	तस्मिन्	तयोः	तेषु	अधि०

एवं परमसः[2] परमतौ परमते इत्यादि।

(२६०) दकारान्तः पुल्लिङ्गः सर्वनाम 'यद्' शब्दः (जो)

प्र०	यः	यौ	ये	कर्त्ता
द्वि०	यम्	यौ	यान्	कर्म
तृ०	येन	याभ्याम्	यैः	करण
च०	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	सम्प्र०
पं०	यस्मात्-द्	याभ्याम्	येभ्यः	अपा०
ष०	यस्य	ययोः	येषाम्	सम्ब०
स०	यस्मिन्	ययोः	येषु	अधि०

(२६१) दकारान्तः पुल्लिङ्गः सर्वनाम 'एतद्' शब्दः (यह—अतिशय समीप में)

प्र०	एषः[3]	एतौ	एते	कर्त्ता
द्वि०	एतम्-एनम्	एतौ-एनौ	एतान्-एनान्	कर्म
तृ०	एतेन एनेन	एताभ्याम्	एतैः	करण
च०	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः	सम्प्र०
पं०	एतस्मात्-द्	एताभ्याम्	एतेभ्यः	अपा०
ष०	एतस्य	एतयोः-एनयोः	एतेषाम्	सम्ब०
स०	एतस्मिन्	एतयोः-एनयोः	एतेषु	अधि०

१ 'त्यद्'शब्दवत् कार्यं ज्ञेयम्।

२ आत्वादीनामाऽऽङ्गत्वात् 'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया तदन्तेऽपि प्रवृत्त्या 'त्यत्'शब्दवत् कार्यं बोध्यम्।

३ अत्वे पररूपे 'तदोः सः' इति सत्वे षत्वम्, अन्यत् कार्यं 'सर्व'शब्दवत्। केवलमन्वादेशे 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इति विशेषः।

(२६२) **त्रिषु लिङ्गेषु समानः सर्वनाम 'युष्मद्' शब्दः (तू, तुम)**

प्र०	त्वम्[१]	युवाम्[२]	यूयम्[३]	कर्त्ता
द्वि०	त्वाम्[४]	युवाम्	युष्मान्[५]	कर्म
	(त्वा)	(वाम्)	(वः)	
तृ०	त्वया[६]	युवाभ्याम्[७]	युष्माभिः	करण
च०	तुभ्यम्[८]	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्[९]	सम्प्र०
	(ते)	(वाम्)	(वः)	
पं०	त्वत्[१०]	युवाभ्याम्	युष्मत्[११]	अपा०
ष०	तव[१२]	युवयोः[१३]	युष्माकम्[१४]	सम्ब०
	(ते)	(वाम्)	(वः)	
स०	त्वयि[१५]	युवयोः	युष्मासु[१६]	अधि०

(२६३) **त्रिषु लिङ्गेषु समानः सर्वनाम 'अस्मद्' शब्दः (मैं, हम)**

प्र०	अहम्	आवाम्	वयम्	कर्त्ता
द्वि०	माम्	आवाम्	अस्मान्	कर्म
	(मा)	(नौ)	(नः)	
तृ०	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	करण
च०	मह्यम्	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्	सम्प्र०
	(मे)	(नौ)	(नः)	
पं०	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्	अपा०
ष०	मम	आवयोः	अस्माकम्[१७]	सम्ब०
	(मे)	(नौ)	(नः)	

---

१ 'ङेप्रथमयोरम्' इत्यमि 'त्वाहौ सौ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशे 'शेषे लोपः' इत्यन्त्यलोपे च 'अतो गुणे' 'अमि पूर्वः'।

२ अमि, 'युवावौ द्विवचने' इति युवादेशे 'प्रथमयोश्चे'ति दकारस्य आत्वे पररूपे दीर्घे पूर्वरूपम्।

३ अमि 'यूयवयौ जसि' इति यूयादेशे पररूपे अदो लोपः।

४ 'त्वमावेकवचने' इति त्वादेशे 'द्वितीयायां च' इत्यात्वे पररूपे दीर्घे पूर्वरूपम्।

५ 'द्वितीयायां च' इत्यात्वे 'शसो नः', संयोगान्तलोपः।

६ त्वमादेशे 'योऽचि' इति दकारस्य यत्वे पररूपम्।

७ युवादेशे 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति दकारस्यात्वे सवर्णदीर्घः।

८ 'तुभ्यमह्यौ ङयि' 'ङेप्रथमयोरम्'। शेषे लोपः।

९ 'भ्यसो भ्यम्' इत्यत्र भ्यम्-अभ्यम् इति वा छेदः। ततश्च भ्यसः भ्यमादेशे अन्त्यलोपे पररूपम्।

१० त्वादेशे 'एकवचनस्य च' इत्यदादेशे पररूपे टिलोपः।

११ 'पञ्चम्या अत्'।

१२ 'तवममौ ङसि' इति तवादेशे 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यशादेशे पररूपे टिलोपः।

१३ युवादेशे 'योऽचि' इति यत्वे पररूपम्।

१४ अस्माकमितिवत्।

१५ त्वमादेशे यत्वे पररूपम्।

१६ 'युष्मदस्मदोरि'ति आत्वे सवर्णदीर्घः।

१७ 'साम आकम्' इत्याकमादेशे अन्त्यलोपे च सवर्णदीर्घः।

स॰	मयि	आवयोः	अस्मासु	अधि॰

(२६४) त्वामतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः वा इति विग्रहे निष्पन्न 'अतियुष्मद्' शब्दः (तुमको अपनाने वाला, वाले)

प्र॰	अतित्वम्	अतित्वाम्	अतियूयम्	कर्त्ता
द्वि॰	अतित्वाम्	अतित्वाम्	अतित्वान्	कर्म
तृ॰	अतित्वया	अतित्वाभ्याम्	अतित्वाभिः	करण
च॰	अतितुभ्यम्	अतित्वाभ्याम्	अतित्वभ्यम्	सम्प्र॰
पं॰	अतित्वत्	अतित्वाभ्याम्	अतित्वत्	अपा॰
ष॰	अतितव	अतित्वयोः	अतित्वाकम्	सम्ब॰
स॰	अतित्वयि	अतित्वयोः	अतित्वासु	अधि॰
	हे अतित्वम्	हे अतित्वाम्	हे अतियूयम्	सम्बो॰

(२६४) युवाम् अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः वा इति विग्रहे निष्पन्न 'अतियुष्मद्' शब्दः (तुम दोनों को अपनाने वाला, वाले)

प्र॰	अतित्वम्	अतियुवाम्	अतियूयम्	कर्त्ता
द्वि॰	अतियुवाम्	अतियुवाम्	अतियुवान्	कर्म
तृ॰	अतियुवया	अतियुवाभ्याम्	अतियुवाभिः	करण
च॰	अतितुभ्यम्	अतियुवाभ्याम्	अतियुवभ्यम्	सम्प्र॰
पं॰	अतियुवत्	अतियुवाभ्याम्	अतियुवत्	अपा॰
ष॰	अतितव	अतियुवयोः	अतियुवाकम्	सम्ब॰
स॰	अतियुवयि	अतियुवयोः	अतियुवासु	अधि॰
	हे अतित्वम्	हे अतियुवाम्	हे अतियूयम्	सम्बो॰

(२६६) युष्मान् अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः वा इति विग्रहे निष्पन्न 'अतियुष्मद्' शब्दः (सबको अपनाने वाला, वाले)

प्र॰	अतित्वम्	अतियुष्माम्	अतियूयम्	कर्त्ता
द्वि॰	अतियुष्माम्	अतियुष्माम्	अतियुष्मान्	कर्म
तृ॰	अतियुष्मया	अतियुष्माभ्याम्	अतियुष्माभिः	करण
च॰	अतितुभ्यम्	अतियुष्माभ्याम्	अतियुष्मभ्यम्	सम्प्र॰
पं॰	अतियुष्मत्	अतियुष्माभ्याम्	अतियुष्मत्	अपा॰
ष॰	अतितव	अतियुष्मयोः	अतियुष्माकम्	सम्ब॰
स॰	अतियुष्मयि	अतियुष्मयोः	अतियुष्मासु	अधि॰
	हे अतित्वम्	हे अतियुष्माम्	हे अतियूयम्	सम्बो॰

(२६७) माम् अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः वा इति विग्रहे निष्पन्न 'अत्यस्मद्' शब्दः (हमको अपनानेवाला, वाले)

प्र॰	अत्यहम्	अतिमाम्	अतिवयम्	कर्त्ता
द्वि॰	अतिमाम्	अतिमाम्	अतिमान्	कर्म

तृ०	अतिमया	अतिमाभ्याम्	अतिमाभिः	करण
च०	अतिमह्यम्	अतिमाभ्याम्	अतिमह्यम्	सम्प्र०
प्र०	अतिमत्	अतिमाभ्याम्	अतिमत्	अपा०
ष०	अतिमम	अतिमयोः	अतिमाकम्	सम्ब०
स०	अतिमयि	अतिमयोः	अतिमासु	अधि०
	हे अत्यहम्	हे अतिमाम्	हे अतिवयम्	सम्बो०

(२६८) आवाम् अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः वा इति विग्रहे निष्पन्न 'अत्यस्मद्' शब्दः (हम दोनों को अपनाने वाला, वाले)

प्र०	अत्यहम्	अत्यावाम्	अतिवयम्	कर्त्ता
द्वि०	अत्यावाम्	अत्यावाम्	अत्यावान्	कर्म
तृ०	अत्यावया	अत्यावाभ्याम्	अत्यावाभिः	करण
च०	अतिमह्यम्	अत्यावाभ्याम्	अत्यावयम्	सम्प्र०
पं०	अत्यावत्	अत्यावाभ्याम्	अत्यावत्	अपा०
ष०	अतिमम	अत्यावयोः	अत्यावाकम्	सम्ब०
स०	अत्यावयि	अत्यावयोः	अत्यावसु	अधि०
	हे अत्यहम्	हे अत्यावाम्	हे अतिवयम्	सम्बो०

(२६९) अस्मान् अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः वा इति विग्रहे निष्पन्नः 'अत्यस्मद्' शब्दः (हम सबको अपनाने वाला, वाले)

प्र०	अत्यहम्	अत्यस्माम्	अतिवयम्	कर्त्ता
द्वि०	अत्यस्माम्	अत्यस्माम्	अत्यस्मान्	कर्म
तृ०	अत्यस्मया	अत्यस्माभ्याम्	अत्यस्माभिः	करण
च०	अतिमह्यम्	अत्यस्माभ्याम्	अत्यस्मभ्यम्	सम्प्र०
पं०	अत्यस्मत्	अत्यस्माभ्याम्	अत्यस्मत्	अपा०
ष०	अतिमम	अत्यस्मयोः	अत्यस्माकम्	सम्ब०
स०	अत्यस्मयि	अत्यस्मयोः	अत्यस्मासु	अधि०
	हे अत्यहम्	हे अत्यस्माम्	हे अतिवयम्	सम्बो०

(२७०) दकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सुपाद्' शब्दः (सुन्दर पैर वाला)

प्र०	सुपात्-[१]द्	सुपादौ	सुपादः	कर्त्ता
द्वि०	सुपादम्	सुपादौ	सुपदः[२]	कर्म
तृ०	सुपदा	सुपाद्भ्याम्	सुपाद्भिः	करण
च०	सुपदे	सुपाद्भ्याम्	सुपाद्भ्यः	सम्प्र०
पं०	सुपदः	सुपाद्भ्याम्	सुपाद्भ्यः	अपा०
ष०	सुपदः	सुपदोः	सुपदाम्	सम्ब०

१ सु = शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहिः 'संख्या सुपूर्वस्ये'ति पादस्यान्तलोपः।
२ 'पादः पत्'।

स॰	सुपदि	सुपदोः	सुपात्सु	अधि॰
	हे सुपात्-द्	हे सुपादौ	हे सुपादः	सम्बो॰

(२७१) थान्तः पुल्लिङ्गः 'अग्निमथ्' शब्दः (अग्नि को मथन करने वाला)

प्र॰	अग्निमत्-[1]द्	अग्निमथौ	अग्निमथः	कर्त्ता
द्वि	अग्निमथम्	अग्निमथौ	अग्निमथः	कर्म
तृ॰	अग्निमथा	अग्निमद्भ्याम्[2]	अग्निमद्भिः	करण
च॰	अग्निमथे	अग्निमद्भ्याम्	अग्निमद्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अग्निमथः	अग्निमद्भ्याम्	अग्निमद्भ्यः	अपा॰
ष॰	अग्निमथः	अग्निमथोः	अग्निमथाम्	सम्ब॰
स॰	अग्निमथि	अग्निमथोः	अग्निमत्सु	अधि॰
	हे अग्निमत्-द्	हे अग्निमथौ	हे अग्निमथः	सम्बो॰

(२७२) चकारान्तो गतौ 'प्राञ्च्' शब्दः (पूर्व)

प्र॰	प्राङ्[3]	प्राञ्चौ[4]	प्राञ्चः	कर्त्ता
द्वि॰	प्राञ्चम्	प्राञ्चौ	प्राचः[5]	कर्म
तृ॰	प्राचा	प्राग्भ्याम्[6]	प्राग्भिः	करण
च॰	प्राचे	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	प्राचः	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः	अपा॰
ष॰	प्राचः	प्राचोः	प्राचाम्	सम्ब॰
स॰	प्राचि	प्राचोः	प्राक्षु	अधि॰
	हे प्राङ्	हे प्राञ्चौ	हे प्राञ्चः	सम्बो॰

(२७३) चकारान्तो गतो 'प्रत्यञ्च्' शब्दः (पश्चिम)

प्र॰	प्रत्यङ्[7]	प्रत्यञ्चौ[8]	प्रत्यञ्चः	कर्त्ता
द्वि॰	प्रत्यञ्चम्	प्रत्यञ्चौ	प्रतीचः[9]	कर्म
तृ॰	प्रतीचा	प्रत्यग्भ्याम्[10]	प्रत्यग्भिः	करण

१ अग्निं मन्थतीति 'अग्निमत्'। मथ्नातेर्मन्थतेश्च क्विपि 'अनिदितामि'ति नलोपः।

२ 'स्वादिष्वि'ति पदत्वात्जश्त्वम्।

३ प्र अञ्चतीत्यर्थे 'अञ्चु गति-पूजनयोः' इति गत्यर्थकात् 'अञ्च्'धातोः 'ऋत्विगि'त्यादिसूत्रेण क्विन् तस्य सर्वापहारे, 'अनिदितामि'ति नलोपे सवर्णदीर्घे नुमि संयोगान्तलोपे नस्य कुत्वेन ङकारः।

४ अनुस्वारपरसवर्णौ।

५ शसादावचि भत्त्वात् 'अचः' इत्यल्लोपे 'चौ' इति दीर्घः।

६ पदत्वात् 'चोः कुः' इति कुत्वे जश्त्वम्।

७ प्रतिपूर्वकात् गत्यर्थकाऽञ्चधातोः क्विनि 'अनिदितामि'ति नलोपे यणि प्रत्यच्शब्दात् सौ, ततः नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे च 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वम्।

८ अनुस्वारपरसवर्णौ।

९ अत्रायं विशेषः—प्रति अञ्च् इति स्थिते, अन्तरङ्गोऽपि यण् इह न प्रवर्तते, 'अचः' इति लोपेन यण्-निमित्तस्याऽकारस्य विनाशोन्मुखत्वेन 'अकृतव्यूहे'ति परिभाषानिषेधात्। ततश्च नलोपे शसि 'प्रति अच् अस्' इति स्थिते 'अचः' इत्यल्लोपे 'चौ' इति दीर्घः।

१० पदत्वात् 'चोः कुः' इति कुत्वम्।

च०	प्रतीचे	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	प्रतीचः	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भ्यः	अपा०
ष०	प्रतीचः	प्रतीचोः	प्रतीचाम्	सम्ब०
स०	प्रतीचि	प्रतीचोः	प्रत्यक्षु	अधि०
	हे प्रत्यङ्	हे प्रत्यञ्चौ	हे प्रत्यञ्चः	सम्बो०

(२७४) चकारान्तः पुल्लिङ्गे गतौ 'अमुमुयञ्च्' शब्दः (यह प्राप्त करने वाला)

प्र०	अमुमुयङ्[१]	अमुमुयञ्चौ	अमुमुयञ्चः	कर्त्ता
द्वि०	अमुमुयञ्चम्	अमुमुयञ्चौ	अमुमुईचः[२]	कर्म
तृ०	अमुमुईचा	अमुमुयग्भ्याम्[३]	अमुमुयग्भिः	करण
च०	अमुमुईचे	अमुमुयग्भ्याम्	अमुमुयग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	अमुमुईचः	अमुमुयग्भ्याम्	अमुमुयग्भ्यः	अपा०
ष०	अमुमुईचः	अमुमुईचोः	अमुमुईचाम्	सम्ब०
स०	अमुमुईचि	अमुमुईचोः	अमुमुयक्षु	अधि०
	हे अमुमुयङ्	हे अमुमुयञ्चौ	हे अमुमुयञ्चः	सम्बो०

(२७५) चकारान्तः पुल्लिङ्गे गतौ 'अदमुयञ्च्' शब्दः

प्र०	अदमुयङ्[४]	अदमुयञ्चौ	अदमुयञ्चः	कर्त्ता
द्वि०	अदमुयञ्चम्	अदमुयञ्चौ	अदमुईचः	कर्म
तृ०	अदमुईचा	अदमुयग्भ्याम्	अदमुयग्भिः	करण
च०	अदमुईचे	अदमुयग्भ्याम्	अदमुयग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	अदमुईचः	अदमुयग्भ्याम्	अदमुयग्भ्यः	अपा०
ष०	अदमुईचः	अदमुईचोः	अदमुईचाम्	सम्ब०
स०	अदमुईचि	अदमुईचोः	अदमुयक्षु	अधि०
	हे अदमुयङ्	हे अदमुयञ्चौ	हे अदमुयञ्चः	सम्बो०

(२७६) चकारान्तः पुल्लिङ्गे गतौ 'सम्यञ्च्' शब्दः (ठीक चलनेवाला)

प्र०	सम्यङ्[५]	सम्यञ्चौ	सम्यञ्चः	कर्त्ता
द्वि०	सम्यञ्चम्	सम्यञ्चौ	समीचः	कर्म
तृ०	समीचा	सम्यग्भ्याम्	सम्यग्भिः	करण

१ अमुमुञ्चतीति विग्रहे क्विनि उपपदसमासे 'अदस् अञ्च्' इति दशायां परत्वात् 'अनिदितामि'ति नलोपे 'अदस् अच्' इति स्थिते 'विष्वग्देवयोश्चे'ति (अत्र सूत्रे अप्रत्यय इति अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः क्विन्क्विबादिरिति यावत्) अदसः टेः 'अद्रि' आदेशे यणि नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे नकारस्य कुत्वेन ङकारे च 'अदद्र्यङ्' इति स्थिते 'अदसोऽसेरि'ति (अत्र सूत्रे अदसः, असेः, दात्, उ, दः, मः इति छेदः) प्रथमदकारस्य मत्वे तदुत्तरस्याकारस्य उत्वम्, एवं द्वितीयदकारस्यापि मत्वे तदुत्तरस्य रेफस्य च मत्वम्।

२ अन्तरङ्गोऽपि यण् 'अचः' इति लोपविषये न प्रवर्तते इति।

३ 'अमुमु + इ + अच् भ्याम्' इति स्थिते इकारे परे उकारस्य यण् तु न मुत्वस्याऽसिद्धत्वात्।

४ 'अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्। केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते'॥ इति वार्तिककृदुक्तिः।

५ सङ्गतमञ्चतीति विग्रहे क्विन्नाद्युत्तरं 'समः समि' इति सम्यादेशे 'प्रत्यञ्च्'शब्दवदन्यत् कार्यम्।

च॰	समीचे	सम्यग्भ्याम्	सम्यग्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	समीचः	सम्यग्भ्याम्	सम्यग्भ्यः	अपा॰
ष॰	समीचः	समीचोः	समीचाम्	सम्ब॰
स॰	समीचि	समीचोः	सम्यक्षु	अधि॰
	हे सम्यङ्	हे सम्यञ्चौ	हे सम्यञ्चः	सम्बो॰

(२७७) चकारान्तः पुल्लिङ्गो गतौ 'सध्र्यञ्च्' शब्दः (साथी)

प्र॰	सध्र्यङ्[1]	यध्र्यञ्चौ	सध्र्यञ्चः	कर्त्ता
द्वि॰	सध्र्यञ्चम्	सध्र्यञ्चौ	सध्रीचः	कर्म
तृ॰	सध्रीचा	सध्र्यग्भ्याम्	सध्र्यग्भिः	करण
च॰	सध्रीचे	सध्र्यग्भ्याम्	सध्र्यग्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	सध्रीचः	सध्र्यग्भ्याम्	सध्र्यग्भ्यः	अपा॰
ष॰	सध्रीचः	सध्रीचोः	सध्रीचाम्	सम्ब॰
स॰	सध्रीचि	सध्रीचोः	सध्र्यक्षु	अधि॰
	हे सध्र्यङ्	हे सध्र्यञ्चौ	हे सध्र्यञ्चः	सम्बो॰

(२७८) चकारान्तः पुल्लिङ्गो गतौ 'अदद्र्यञ्च्' शब्दः

प्र॰	अदद्र्यङ्	अदद्र्यञ्चौ	अदद्र्यञ्चः	कर्त्ता
द्वि॰	अदद्र्यञ्चम्	अदद्र्यञ्चौ	अदद्रीचः	कर्म
तृ॰	अदद्रीचा	अदद्र्यग्भ्याम्	अदद्र्यग्भिः	करण
च॰	अदद्रीचे	अदद्र्यग्भ्याम्	अदद्र्यग्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अदद्रीचः	अदद्र्यग्भ्याम्	अदद्र्यग्भ्यः	अपा॰
ष॰	अदद्रीचः	अदद्रीचोः	अदद्रीचाम्	सम्ब॰
स॰	अदद्रीचः	अदद्रीचोः	अदद्र्यक्षु	अधि॰
	हे अदद्र्यङ्	हे अदद्र्यञ्चौ	हे अददद्र्यञ्चः	सम्बो॰

(२७९) चकारान्तः पुल्लिङ्गो गतौ 'उदञ्च्' शब्दः (उत्तर)

प्र॰	उदङ्[2]	उदञ्चौ	उदञ्चः	कर्त्ता
द्वि॰	उदञ्चम्	उदञ्चौ	उदीचः[3]	कर्म
तृ॰	उदीचा	उदग्भ्याम्	उदग्भिः	करण
च॰	उदीचे	उदग्भ्याम्	उदग्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	उदीचः	उदग्भ्याम्	उदग्भ्यः	अपा॰
ष॰	उदीचः	उदीचोः	उदीचाम्	सम्ब॰
स॰	उदीचि	उदीचोः	उदक्षु	अधि॰
	हे उदङ्	हे उदञ्चौ	हे उदञ्चः	सम्बो॰

१ सह अञ्चति = गच्छति, इति विग्रहे क्विन्नाद्युत्तरं 'सहस्य सध्रिः' इति सध्र्यादेशे यणि अत्रापि 'प्रत्यञ्च्'-शब्दवत् कार्यं बोध्यम्।'

२ उत् अञ्चतीति विग्रहः। क्विन्नादिकार्यं 'प्राञ्च्'शब्दवत्, अत्र दीर्घाभावः इति विशेषः।

३ शसादावचि भत्वाद् 'अचः' इत्यल्लोपे प्राप्ते 'उद ईत्' इति ईत्वम्।

(२८०) चकारान्तः पुल्लिङ्गे गतौ 'तिर्यञ्च्' शब्दः (टेढ़ा-मेढा चलने वाला, पशु-पक्षी)

प्र०	तिर्यङ्[1]	तिर्यञ्चौ	तिर्यञ्चः	कर्त्ता
द्वि०	तिर्यञ्चम्	तिर्यञ्चौ	तिरश्चः[2]	कर्म
तृ०	तिरश्चा	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यग्भिः	करण
च०	तिरश्चे	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	तिरश्चः	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यग्भ्यः	अपा०
ष०	तिरश्चः	तिरश्चोः	चिरश्चाम्	सम्ब०
स०	तिरश्चि	तिरश्चोः	तिर्यक्षु	अधि०
	हे तिर्यङ्	हे तिर्यञ्चौ	हे तिर्यञ्चः	सम्बो०

(२८१) चकारान्तः पुल्लिङ्गः पूजायां 'प्राञ्च्' शब्दः (पूजनीय)

प्र०	प्राङ्[3]	प्राञ्चौ	प्राञ्चः	कर्त्ता
द्वि०	प्राञ्चम्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः[4]	कर्म
तृ०	प्राञ्चा	प्राङ्भ्याम्	प्राङ्भिः	करण
च०	प्राञ्चे	प्राङ्भ्याम्	प्राङ्भ्यः	सम्प्र०
पं०	प्राञ्चः	प्राङ्भ्याम्	प्राङ्भ्यः	अपा०
ष०	प्राञ्चः	प्राञ्चोः	प्राञ्चाम्	सम्ब०
स०	प्राञ्चि	प्राञ्चोः	प्राङ्खषु[5] प्राङ्क्षु प्राङ्षु	अधि०
	हे प्राङ्	हे प्राञ्चौ	हे प्राञ्चः	सम्बो०

एवं पूजार्थे प्रत्यञ्च्-उदञ्च्-सम्यञ्च्-सध्र्यञ्च्-तिर्यञ्च्-अमुमुयञ्च्-अदमुयञ्च्-अदद्र्यञ्च्-शब्दानामपि बोध्यम्।

(२८२) चकारान्तः पुल्लिङ्गः 'क्रुञ्च्' शब्दः (क्रौंच पक्षी)

प्र०	क्रुङ्[6]	क्रुञ्चौ	क्रुञ्चः	कर्त्ता
द्वि०	क्रुञ्चम्	क्रुञ्चौ	क्रुञ्चः	कर्म
तृ०	क्रुञ्चा	क्रुङ्भ्याम्	कुङ्भिः	करण
च०	क्रुञ्चे	क्रुङ्भ्याम्	क्रुङ्भ्यः	सम्प्र०

१ तिरः = कुटिलम्, अञ्चति = गच्छति, इति विग्रहे पूर्ववत् क्विन्नादेशोत्तरं 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिरसः तिर्यादिशे यणि कुत्वादिकं पूर्ववत्।

२ शसादावचि 'अचः' इति लोपसत्वेन तिर्यभावे श्चुत्वम्।

३ 'अञ्चु गतिपूजनयोः' तत्र पूजार्थे 'अनिदितामि'ति नलोपे 'नाञ्चेः पूजायामि'ति निषिध्यते। यत्तु नलोपे निषेधेऽपि नुमा नकारद्वयश्रवणं दुर्वारमिति तन्न, 'उगिदचामि'ति सूत्रे नलोपिनोऽञ्चतेरेव ग्रहणात्।

४ शसादावचि 'अचः' इत्यल्लोपो न भवति, तत्र सूत्रेऽपि लुप्तनकारस्याञ्चतेरेव ग्रहणात्।

५ प्राङ् सु इति दशायां 'ङ्णोः कुक्टुक् शरि' इति कुकि, 'चयो द्वितीयाः' इति खकारे च कवर्गात् परत्वेन षत्वम्।

६ 'क्रुञ्च् कौटिल्याल्पीभावयोः' अस्मात् निरुपपदात् 'ऋत्विग्' इत्यादिना निपानात् क्विनि नलोपाभावे च हल्ङ्यादिना सुलोपे संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वम्।

पं०	क्रुञ्चः	क्रुङ्भ्याम्	क्रुङ्भ्यः	अपा०
ष०	क्रुञ्चः	क्रुञ्चोः	क्रुञ्चाम्	सम्ब०
स०	क्रुञ्चि	क्रुञ्चोः	क्रुङ्खषु क्रुङ्क्षु-क्रुङ्षु	अधि०
	हे क्रुङ्	हे क्रुञ्चौ	हे क्रुञ्चः	सम्बो०

(२८३) चकारान्तः पुल्लिङ्गः 'पयोमुच्' शब्दः (मेघ)

प्र०	पयोमुक्-[1]ग्	पयोमुचौ	पयोमुचः	कर्त्ता
द्वि०	पयोमुचम्	पयोमुचौ	पयोमुचः	कर्म
तृ०	पयोमुचा	पयोमुग्भ्याम्	पयोमुग्भिः	करण
च०	पयोमुचे	पयोमुग्भ्याम्	पयोमुग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	पयोमुचः	पयोमुग्भ्याम्	पयोमुग्भ्यः	अपा०
ष०	पयोमुचः	पयोमुचोः	पयोमुचाम्	सम्ब०
स०	पयोमुचि	पयोमुचोः	पयोमुक्षु	अधि०
	हे पयोमुक्-ग्	हे पयोमुचौ	हे पयोमुचः	सम्बो०

(२८४) चकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सुवृश्च्' शब्दः (अच्छा काटनेवाला)

प्र०	सुवृट्-[2]ड्	सुवृश्चौ	सुवृश्चः	कर्त्ता
द्वि०	सुवृश्चम्	सुवृश्चौ	सुवृश्चः	कर्म
तृ०	सुवृश्चा	सुवृड्भ्याम्	सुवृड्भिः	करण
च०	सुवृश्चे	सुवृड्भ्याम्	सुवृड्भ्यः	सम्प्र०
पं०	सुवृश्चः	सुवृड्भ्याम्	सुवृड्भ्यः	अपा०
ष०	सुवृश्चः	सुवृश्चोः	सुवृश्चाम्	सम्ब०
स०	सुवृश्चि	सुवृश्चोः	सुवृट्त्सु-सुवृट्सु	अधि०
	हे सुवृट्-ड्	हे सुवृश्चौ	हे सुवृश्चः	सम्बो०

(२८५) तकारान्तः पुल्लिङ्गो 'महत्' शब्दः (महान्, श्रेष्ठ)

प्र०	महान्[3]	महान्तौ	महान्तः	कर्त्ता
द्वि०	महान्तम्	महान्तौ	महतः	कर्म
तृ०	महता	महद्भ्याम्	महद्भिः	करण
च०	महते	महद्भ्याम्	महद्भ्यः	सम्प्र०
पं०	महतः	महद्भ्याम्	महद्भ्यः	अपा०
ष०	महतः	महतोः	महताम्	सम्ब०

१ पयः मुञ्चतीति पयोमुक्, 'मुच्लृ मोक्षणे' अस्मात् क्विप्। सुलोपे कुत्वे जश्त्वचर्त्वे।

२ सुष्ठु वृश्चतीति 'सुवृट्' सुपूर्वात् 'ओव्रश्चू छेदने' इति धातोः क्विपि 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणे 'सुवृश्च्' शब्दः। ततः स्वादिकार्यम्।

३ मह्यते = पूज्यते इति महान्, 'कर्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थं बाधित्वा 'वर्तमाने पृषन्—'इत्युणादिसूत्रेण महेः कर्मणि अति प्रत्ययः शतृवद्भावश्च निपात्यते (शतृवद्भावेन सुटि उगित्वात् नुम् भवतीति बोध्यम्)। ततश्च महत्शब्दात् सौ 'उगिदचा'मिति नुमि 'सान्तमहतः' इति सर्वनामस्थाने परे दीर्घे सति सुलोपे संयोगान्तलोपः।

स॰	महति	महतोः	महत्सु	अधि॰
	हे महन्[१]	हे महान्तौ	हे महान्तः	सम्बो॰

(२८६) तकारान्तः पुल्लिङ्गो 'धीमत्' शब्दः (बुद्धिमान्)

प्र॰	धीमान्[२]	धीमन्तौ[३]	धीमन्तः	कर्त्ता
द्वि॰	धीमन्तम्	धीमन्तौ	धीमतः[४]	कर्म
तृ॰	धीमता	धीमद्भ्याम्	धीमद्भिः	करण
च॰	धीमते	धीमद्भ्याम्	धीमद्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	धीमतः	धीमद्भ्याम्	धीमद्भ्यः	अपा॰
ष॰	धीमतः	धीमतोः	धीमताम्	सम्ब॰
स॰	धीमति	धीमतोः	धीमत्सु	अधि॰
	हे धीमन्	हे धीमन्तौ	हे धीमन्तः	सम्बो॰

(२८७) तकारान्तः पुल्लिङ्गो 'गोमत्' शब्दः (गौ को रखनेवाला गोमान्, उसकी इच्छा करनेवाला)

प्र॰	गोमान्[५]	गोमन्तौ	गोमन्तः	कर्त्ता
द्वि॰	गोमन्तम्	गोमन्तौ	गोमतः	कर्म
तृ॰	गोमता	गोमद्भ्याम्	गोमद्भिः	करण
च॰	गोमते	गोमद्भ्याम्	गोमद्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	गोमतः	गोमद्भ्याम्	गोमद्भ्यः	अपा॰
ष॰	गोमतः	गोमतोः	गोमताम्	सम्ब॰
स॰	गोमति	गोमतोः	गोमत्सु	अधि॰
	हे गोमन्	हे गोमन्तौ	हे गोमन्तः	सम्बो॰

(२८८) एवं श्रीमत्— श्रीमान् श्रीमन्तौ श्रीमन्तः।

(२८९) बुद्धिमत्— बुद्धिमान् बुद्धिमन्तौ बुद्धिमन्तः।

(२९०) भगवत्— भगवान् भगवन्तौ भगवन्तः।

(२९१) यावत्—यावान् यावन्तौ यावन्तः।(२९२) तावत्—तावान् तावन्तौ तावन्तः।

(२९३) एतावत्—एतावान् एतावन्तौ एतावन्तः।

(२९४) कियत्—कियान् कियन्तौ कियन्तः।

---

१ असम्बुद्धावित्युक्तेर्न दीर्घः।

२ धीरस्यास्तीत्यर्थे 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति मतुपि, धीमत्शब्दात् सौ 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घे नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपः।

३ 'अत्वसन्तस्ये'ति सूत्रे असम्बुद्धौ सौ परे इत्युक्तत्वात् औजसादिषु न दीर्घः।

४ शसादौ महद्वत् कार्य बोध्यम्।

५ गावोऽस्त्यस्मिन् वा सन्तीति गोमान्, अस्त्यर्थे मतुप्। ततः गोमन्तमिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यचि, क्यजन्तस्य 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विपि 'यस्य हलः' 'अतो लोपः' इति यलोपाऽल्लोपयोर्गोमच्छब्दात् सुबुत्पत्तिः।

(२९५) इयत्—इयान् इयन्तौ इयन्तः इत्यादि।

(२९६) तकारान्तः पुल्लिङ्गः सर्वनाम 'भवत्' शब्दः (आप)

प्र०	भवान्[1]	भवन्तौ	भवन्तः	कर्त्ता
द्वि०	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः	कर्म
तृ०	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः	करण
च०	भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः	सम्प्र०
पं०	भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः	अपा०
ष०	भवतः	भवतोः	भवताम्	सम्ब०
स०	भवति	भवतोः	भवत्सु	अधि०

(२९७) शत्रन्तो 'भवत्' शब्दः (होता हुआ)

प्र०	भवन्[2]	भवन्तौ	भवन्तः	कर्त्ता
द्वि०	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः	कर्म

शेषं डवतुप्रत्ययान्तवत्।

एवं कुर्वत्, ब्रुवत्, जानत्, करिष्यत्, गमिष्यत् इत्यादयोऽनभ्यस्तसंज्ञकाः।

(२९८) शत्रन्तोऽभ्यस्तसंज्ञको 'ददत्' शब्दः (देता हुआ)

प्र०	ददत्[3]	ददतौ	ददतः	कर्त्ता
द्वि०	ददतम्	ददतौ	ददतः	कर्म
तृ०	ददता	ददद्भ्याम्	ददद्भिः	करण
च०	ददते	ददद्भ्याम्	ददद्भ्यः	सम्प्र०
पं०	ददतः	ददद्भ्याम्	ददद्भ्यः	अपा०
ष०	ददतः	ददतोः	ददताम्	सम्ब०
स०	ददति	ददतोः	ददत्सु	अधि०
	हे ददत्-द्	हे ददतौ	हे ददतः	सम्बो०

(२९९) शत्रन्तोऽभ्यस्तसंज्ञको 'जक्षत्' शब्दः (हँसता हुआ)

प्र०	जक्षत्-[4]द्	जक्षतौ	जक्षतः	कर्त्ता
द्वि०	जक्षतम्	जक्षतौ	जक्षतः	कर्म

१ 'मातेर्डवतुः' इत्युणादिसूत्रेण माधातोर्डवतुप्रत्यये डित्त्वाट्टिलापे च 'भवत्' शब्दः। तस्मात् सौ 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घे नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपः।

२ भूधातोर्लटः शत्रादेशे शपि गुणावादेशयोः पररूपे 'भवत्'शब्दः। तस्मात् सौ अत्वसन्त्वाभावेन दीर्घाऽभावात् नुमादिकार्यं पूर्ववत्।

३ ददातीति 'ददत्' दाञो लटः शत्रादेशे शपः श्लौ 'श्लावि'ति द्वित्वे अभ्यासस्य ह्रस्वे च 'श्नाभ्यस्तयो-रित्याल्लोपे 'ददत्'शब्दः। तस्मात् स्वादिकार्यम्।

४ 'जक्ष हसने, जागृ निद्राक्षये, दरिद्रा दुर्गतौ, चकासृ दीप्तौ, शासु अनुशिष्टौ, दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः, वेविङ् वेतिना तुल्ये' इति सप्त लुब्विकरणाः अदादौ पठिताः। तेभ्यो लटः शत्रादेशे शब्लुकि सुबुत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपः। नुम् तु न; 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायां 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेधात्। अन्यत् सर्वं कार्यं सुलभम्।

तृ॰	जक्षता	जक्षद्भ्याम्	जक्षद्भिः	करण
च॰	जक्षते	जक्षद्भ्याम्	जक्षद्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	जक्षतः	जक्षद्भ्याम्	जक्षद्भ्यः	अपा॰
ष॰	जक्षतः	जक्षतोः	जक्षताम्	सम्ब॰
स॰	जक्षति	जक्षतोः	जक्षत्सु	अधि॰
	हे जक्षत्-द्	हे जक्षतौ	हे जक्षतः	सम्बो॰

(३००) शत्रन्तोऽभ्यस्तसंज्ञको 'दरिद्रत्' शब्दः (दरिद्र होता हुआ)

प्र॰	दरिद्रत्-द्	दरिद्रतौ	दरिद्रतः	कर्त्ता
द्वि॰	दरिद्रतम्	दरिद्रतौ	दरिद्रतः	कर्म
तृ॰	दरिद्रता	दरिद्रद्भ्याम्	दरिद्रद्भिः	करण
च॰	दरिद्रते	दरिद्रद्भ्याम्	दरिद्रद्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	दरिद्रतः	दरिद्रद्भ्याम्	दरिद्रद्भ्यः	अपा॰
ष॰	दरिद्रतः	दरिद्रतोः	दरिद्रताम्	सम्ब॰
स॰	दरिद्रति	दरिद्रतोः	दरिद्रत्सु	अधि॰
	हे दरिद्रत्-द्	हे दरिद्रतौ	हे दरिद्रतः	सम्बो॰

(३०१) शत्रन्तोऽभ्यस्तसंज्ञको 'जाग्रत्' शब्दः (जागता हुआ)

प्र॰	जाग्रत्-[१]द्	जाग्रतौ	जाग्रतः	कर्त्ता
द्वि॰	जाग्रतम्	जाग्रतौ	जाग्रतः	कर्म
तृ॰	जाग्रता	जाग्रद्भ्याम्	जाग्रद्भिः	करण
च॰	जाग्रते	जाग्रद्भ्याम्	जाग्रद्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	जाग्रतः	जाग्रद्भ्याम्	जाग्रद्भ्यः	अपा॰
ष॰	जाग्रतः	जाग्रतोः	जाग्रताम्	सम्ब॰
स॰	जाग्रति	जाग्रतोः	जाग्रत्सु	अधि॰
	हे जाग्रत्-द्	हे जाग्रतौ	हे जाग्रतः	सम्बो॰

(३०२) शत्रन्तोऽभ्यस्तसंज्ञकः 'शासत्' शब्दः (शासन करता हुआ)

प्र॰	शासत्-द्	शासतौ	शासतः	कर्त्ता
द्वि॰	शासतम्	शासतौ	शासतः	कर्म

इत्यादि 'दरिद्रत्'वत्।

(३०३) शत्रन्तोऽभ्यस्तसंज्ञकः 'चकासत्' शब्दः (चमकता हुआ)

प्र॰	चकासत्-द्	चकासतौ	चकासतः	कर्त्ता
द्वि॰	चकासतम्	चकासतौ	चकासतः	कर्म

इत्यादि 'दरिद्रत्'शब्दवत्।

१ 'जक्ष हसने, जागृ निद्राक्षये, दरिद्रा दुर्गतौ, चकासृ दीप्तौ, शासु अनुशिष्टौ, दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः, वेविङ् वेतिना तुल्ये' इति सप्त लुब्विकरणाः अदादौ पठिताः। तेभ्यो लटः शत्रादेशे शब्लुकि सुबुत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपः। नुम् तु न; 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायां 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेधात्। अन्यत् सर्वं कार्यं सुलभम्।

(३०४) शत्रन्तोऽभ्यस्तसंज्ञकः 'दीध्यत्' शब्दः (शोकित होता हुआ)

प्र०	दीध्यत्[१]-द्	दीध्यतौ	दीध्यतः	कर्त्ता
द्वि०	दीध्यतम्	दीध्यतौ	दीध्यतः	कर्म

इत्यादि 'दरिद्रत्'शब्दवत्।

(३०५) शत्रन्तोऽभ्यस्तसंज्ञकः 'वेव्यत्' शब्दः (समान होता हुआ)

प्र०	वेव्यत्-द्	वेव्यतौ	वेव्यतः	कर्त्ता
द्वि०	वेव्यतम्	वेव्यतौ	वेव्यतः	कर्म

इत्यादि 'दरिद्रत्'शब्दवत्। इति जक्षित्यादयः।

(३०६) पकारान्तः पुल्लिङ्गः 'गुप्' शब्दः (रक्षा करने वाला)

प्र०	गुप्-[२]ब्	गुपौ	गुपः	कर्त्ता
द्वि०	गुपम्	गुपौ	गुपः	कर्म
तृ०	गुपा	गुब्भ्याम्	गुब्भिः	करण
च०	गुपे	गुब्भ्याम्	गुब्भ्यः	सम्प्र०
पं०	गुपः	गुब्भ्याम्	गुब्भ्यः	अपा०
ष०	गुपः	गुपोः	गुपाम्	सम्ब०
स०	गुपि	गुपोः	गुप्सु	अधि०
	हे गुप्-ब्	हे गुपौ	हे गुपः	सम्बो०

(३०७) शान्तः पुल्लिङ्गः 'तादृश्' शब्दः (तैसा, उसके सदृश)

प्र०	तादृक्-[३]ग्	तादृशौ	तादृशः	कर्त्ता
द्वि०	तादृशम्	तादृशौ	तादृशः	कर्म
तृ०	तादृशा	तादृग्भ्याम्	तादृग्भिः	करण
च०	तादृशे	तादृग्भ्याम्	तादृग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	तादृशः	तादृग्भ्याम्	तादृग्भ्यः	अपा०
ष०	तादृशः	तादृशोः	तादृशाम्	सम्ब०
स०	तादृशि	तादृशोः	तादृक्षु	अधि०
	हे तादृक्-ग्	हे तादृशौ	हे तादृशः	सम्बो०

एवं यादृश् (जैसा), कीदृश् (कैसा), ईदृश्, एतादृश् (ऐसा), त्वादृश् (तेरे समान), भवादृश् (आपके समान), युष्मादृश् (तुम्हारे समान), मादृश् (मेरे समान), मर्मस्पृश् (हृदयस्पर्शी) इत्यादयः।

---

१ 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' (देवनं शोकः), 'वेविङ् वेतिना तुल्ये', 'वी गती'त्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तते इत्यर्थः, आभ्यां लटः शत्रादेशे कृते शब्लुकि यणादेशः। अभ्यस्तत्वान्न नुमिति विशेषः।

२ गोपायतीति गुप्। क्विपि विवक्षते 'आयादयः' इत्यायप्रत्ययस्तु न, तस्य वैकल्पिकत्वात्। आयप्रत्ययपक्षे तु अतो लोपे यलोपे च गोपा इति रूपं ज्ञेयम्।

३ स इवायं पश्यतीति विग्रहे 'त्यदादिष्वि'ति क्विनि सर्वापहारे उपपदसमासे 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वे 'त + आ + दृश्' इति स्थिते, सवर्णदीर्घे 'तादृश्' शब्दः। ततः सौ हल्ङ्यादिना सुलोपे, कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'व्रश्चे'ति षत्वे तस्य जश्त्वे 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वेन गकारे चर्त्वविकल्पः। अत्र कैयटादयः—ता + दृश् इति दशायां षत्वापवादात् कुत्वेन खकारे तस्य चर्त्वेन कः 'तादृक्' इति।

(३०८) शकारान्तः पुल्लिङ्गो 'विश्' शब्दः (वैश्य)

प्र०	विट्-[१]ड्	विशौ	विशः	कर्ता
द्वि०	विशम्	विशौ	विशः	कर्म
तृ०	विशा	विड्भ्याम्	विड्भिः	करण
च०	विशे	विड्भ्याम्	विड्भ्यः	सम्प्र०
पं०	विशः	विड्भ्याम्	विड्भ्यः	अपा०
ष०	विशः	विशोः	विशाम्	सम्ब०
स०	विशि	विशोः	विट्त्सु-[२] विट्सु	अधि०
हे०	हे विट्-ड्	हे विशौ	हे विशः	सम्बो०

(३०९) शान्तः पुल्लिङ्गो 'नश्' शब्दः (नष्ट होने वाला)

प्र०	नक्-[३]ग्, नट्-ड्	नशौ	नशः	कर्ता
द्वि०	नशम्	नशौ	नशः	कर्म
तृ०	नशा	नग्भ्याम्	नग्भिः	करण
		नड्भ्याम्	नड्भिः	
च०	नशे	नग्भ्याम्	नग्भ्यः	सम्प्र०
		नड्भ्याम्	नड्भ्यः	
पं०	नशः	नग्भ्याम्	नग्भ्यः	अपा०
		नड्भ्याम्	नड्भ्यः	
ष०	नशः	नशोः	नशाम्	सम्ब०
स०	नशि	नशोः	नक्षु-[४] नट्त्सु-नट्सु	अधि०
	हे नक्-ग्, हे नट्-ड्	हे नशौ	हे नशः	सम्बो०

(३१०) शान्तः पुल्लिङ्गो 'घृतस्पृश्' शब्दः (घी को स्पर्श करने वाला)

प्र०	घृतस्पृक्-[५]ग्	घृतस्पृशौ	घृतस्पृशः	कर्ता
द्वि०	घृतस्पृशम्	घृतस्पृशौ	घृतस्पृशः	कर्म
तृ०	घृतस्पृशा	घृतस्पृग्भ्याम्	घृतस्पृग्भिः	करण
च०	घृतस्पृशे	घृतस्पृग्भ्याम्	घृतस्पृग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	घृतस्पृशः	घृतस्पृग्भ्याम्	घृतस्पृग्भ्यः	अपा०
ष०	घृतस्पृशः	घृतस्पृशोः	घृतस्पृशाम्	सम्ब०
स०	घृतस्पृशि	घृतस्पृशोः	घृतस्पृक्षु	अधि०
	हे घृतस्पृक्-ग्	हे घृतस्पृशौ	हे घृतस्पृशः	सम्बो०

१ 'विश प्रवेशने' अस्मात् क्विपि 'व्रश्चे'ति षत्वे जश्त्वचर्त्वे।

२ 'डः सि धुट्' इति विशेषः।

३ 'णश अदर्शने' अस्मात् क्विपि षत्वे प्राप्ते तं प्रबाध्य 'नशेर्वा' इति वा कुत्वम्, कुत्वाभावे षत्वे जश्त्वचर्त्वे रुपम्।

४ कुत्वपक्षे रूपम्, कुत्वाभावे 'डः सि धुट्' इति विशेषः।

५ घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहे 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति क्विनि उपपदसमासे षत्वादिकं पूर्ववत्।

(३११) षान्तः पुल्लिङ्गो 'दधृष्' शब्दः (धृष्ट)

प्र०	दधृक्-ग्	दधृषौ	दधृषः	कर्ता
द्वि०	दधृषम्	दधृषौ	दधृषः	कर्म
तृ०	दधृषा	दधृग्भ्याम्	दधृग्भिः	करण
च०	दधृषे	दधृग्भ्याम्	दधृग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	दधृषः	दधृग्भ्याम्	दधृग्भ्यः	अपा०
ष०	दधृषः	दधृषोः	दधृषाम्	सम्ब०
स०	दधृषि	दधृषोः	दधृक्षु	अधि०
	हे दधृक्-ग्	हे दधृषौ	हे दधृषः	सम्बो०

(३१२) षान्तः पुल्लिङ्गो 'रत्नमुष्' शब्दः (रत्न को चुराने वाला)

प्र०	रत्नमुट्-[1]ड्	रत्नमुषौ	रत्नमुषः	कर्ता
द्वि०	रत्नमुषम्	रत्नमुषौ	रत्नमुषः	कर्म
तृ०	रत्नमुषा	रत्नमुड्भ्याम्	रत्नमुड्भिः	करण
च०	रत्नमुषे	रत्नमुड्भ्याम्	रत्नमुड्भ्यः	सम्प्र०
पं०	रत्नमुषः	रत्नमुड्भ्याम्	रत्नमुड्भ्यः	अपा०
ष०	रत्नमुषः	रत्नमुषोः	रत्नमुषाम्	सम्ब०
स०	रत्नमुषि	रत्नमुषोः	रत्नमुट्त्सु	अधि०
			रत्नमुट्सु	
	हे रत्नमुट्-ड्	हे रत्नमुषौ	हे रत्नमुषः	सम्बो०

(३१३) षान्तः पुल्लिङ्गो 'दोष्' शब्दः (भुजा)

प्र०	दोः[2]	दोषौ	दोषः	कर्ता
द्वि०	दोषम्	दोषौ	दोष्णः-[3]दोषः	कर्म
तृ०	दोष्णा	दोषभ्याम्	दोषभिः	करण
	दोषा	दोर्भ्याम्	दोर्भिः	
च०	दोष्णे	दोषभ्याम्	दोषभ्यः	सम्प्र०
	दोषे	दोर्भ्याम्	दोर्भ्यः	
पं०	दोष्णः	दोषभ्याम्	दोषभ्यः	अपा०
	दोषः	दोर्भ्याम्	दोर्भ्यः	
ष०	दोष्णः	दोष्णोः	दोष्णाम्	सम्ब०
	दोषः	दोषोः	दोषाम्	
स०	दोष्णि	दोष्णोः	दोःषु	अधि०
	दोषणि-दोषि	दोषोः	दोषसु	
	हे दोः	हे दोषौ	हे दोषः	सम्बो०

१ रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट्। 'मुष स्तेये' अस्मात् क्विति उपपदसमासे जश्त्वचर्त्वे।

२ 'दमु उपशमे' इत्यस्मात् 'दमेर्डोस्' इत्युणादिसूत्रेण डोस् प्रत्यये.डित्त्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टेर्लोपे सकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् षत्वे 'दोष्' शब्दः। ततः सौ हल्ङ्याादिलोपे षत्वस्याऽसिद्धवात् रुत्वे विसर्गः।

३ 'पद्दन्नि'ति वा दोषन्।

(३१४) षान्तः पुल्लिङ्गः 'पिपठिष्' शब्दः (पढ़ने का इच्छुक)

प्र०	पिपठीः[१]	पिपठिषौ	पिपठिषः	कर्ता
द्वि०	पिपठिषम्	पिपठिषौ	पिपठिषः	कर्म
तृ०	पिपठिषा	पिपठीर्भ्याम्[२]	पिपठीर्भिः	करण
च०	पिपठिषे	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भ्यः	सम्प्र०
पं०	पिपठिषः	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भ्यः	अपा०
ष०	पिपठिषः	पिपठिषोः	पिपठिषाम्	सम्ब०
स०	पिपठिषि	पिपठिषोः	पिपठीःषु[३] पिपठीष्षु	अधि०
	हे पिपठीः	हे पिपठिषौ	हे पिपठिषः	सम्बो०

(३१५) षान्तः पुल्लिङ्गः 'चिकीर्ष्' शब्दः (करने का इच्छुक)

प्र०	चिकीः[४]	चिकीर्षौ	चिकीर्षः	कर्ता
द्वि०	चिकीर्षम्	चिकीर्षौ	चिकीर्षः	कर्म
तृ०	चिकीर्षा	चिकीर्भ्याम्	चिकीर्भिः	करण
च०	चिकीर्षे	चिकीर्भ्याम्	चिकीर्भ्यः	सम्प्र०
पं०	चिकीर्षः	चिकीर्भ्याम्	चिकीर्भ्यः	अपा०
ष०	चिकीर्षः	चिकीर्षोः	चिकीर्षाम्	सम्ब०
स०	चिकीर्षि	चिकीर्षोः	चिकीर्षु	अधि०
	हे चिकीः	हे चिकीर्षौ	हे चिकीर्षः	सम्बो०

(३१६) षान्तः पुल्लिङ्गो 'विविक्ष्' शब्दः (प्रवेश करने वाला)

प्र०	विविट्-[५]ड्	विविक्षौ	विविक्षः	कर्ता
द्वि०	विविक्षम्	विविक्षौ	विविक्षः	कर्म
तृ०	विविक्षा	विविड्भ्याम्	विविड्भिः	करण

१ पठितुमिच्छतीति विग्रहे सनि द्वित्वादिकार्ये 'सन्यतः' इतीत्वे इटि षत्वे 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वे क्विपि अल्लोपे 'पिपठिष्' शब्दः। तस्मात् सौ हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणात् पदान्तत्वेन रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वे 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति दीर्घे विसर्गः। रुत्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्वन्तु न; पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्।

२ 'स्वादिष्वि'ति पदत्वात् भ्यामादौ हलि 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घः।

३ 'पिपठीः सु' इति स्थिते सत्वं बाधित्वा 'वा शरि' इति विकल्पेन विसर्जनीये 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति णत्वम्। 'वा शरी'ति विकल्पात् पक्षे सत्वेन सकारस्तेन शरा व्यवाये सुपः सस्य षत्वं, पूर्वस्य ष्टुत्वञ्ज न।

४ कृधातोः सनि 'इको झल्' इति कित्वात् गुणाभावे 'अज्झने'ति दीर्घे 'ऋत इद्धातो' इतीत्वे 'हलि चे'ति दीर्घे द्वित्वादिकार्ये च षत्वे सन्नन्तस्य धातुत्वात् क्विति अतो लोपे 'चिकीर्ष + स्' इति दशायां 'रात्सस्ये'ति नियमात् रेफस्य विसर्गः।

५ वेष्टुमिच्छतीति विग्रहे विशेः सनि द्वित्वादिकार्ये 'व्रश्चे'ति षत्वे 'षढोः कः सि' इति कत्वे प्रत्ययावयवत्वात् षत्वे 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् क्विपि 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे 'विविक्ष'शब्दः। तस्मात्सौ हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्यापायः' इति परिभाषया ककारस्यापि निवृतौ जश्त्वचर्त्वे, संयोगादिलोपस्तु न; कत्वस्याऽसिद्धत्वात्।

च०	विविक्षे	विविड्भ्याम्	विविड्भ्यः	सम्प्र०
पं०	विविक्षः	विविड्भ्याम्	विविड्भ्यः	अपा०
ष०	विविक्षः	विविक्षोः	विविक्षाम्	सम्ब०
स०	विविक्षि	विविक्षोः	विविट्त्सु[1] विविट्सु	अधि०
	हे विविट्-ड्	हे विविक्षौ	हे विविक्षः	सम्बो०

(३१७) सान्तः पुल्लिङ्गो 'विद्वस्' शब्दः (ज्ञानवान्, पण्डित)

प्र०	विद्वान्[2]	विद्वांसौ	विद्वांसः	कर्ता
द्वि०	विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः	कर्म
तृ०	विदुषा[3]	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः	करण
च०	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः	सम्प्र०
पं०	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः	अपा०
ष०	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्	सम्ब०
स०	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु	अधि०
	हे विद्वन्	हे विद्वांसौ	हे विद्वांसः	सम्बो०

(३१८) सान्तः पुल्लिङ्गः 'पुंस्' शब्दः (पुरुष)

प्र०	पुमान्[4]	पुमांसौ	पुमांसः	कर्त्ता
द्वि०	पुमांसम्	पुमांसौ	पुंसः	कर्म
तृ०	पुंसा	पुंभ्याम्	पुंभिः	करण
च०	पुंसे	पुंभ्याम्	पुंभ्य	सम्प्र०
पं०	पुंसः	पुंभ्याम्	पुंभ्यः	अपा०
ष०	पुंसः	पुंसोः	पुंसाम्	सम्ब०
स०	पुंसि	पुंसोः	पुंसु	अधि०
	हे पुमन्	हे पुमांसौ	हे पुमांसः	सम्बो०

(३१९) सान्तः पुल्लिङ्गः 'उशनस्' शब्दः (शुक्राचार्य)

प्र०	उशना[5]	उशनसौ	उशनसः	कर्त्ता
द्वि०	उशनसम्	उशनसौ	उशनसः	कर्म
तृ०	उशनसा	उशनोभ्याम्	उशनोभिः	करण
च०	उशनसे	उशनोभ्याम्	उशनोभ्यः	सम्प्र०

१. 'विविष्-सु' इति दशायां सुपि परे 'षढोः कः सि' इति कत्वन्तु न जश्त्वेनासिद्धत्वात्।

२. विद्धातोर्लटि शत्रादेशे 'विदेः शतुर्वसुः' अदादित्वात् शपो लुकि उगित्त्वान्नुमि, 'सान्ते'ति दीर्घे सुलोपे 'विद्वान्' इति।

३. 'वसोः सम्प्रसारणम्'।

४. 'पुत्रो डुमसुन्' इत्युणादिसूत्रम्।

५. 'वश कान्तौ' अस्मात् 'वशेः कनसिः' इत्युणादिसूत्रेण कनसि प्रत्यये 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणे 'उशनस्'शब्दः। ततः सौ 'ऋदुशनस्—' इत्यनङि उपधादीर्घे सुलोपनलोपौ।

प॰	उशनसः	उशनोभ्याम्	उशनोभ्यः	अपा॰
ष॰	उशनसः	उशनसोः	उशनसाम्	सम्ब॰
स॰	उशनसि	उशनसोः	उशनस्सु उशनःसु	अधि॰
	हे उशन[1] हे उशनन[2] हे उशनः[3]	हे उशनसौ	हे उशनसः	सम्बो॰

(३२०) सान्तः पुल्लिङ्गः 'अनेहस्' शब्दः (काल)

प्र॰	अनेहाः[4]	अनेहसौ	अनेहसः	कर्त्ता
द्वि॰	अनेहसम्	अनेहसौ	अनेहसः	कर्म
तृ॰	अनेहसा	अनेहोभ्याम्	अनेहोभिः	करण
च॰	अनेहसे	अनेहोभ्याम्	अनेहोभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अनेहसः	अनेहोभ्याम्	अनेहोभ्यः	अपा॰
ष॰	अनेहसः	अनेहसोः	अनेहसाम्	सम्ब॰
स॰	अनेहसि	अनेहसोः	अनेहस्सु अनेहःसु	अधि॰
	हे अनेहाः	हे अनेहसौ	हे अनेहसः	सम्बो॰

(३२१) सान्तः पुल्लिङ्गो 'वेधस्' शब्दः (ब्रह्मा)

प्र॰	वेधाः[5]	वेधसौ	वेधसः	कर्त्ता
द्वि॰	वेधसम्	वेधसौ	वेधसः	कर्म
तृ॰	वेधसा	वेधोभ्याम्	वेधोभिः	करण
च॰	वेधसे	वेधोभ्याम्	वेधोभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	वेधसः	वेधोभ्याम्	वेधोभ्यः	अपा॰
ष॰	वेधसः	वेधसोः	वेधसाम्	सम्ब॰
स॰	वेधसः	वेधसोः	वेधस्सु-वेधःसु	अधि॰
	हे वेधाः	हे वेधसौ	हे वेधसः	सम्बो॰

(३२२) सान्तः पुल्लिङ्गः 'सुवस्' शब्दः (झाँपने वाला ढक्कन)

प्र॰	सुवः[6]	सुवसौ	सुवसः	कर्त्ता

१. अस्य (उशनःशब्दस्य) 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः' (वा॰)। अनङि नलोपे रूपम्।

२. अनङि नलोपाभावे रूपम्।

३. अनङभावे रूपम्।

४. नञि उपपदे हन्धातोः 'नञि हन एह च' इत्युणादिसूत्रेण असुनि चकारात् एहोदेशे च उपपदसमासे 'न लोपो नञः' इति लोपे 'तस्मान्नुडचि' इति नुटि 'अनेहस्'शब्दः। ततः सौ अनङ्–सुलोप–दीर्घ–नलोपाः।

५. विदधातीति वेधाः। 'विधाञो वेध च' इत्युणादिसूत्रेण विपूर्वात् धाञ्धातोः असुन् प्रकृतेर्धदेशश्च। ततः सौ असन्तत्वाद्दीर्घे सुलोपे रुत्वविसर्गौ।

६. 'वस आच्छादने' लुग्विकरणः। सु वर्त् अस्मात् क्विपि सुलोपे रुत्वविसर्गौ। इह असन्त्वात् दीर्घस्तु न, धात्ववयवभिन्नो योऽस् तदन्तस्य दीर्घः इत्याश्रयणात्।

द्वि०	सुवसम्	सुवसौ	सुवसः	कर्म
तृ०	सुवसा	सुवोभ्याम्	सुवोभिः	करण
च०	सुवसे	सुवोभ्याम्	सुवोभ्यः	सम्प्र०
पं०	सुवसः	सुवोभ्याम्	सुवोभ्यः	अपा०
ष०	सुवसः	सुवसोः	सुवसाम्	सम्ब०
स०	सुवसि	सुवसोः	सुवस्सु-सुवःसु	अधि०
	हे सुवः	हे सुवसौ	हे सुवसः	सम्बो०

(३२३) सान्तः पुल्लिङ्गः सर्वनाम 'अदस्' शब्दः (यह)

प्र०	असौ[1]	अमू[2]	अमी[3]	कर्त्ता
द्वि०	अमुम्[4]	अमू	अमून्	केर्म
तृ०	अमुना[5]	अमूभ्याम्	अमूभिः	करण
च०	अमुष्मै[6]	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	सम्प्र०
पं०	अमुस्मात्-द्	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	अपा०
षं०	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्	सम्ब०
स०	अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु	अधि०

इति हलन्तपुल्लिङ्गशब्दाः

१. अदस्शब्दात् सौ त्यदाद्यत्वे प्राप्ते 'अदस औ सुलोपश्च' इति सकारस्य औत्वे सुलोपे च 'तदोः सः' इति दस्य सत्वम्।

२. 'अदसोऽसेरि'ति दात्परस्य औकारस्य ऊकारः मत्वञ्च।

३. अत्वे पररूपे च 'जसः शी', 'आद्गुणः', 'एत ईद्बहुवचनम्'।

४. अत्वपररूपयोः सपादसप्ताध्यायीस्थत्वेन तौ प्रति त्रैपादिकस्य मुत्वशास्त्रस्याऽसिद्धत्वात् पूर्वम् अत्वादिविभक्तिकार्ये सति उत्वमत्वे। किञ्च अकृते विभक्तिकार्ये असन्तत्वाऽभावात् उत्वमत्वयोरप्रवृत्तेश्च।

५. उत्वे मत्वे च कृते घित्वात् नाभावः।

६. सर्वनामकार्यमिति विशैषः।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः

(३२४) हकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'उपानह्' शब्दः (जूता)

प्र॰	उपानत्-[1]द्	उपानहौ	उपानहः	कर्त्ता
द्वि॰	उपानहम्	उपानहौ	उपानहः	कर्म
तृ॰	उपानहा	उपानद्भ्याम्	उपानद्भिः	करण
च॰	उपानहे	उपानद्भ्याम्	उपानद्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	उपानहः	उपानद्भ्याम्	उपानद्भ्यः	अपा॰
ष॰	उपानहः	उपानहोः	उपानहाम्	सम्ब॰
स॰	उपानहि	उपानहोः	उपानत्सु	अधि॰
	हे उपानत्-द्	हे उपानहौ	हे उपानहः	सम्बो॰

(३२५) हकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'उष्णिह्' शब्दः (पगड़ी या छन्द)

प्र॰	उष्णिक्-[2]ग्	उष्णिहौ	उष्णिहः	कर्त्ता
द्वि॰	उष्णिहम्	उष्णिहौ	उष्णिहः	कर्म
तृ॰	उष्णिहा	उष्णिग्भ्याम्	उष्णिग्भिः	करण
च॰	उष्णिहे	उष्णिग्भ्याम्	उष्णिग्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	उष्णिहः	उष्णिग्भ्याम्	उष्णिग्भ्यः	अपा॰
ष॰	उष्णिहः	उष्णिहोः	उष्णिहाम्	सम्ब॰
स॰	उष्णिहि	उष्णिहोः	उष्णिक्षु	अधि॰
	हे उष्णिक्-ग्	हे उष्णिहौ	हे उष्णिहः	सम्बो॰

(३२६) हकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'दिव्' शब्दः (आकाश, स्वर्ग)

प्र॰	द्यौः[3]	दिवौ	दिवः	कर्त्ता
द्वि॰	दिवम्	दिवौ	दिवः	कर्म
तृ॰	दिवा	द्युभ्याम्	द्युभिः	करण
च॰	दिवे	द्युभ्याम्	द्युभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	दिवः	द्युभ्याम्	द्युभ्यः	अपा॰
ष॰	दिवः	दिवोः	दिवाम्	सम्ब॰

---

१ उपपूर्वात् नहेः सम्पदादित्वात् क्विपि 'नहि वृती'ति पूर्वपदस्य दीर्घः। ततः सौ हल्ङ्यादिलोपे 'नहो धः' इति हस्य धः जश्त्वचर्त्वे।

२ उत्पूर्वात् ष्णिह्धातोः 'ऋत्विगि' त्यादिना क्विनि निपातनात् उदो दकारस्य लोपे षत्वे च सौ, तस्य हल्परत्वात् लोपे 'क्विन् प्रत्ययस्ये'ति कुत्वे जश्त्वचर्त्वे।

३ दिव्शब्दः नित्यस्त्रीलिङ्गः। 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामि'त्यमरः। साधनकार्यं सुदिव्वत्।

स॰	दिवि	दिवोः	द्युषु	अधि॰
	हे द्यौः	हे दिवौ	हे दिवः	सम्बो॰

(३२७) रेफान्तः स्त्रीलिङ्गे 'गिर्' शब्दः (वाणी, सरस्वती)

प्र॰	गीः[1]	गिरौ[2]	गिरः	कर्त्ता
द्वि॰	गिरम्	गिरौ	गिरः	कर्म
तृ॰	गिरा	गीर्भ्याम्	गीर्भिः	करण
च॰	गिरे	गीर्भ्याम्	गीर्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	गिरः	गीर्भ्याम्	गीर्भ्यः	अपा॰
ष॰	गिरः	गिरोः	गिराम्	सम्ब॰
स॰	गिरि	गिरोः	गीर्षु	अधि॰
	हे गीः	हे गिरौ	हे गिरः	सम्बो॰

एवं पुर्, जुर्, धुर् शब्दादयः।

(३२८) रेफान्तः स्त्रीलिङ्गः 'चतुर्' शब्दः नित्यं बहुवचनान्तः।

प्र॰ चतस्रः,[3] द्वि॰ चतस्रः, तृ॰ चतसृभिः, च॰ चतसृभ्यः, पं॰ चतसृभ्यः, ष॰ चतसृणाम्,[4] स॰ चतसृषु, सम्बो॰ हे चतस्रः।

(३२९) मकारान्तः स्त्रीलिङ्गः सर्वनाम 'किम्' शब्दः (कौन स्त्री)

प्र॰	का[5]	के	काः	कर्त्ता
द्वि॰	काम्	के	काः	कर्म
तृ॰	कया	काभ्याम्	काभिः	करण
च॰	कस्यै[6]	काभ्याम्	काभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः	अपा॰
ष॰	कस्याः	कयोः	कासाम्	सम्ब॰
स॰	कस्याम्	कयोः	कासु	अधि॰

(३३०) मकारान्तः स्त्रीलिङ्गः सर्वनाम 'इदम्' शब्दः (यह स्त्री)

प्र॰	इयम्[7]	इमे[8]	इमाः	कर्त्ता

१ 'गॄ निगरणे, गॄ शब्दे' इत्यस्माद्वा क्विपि 'ॠत इद्धातोः' इतीत्वम्। ततः सौ तल्लोपे 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति दीर्घे रेफस्य विसर्गः।

२ अजादौ हल्परत्वाभावात् न दीर्घः। भ्यामादौ हलि तु दीर्घः स्यादेवेति।

३ परत्वात् 'चतुरनडुहोरि'त्यामं बाधित्वा 'त्रिचतुरोः स्त्रियामि'ति चतसृभावे सकृद्गतिन्यायेन पुनः आमोऽप्राप्त्या यण्।

४ 'न तिसृचतसृ' इति दीर्घनिषेधः।

५ 'किमः कः' इति कादेशे सति अदन्तत्वात् टाप्।

६ सर्वनामप्रयुक्तकार्यं सर्वशब्दवत् 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति स्मरणात्।

७ 'यः सौ' इति दकारस्य यत्वे सति अत्वं बाधित्वा' 'इदमो मः' इति मकारस्य मकारे सुलोपः।

८ अत्वे पररूपे अदन्तत्वाट्टापि 'दश्च' इति मत्वे 'आङ आपः' इति शीभावे गुणः। अत्र = इदम्शब्दे, विभक्तौ सत्यां त्यदाद्यत्वं पररूपं, टाप् च सर्वत्र भवन्तीति विशेषः।

द्वि॰	इमाम् (एनाम्)	इमे (एने)	इमाः (एनाः)	कर्म
तृ॰	अनया (एनया)	आभ्याम्	आभिः	करण
च॰	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः	अपा॰
ष॰	अस्याः	अनयोः (एनयोः)	आसाम्	सम्ब॰
स॰	अस्याम्	अनयोः (एनयोः)	आसु	अधि॰

(३३१) जान्तः स्त्रीलिङ्गः 'स्रज्' शब्दः (फूलों की माला)

प्र॰	स्रक्-[१]ग्	स्रजौ	स्रजः	कर्त्ता
द्वि॰	स्रजम्	स्रजौ	स्रजः	कर्म
तृ॰	स्रजा	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्यः	करण
च॰	स्रजे	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	स्रजः	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्यः	अपा॰
ष॰	स्रजः	स्रजोः	स्रजाम्	सम्ब॰
स॰	स्रजि	स्रजोः	स्रक्षु	अधि॰
	हे स्रक्-ग्	हे स्रजौ	हे स्रजः	सम्बो॰

एवं रुज् (रोग)—रुक्-ग् रुजौ रुजः इत्यादि ।

(३३२) दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः सर्वनाम 'त्यत्' शब्दः (वह स्त्री)

प्र॰	स्या[२]	त्ये	त्याः	कर्त्ता
द्वि॰	त्याम्	त्ये	त्याः	कर्म
तृ॰	त्यया	त्याभ्याम्	त्याभिः	करण
च॰	त्यस्यै	त्याभ्याम्	त्याभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	त्यस्याः	त्याभ्याम्	त्याभ्यः	अपा॰
ष॰	त्यस्याः	त्ययोः	त्यासाम्	सम्ब॰
स॰	त्यस्याम्	त्ययोः	त्यासु	अधि॰

(३३३) दान्तः स्त्रीलिङ्गः 'तद्' शब्दः (वह)

प्र॰	सा[३]	ते	ताः	कर्त्ता
द्वि॰	ताम्	ते	ताः	कर्म
तृ॰	तया	ताभ्याम्	ताभिः	करण
च॰	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः	अपा॰

१ 'सृज् विसर्गे' अस्मात् 'ऋत्विगि'त्यादिना क्विनि निपातनात् ऋकारात् परोऽमागमे च यणि 'स्रज्'शब्दः, ततः सोर्लोपे कुत्वे जश्त्वचर्त्वे ।

२ 'त्यत्'शब्दस्य सुपि अत्वे पररूपे अदन्तत्वात् टापि 'सर्वा'शब्दवत् कार्याणि। सौ तु 'तदो सः सौ' इति विशेषः ।

३ अत्रापि सत्वमिति विशेषः ।

ष०	तस्याः	तयोः	तासाम्	सम्ब०
स०	तस्याम्	तयोः	तासु	अधि०

(३३४) दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'एतद्' शब्दः (यह)

प्र०	एषा[1]	एते	एताः	कर्त्ता
द्वि०	एताम्-एनाम्	एते-एने	एताः-एनाः	कर्म
तृ०	एतया-एनया	एताभ्याम्	एताभिः	करण
च०	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः	सम्प्र०
पं०	एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः	अपा०
ष०	एतस्याः	एतयोः एनयोः	एतासाम्	सम्ब०
स०	एतस्याम्	एतयोः-एनयोः	एतासु	अधि०

(३३५) चकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'वाच्' शब्दः (वाक्य, वाणी)

प्र०	वाक्-[2]ग्	वाचौ	वाचः	कर्त्ता
द्वि०	वाचम्	वाचौ	वाचः	कर्म
तृ०	वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः	करण
च०	वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	अपा०
ष०	वाचः	वाचोः	वाचाम्	सम्ब०
स०	वाचि	वाचोः	वाक्षु	अधि०
	हे वाक्-ग्	हे वाचौ	हे वाचः	सम्बो०

एवं त्वच् (चर्म, वल्कल), रुच् (शोभा, दीप्ति, स्पृहा), ऋच् (वेदमन्त्र) आदि चकारान्ताः।

(३३६) पान्तः स्त्रीलिङ्गः 'अप्' शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः (जल)

प्र० आपः,[3] द्वि० अपः, तृ० अद्भिः,[4] च० अद्भ्यः, पं० अद्भ्यः, ष० अपाम्, स० अप्सु, सम्बो० हे आपः।

(३३७) शकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'दिश्' शब्दः (दिशा)

प्र०	दिक्-[5]ग्	दिशौ	दिशः	कर्त्ता
द्वि०	दिशम्	दिशौ	दिशः	कर्म
तृ०	दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः	करण
च०	दिशे	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	दिशः	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः	अपा०

१ अत्र तु तकारस्य सत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वमपीति विशेषः।

२ वचेः 'क्विब्वची'त्यादिना क्विब्दीर्घोऽसम्प्रसारणं च। ततः सोर्लोपे 'चोः कुः' इति कुत्वे जश्त्वचर्त्वे।

३ 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' इत्युणादिसूत्रेण ह्रस्वः चकारात् क्विपि 'अप्'शब्दः। तस्माज्जसि 'अप्तृन्नि'ति दीर्घे रुत्वविसर्गौ।

४ 'अपो भि' इति पकारस्य तकारे जश्त्वम्।

५ 'दिश अतिसर्जने' 'ऋत्विगि'त्यादिना क्विन् षडगकाः प्राग्वत्।

ष०	दिशः	दिशोः	दिशाम्	सम्ब०
स०	दिशि	दिशोः	दिक्षु	अधि०
	हे दिक्-ग्	हे दिशौ	हे दिशः	सम्बो०

(३३८) **शकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'दृश्' शब्दः (नेत्र)**

प्र०	दृक्-[1]ग्	दृशौ	दृशः	कर्त्ता
द्वि०	दृशम्	दृशौ	दृशः	कर्म
तृ०	दृशा	दृग्भ्याम्	दृग्भ्यः	करण
च०	दृशे	दृग्भ्याम्	दृग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	दृशः	दृग्भ्याम्	दृग्भ्यः	अपा०
ष०	दृशः	दृशोः	दृशाम्	सम्ब०
स०	दृशि	दृशोः	दृक्षु	अधि०
	हे दृक्-ग्	हे दृशौ	हे दृशः	सम्बो०

(३३९) **षान्तः स्त्रीलिङ्गः 'त्विष्' शब्दः (प्रभा, शोभा, कान्ति)**

प्र०	त्विट्-[2]ड्	त्विषौ	त्विषः	कर्त्ता
द्वि०	त्विषम्	त्विषौ	त्विषः	कर्म
तृ०	त्विषा	त्विड्भ्याम्	त्विड्भिः	करण
च०	त्विषे	त्विड्भ्याम्	त्विड्भ्यः	सम्प्र०
पं०	त्विषः	त्विड्भ्याम्	त्विड्भ्यः	अपा०
ष०	त्विषः	त्विषोः	त्विषाम्	सम्ब०
स०	त्विषि	त्विषोः	त्विट्त्सु-त्विट्सु[3]	अधि०
	हे त्विट्-ड्	हे त्विषौ	हे त्विषः	सम्बो०

एवं रुष् (क्रोध), विष् (विष्ठा), विप्रुष् (बुन्द) प्रभृतयः।

(३४०) **षान्तः स्त्रीलिङ्गः 'सजुष्' शब्दः (साथी, मित्र)**

प्र०	सजूः[4]	सजुषौ	सजुषः	कर्त्ता
द्वि०	सजुषम्	सजुषौ	सजुषः	कर्म
तृ०	सजुषा	सजूर्भ्याम्	सजूर्भिः	करण
च०	सजुषे	सजूर्भ्याम्	सजूर्भ्यः	सम्प्र०
पं०	सजुषः	सजूर्भ्याम्	सजूर्भ्यः	अपा०
ष०	सजुषः	सजुषोः	सजूषाम्	सम्ब०
स०	सजुषि	सजुषोः	सजूष्षु-सजूःषु	अधि०
	हे सजूः	हे सजुषौ	हे सजुषः	सम्बो०

---

१ दृश्यन्ते अर्था अनयेति विग्रहे सम्पदादित्वात् दृशेः क्विप्। ततः सुलोपे षडगकाः प्राग्वत्।

२ 'त्विष दीप्तौ' अस्मात् क्विप् सुलोपे जश्त्वचर्त्वे।

३ 'डः सि धुट्' इति विशेषः।

४ सह जुषते इति सजूः। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' अस्मात् क्विपि 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इति सहस्य सभावे संयोगान्तलोपं प्रबाध्य सुलोपे 'ससजुषो रुः' इति रुत्वे 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घे विसर्गः।

(३४१) षान्तः स्त्रीलिङ्गः 'प्रावृष्' शब्दः (वर्षा)

प्र०	प्रावृट्-ड्	प्रावृषौ	प्रावृषः	कर्त्ता
द्वि०	प्रावृषम्	प्रावृषौ	प्रावृषः	कर्म
तृ०	प्रावृषा	प्रावृड्भ्याम्	प्रावृड्भिः	करण
च०	प्रावृषे	प्रावृड्भ्याम्	प्रावृड्भ्यः	सम्प्र०
पं०	प्रावृषः	प्रावृड्भ्याम्	प्रावृड्भ्यः	अपा०
ष०	प्रावृषः	प्रावृषोः	प्रावृषाम्	सम्ब०
स०	प्रावृषि	प्रावृषोः	प्रावृट्सु	अधि०
	हे प्रावृट्-ड्	हे प्रावृषौ	हे प्रावृषः	सम्बो०

(३४२) षान्तः स्त्रीलिङ्गः 'आशिष्' शब्दः (आशीर्वाद)

प्र०	आशीः[१]	आशिषौ	आशिषः	कर्त्ता
द्वि०	आशिषम्	आशिषौ	आशिषः	कर्म
तृ०	आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भिः	करण
च०	आशिषे	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः	सम्प्र०
पं०	आशिषः	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः	अपा०
ष०	आशिषः	आशिषोः	आशिषाम्	सम्ब०
स०	आशिषि	आशिषोः	आशीष्षु-आशीःषु	अधि०
	हे आशीः	हे आशिषौ	हे आशिषः	सम्बो०

(३४३) सकारान्तः स्त्रीलिङ्गः सर्वनाम 'अदस्' शब्दः (यह स्त्री)

प्र०	असौ[२]	अमू[३]	अमूः	कर्त्ता
द्वि०	अमूम्	अमू	अमूः	कर्म
तृ०	अमुया[४]	अमूभ्याम्	अमूभिः[५]	करण
च०	अमुयै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	सम्प्र०
पं०	अमुयाः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	अपा०
ष०	अमुयाः	अमुयोः	अमूषाम्	सम्ब०
स०	अमुष्याम्	अमुयोः	अमूषु	अधि०

(३४४) त्यदारिक्ताः तकारान्तः स्त्रीलिङ्गे 'योषित्' शब्दः (नारी)

प्र०	योषित्	योषितौ	योषितः	कर्त्ता
द्वि०	योषितम्	योषितौ	योषितः	कर्म
तृ०	योषिता	योषिद्भ्याम्	योषिद्भिः	करण

१ 'आङः शासु इच्छायाम्' अस्मात् क्विपि 'आशासः कावुपधाया इत्वं वाच्यम्' इत्युपधाया इत्वे 'शासिवसी'ति षत्वे सोर्लोपे सति षत्वस्याऽसिद्धत्वात् रुत्वे 'र्वोरि'ति दीर्घे रेफस्य विसर्गः।

२ अदश्शब्दस्य स्त्रियामपि पुंवदेव सौ रूपम्।

३ 'अदस् औ' इति स्थिते, अत्वे पररूपे टापि औङः शीभावे गुणे ऊत्वमत्वे रूपम्।

४ 'आङि चापः'।

५ टापि अदन्तत्वाभावादेत्वाऽप्राप्त्या ईत्वाभावः।

च॰	योषिते	योषिद्भ्याम्	योषिद्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	योषितः	योषिद्भ्याम्	योषिद्भ्यः	अपा॰
ष॰	योषितः	योषितोः	योषिताम्	सम्ब॰
स॰	योषिति	योषितोः	योषित्सु	अधि॰
	हे योषित्	हे योषितौ	हे योषितः	सम्बो॰

एवं सरित् (नदी), तडित्, (विद्युत्, बिजली) आदि।

(३४५) दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'आपद्' शब्दः (आपत्ति)

प्र॰	आपत्-द्	आपदौ	आपदः	कर्त्ता
द्वि॰	आपदम्	आपदौ	आपदः	कर्म
तृ॰	आपदा	आपद्भ्याम्	आपद्भिः	करण
च॰	आपदे	आपद्भ्याम्	आपद्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	आपदः	आपद्भ्याम्	आपद्भ्यः	अपा॰
ष॰	आपदः	आपदोः	आपदाम्	सम्ब॰
स॰	आपदि	आपदोः	आपत्सु	अधि॰
	हे आपत्-द्	हे आपदौ	हे आपदः	सम्बो॰

एवं विपद् (अमंगल), सम्पद् (सम्पत्ति), संसद्, परिषद् (सभा), दृषद् (पत्थर), संविद् (ज्ञान), उपनिषद् (वेदान्त), शरद् (ऋतु-विशेष) आदि शब्दाः।

(३४६) धकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'क्षुध्' शब्दः (क्षुधा)

प्र॰	क्षुत्-द्	क्षुधौ	क्षुधः	कर्त्ता
द्वि॰	क्षुधम्	क्षुधौ	क्षुधः	कर्म
तृ॰	क्षुधा	क्षुद्भ्याम्	क्षुद्भिः	करण
च॰	क्षुधे	क्षुद्भ्याम्	क्षुद्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	क्षुधः	क्षुद्भ्याम्	क्षुद्भ्यः	अपा॰
ष॰	क्षुधः	क्षुधोः	क्षुधाम्	सम्ब॰
स॰	क्षुधि	क्षुधोः	क्षुत्सु	अधि॰
	हे क्षुत्-द्	हे क्षुधौ	हे क्षुधः	सम्बो॰

एवं वीरुध् (लता), युध् (युद्ध), समिध् (यज्ञकाष्ठ) इत्यादयः शब्दाः।

(३४७) नकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'सीमन्' शब्दः (सीमा, अवधि)

प्र॰	सीमा[1]	सीमानौ	सीमानः	कर्त्ता
द्वि॰	सीमानम्	सीमानौ	सीम्नः	कर्म
तृ॰	सीम्ना	सीमभ्याम्	सीमभिः	करण
च॰	सीम्ने	सीमभ्याम्	सीमभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	सीम्नः	सीमभ्याम्	सीमभ्यः	अपा॰

१ 'षिञ् बन्धने' अस्मात् औणादिके मनिन् प्रकृतेर्दीर्घश्च। ततः स्त्रीत्वविवक्षायां नान्तत्वात् ङीप् प्राप्तः 'मनः' इति निषेधान्न भवति। एवञ्च राजवत् रूपं ज्ञेयम्।

ष०	सीम्नः	सीम्नोः	सीम्नाम्	सम्ब०
स०	सीम्नि-सीमनि	सीम्नोः	सीमसु	अधि०

एवं दामन् (रस्सी), पामन् (खजुली), बहुयज्वन्[1] इत्यादयः। एतेषां विकल्पेन[2] 'रमा'-वत् रूपाणि भवन्ति।

(३४८) भकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'ककुभ्' शब्दः (दिशा)

प्र०	ककुप्-ब्	ककुभौ	ककुभः	कर्त्ता
द्वि०	ककुभम्	ककुभौ	ककुभः	कर्म
तृ०	ककुभा	ककुब्भ्याम्	ककुब्भिः	करण
च०	ककुभे	ककुब्भ्याम्	ककुब्भ्यः	सम्प्र०
पं०	ककुभः	ककुब्भ्याम्	ककुब्भ्यः	अपा०
ष०	ककुभः	ककुभोः	ककुभाम्	सम्ब०
स०	ककुभि	ककुभोः	ककुप्सु	अधि०
	हे ककुप्-ब्	हे ककुभौ	हे ककुभः	सम्बो०

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः।

---

१ 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधात् ङीप् न।

२ 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इत्यनेनेति भावः।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः

(३४९) हकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'स्वनडुह्' शब्दः (अच्छे बैलवाला कुल)

प्र॰	स्वनडुत्-[1]द्	स्वनडुही	स्वनड्वांहि[2]	कर्त्ता
द्वि॰	स्वनडुत्-द्	स्वनडुही	स्वनड्वांहि	कर्म
तृ॰	स्वनडुहा	स्वनडुद्भ्याम्	स्वनडुद्भिः	करण
च॰	स्वनडुहे	स्वनडुद्भ्याम्	स्वनडुद्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	स्वनडुहः	स्वनडुद्भ्याम्	स्वनडुद्भ्यः	अपा॰
ष॰	स्वनडुहः	स्वनडुहोः	स्वनडुहाम्	सम्ब॰
स॰	स्वनडुहि	स्वनडुहोः	स्वनडुत्सु	अधि॰
	हे स्वनडुत्-द्	हे स्वनडुही	हे स्वनड्वांहि	सम्बो॰

(३५०) वान्तः नपुंसकलिङ्गे 'विमलदिव्' शब्दः (स्वच्छ आकाशवाला दिन)

प्र॰	विमलद्यु[3]	विमलदिवी	विमलदिवि	कर्त्ता
द्वि॰	विमलद्यु	विमलदिवी	विमलदिवि	कर्म
तृ॰	विमलदिवा	विमलद्युभ्याम्	विमलद्युभिः	करण
च॰	विमलदिवे	विमलद्युभ्याम्	विमलद्युभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	विमलदिवः	विमलद्युभ्याम्	विमलद्युभ्यः	अपा॰
ष॰	विमलदिवः	विमलदिवोः	विमलदिवाम्	सम्ब॰
स॰	विमलदिवि	विमलदिवोः	विमलद्युषु	अधि॰
	हे विमलद्यु	हे विमलदिवी	हे विमलदिवि	सम्बो॰

(३५१) रेफान्तः नपुंसकलिङ्गे 'वार्' शब्दः (जल)

प्र॰	वाः[4]	वारी	वारि	कर्त्ता
द्वि॰	वाः	वारी	वारि	कर्म
तृ॰	वारा	वार्भ्याम्	वार्भिः	करण
च॰	वारे	वार्भ्याम्	वार्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	वारः	वार्भ्याम्	वार्भ्यः	अपा॰

---

१ सु = शोभनाः अनड्वाहो यस्य कुलस्येति बहुव्रीहिः। सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणाऽभावात् आमादिकं न भवति, 'वसुस्रंसि'ति दत्वं तु भवत्येव; तस्य सुबन्तत्वरूपपदत्वनिमित्तकतया आङ्गकार्यत्वाभावात्।

२ शिभावे शेः सर्वनामस्थानत्वात् आमि नुमि 'नश्चे'त्यनुस्वारः।

३ विमला द्यौः = आकाशं, यस्य अह्न इति बहुव्रीहिः। ततः सोर्लुकि 'दिव उत्' इति यण्।

४ वार्शब्दात् सोर्लुकि रेफस्य विसर्गः।

ष॰	वारः	वारोः	वाराम्	सम्ब॰
स॰	वारि	वारोः	वार्षु[1]	अधि॰
	हे वाः	हे वारी	हे वारि	सम्बो॰

(३५२) **रेफान्तः नपुंसकलिङ्गे नित्यं बहुवचनान्तः 'चतुर्' शब्दः**

प्र॰ चत्वारि, द्वि॰ चत्वारि, तृ॰ चतुर्भिः, च॰ चतुर्भ्यः, पं॰ चतुर्भ्यः, ष॰ चतुर्णाम्, स॰ चतुर्षु, सम्बो॰ हे चत्वारि।

(३५३) **नित्यं बहुवचनान्तः नपुं॰ 'त्रि' शब्दः (तीन)**

प्र॰ त्रीणि, द्वि॰ त्रीणि, तृ॰ त्रिभिः, च॰ त्रिभ्यः, पं॰ त्रिभ्यः, ष॰ त्रयाणाम्, स॰ त्रिषु, सम्बो॰ हे त्रीणि।

(३५४) **मान्तः नपुंसकलिङ्गः सर्वनाम 'किम्' शब्दः**

प्र॰	किम्[2]	के	कानि	कर्त्ता
द्वि॰	किम्	के	कानि	कर्म
तृ॰	केन	काभ्याम्	कैः	करण
च॰	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	कस्मात्-द्	काभ्याम्	केभ्यः	अपा॰
ष॰	कस्य	कयोः	केषाम्	सम्ब॰
स॰	कस्मिन्	कयोः	केषु	अधि॰

(३५५) **मान्तः नपुंसकलिङ्गः सर्वनाम 'इदम्' शब्दः**

प्र॰	इदम्[3]	इमे	इमानि	कर्त्ता
द्वि॰	इदम्	इमे	इमानि	कर्म
	एनत्-द्[4]	एने	एनानि	
तृ॰	अनेन	आभ्याम्	एभिः	करण
	एनेन			
च॰	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः	सम्प्र॰
पं॰	अस्मात्-द्	आभ्याम्	एभ्यः	अपा॰
ष॰	अस्य	अनयोः	एषाम्	सम्ब॰
		एनयोः		
स॰	अस्मिन्	अनयोः	एषु	अधि॰
		एनयोः		

(३५६) **नान्तः नपुंसकलिङ्गे 'ब्रह्मन्' शब्दः (ब्रह्मा)**

प्र॰	ब्रह्म	ब्रह्मणी	ब्रह्माणि	कर्त्ता

१ रेफस्य इण्त्वेन ततः परत्वात् षत्वम्। विसर्गस्तु न रुसम्बन्धि रेफाभावात्।

२ 'न लुमते'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कादेशो न।

३ 'न लुमते'ति प्रत्यलक्षणनिषेधात् 'इदमो मः' 'दश्चे'त्यादिविधयो न भवन्ति।

४ 'अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः' (वा॰)।

द्वि०	ब्रह्म	ब्रह्मणी	ब्रह्माणि	कर्म
तृ०	ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः	करण
च०	ब्रह्मणे	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभ्यः	सम्प्र०
पं०	ब्रह्मणः	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभ्यः	अपा०
ष०	ब्रह्मणः	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्	सम्ब०
स०	ब्रह्मणि	ब्रह्मणोः	ब्रह्मसु	अधि०
	हे ब्रह्मन्-[१]हे ब्रह्म	हे ब्रह्मणी	हे ब्रह्माणि	सम्बो०

एवं वर्मन् (कवच), चर्मन् (मृगादि चर्म, ढाल), शर्मन् (सुख, कल्याण), मर्मन् (सन्धिस्थान), कर्मन् (काम), नर्मन् (परिहास), वर्त्मन् (पथ), पर्वन् (ग्रन्थि, उत्सव) इत्यादयः।

(३५७) नान्तः नपुंसकलिङ्गः 'अहन्' शब्दः (दिन)

प्र०	अहः[२]	अह्नी-[३]अहनी	अहानि	कर्त्ता
द्वि०	अहः	अह्नी-अहनी	अहानि	कर्म
तृ०	अह्ना	अहोभ्याम्[४]	अहोभिः	करण
च०	अह्ने	अहोभ्याम्	अहोभ्यः	सम्प्र०
पं०	अह्नः	अहोभ्याम्	अहोभ्यः	अपा०
ष०	अह्नः	अह्नोः	अह्नाम्	सम्ब०
स०	अह्नि-अहनि	अह्नोः	अहःसु-अहस्सु	अधि०
	हे अहः	हे अह्नी-अहनी	हे अहानि	सम्बो०

(३५८) नान्तः नपुंसकलिङ्गो 'नामन्' शब्दः (संज्ञा)

प्र०	नाम[५]	नाम्नी-[६]नामनी	नामानि	कर्त्ता
द्वि०	नाम	नाम्नी-नामनी	नामानि	कर्म
तृ०	नाम्ना	नामभ्याम्[७]	नामभिः	करण
च०	नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः	सम्प्र०
पं०	नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः	अपा०
ष०	नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्	सम्ब०
स०	नाम्नि	नाम्नोः	नामसु	अधि०
	हे नामन्-[८]नाम	हे नाम्नी-नामनी	हे नामानि	सम्बो०

एवं धामन् (तेज, निवासस्थान), व्योमन् (आकाश), दामन् (रस्सी), प्रेमन् (स्नेह), वेमन् (ताँत), सामन् (वेद-विशेष, मंत्री), सद्मन् (गृह), भस्मन् (राख), लक्ष्मन् (चिह्न) इत्यादयः शब्दाः।

---

१ 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः' (वा०)।

२ सुब्लुकि अपवादत्वात् 'अहन्नि'ति सूत्रं प्रबाध्य 'रोऽसुपि' इति रेफादेशे विसर्गः, अतः अहर्भातीत्यत्रोत्वन्न।

३ 'विभाषा ङिश्योः'।

४ 'अहन्नि'ति रुत्वे उत्वे गुणः।

५ इदमत्र प्रपञ्चार्थं लिखितम्।

६ 'विभाषा ङिश्योः'।

७ भ्यामादौ हलि 'स्वादिष्वि'ति पदत्वान्नलोपः।

८ 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः'।

(३५९) नान्तः नपुंसकलिङ्गे 'दण्डिन्' शब्दः (दण्डधारी कुल)

प्र०	दण्डि[1]	दण्डिनी	दण्डीनि	कर्त्ता
द्वि०	दण्डि	दण्डिनी	दण्डीनि	कर्म
तृ०	दण्डिना	दण्डिभ्याम्	दण्डिभिः	करण
च०	दण्डिने	दण्डिभ्याम्	दण्डिभ्यः	सम्प्र०
पं०	दण्डिनः	दण्डिभ्याम्	दण्डिभ्यः	अपा०
ष०	दण्डिनः	दण्डिनोः	दण्डिनाम्	सम्ब०
स०	दण्डिनि	दण्डिनोः	दण्डिषु	अधि०
	हे दण्डिन्	हे दण्डिनी	हे दण्डीनि	सम्बो०

एवं स्रग्विन्[2] (मालाधारी), वाग्मिन्[3] (न्याय से बोलने वाला) इत्यादयः शब्दाः।

(३६०) नान्तः नपुंसकलिङ्गे 'मनोहारिन्' शब्दः (मन को हरने वाला)

प्र०	मनोहारि	मनोहारिणी	मनोहारीणि	कर्त्ता
द्वि०	मनोहारि	मनोहारिणी	मनोहारीणि	कर्म
तृ०	मनोहारिणा	मनोहारिभ्याम्	मनोहारिभिः	करण
च०	मनोहारिणे	मनोहारिभ्याम्	मनोहारिभ्यः	सम्प्र०
पं०	मनोहारिणः	मनोहारिभ्याम्	मनोहारिभ्यः	अपा०
ष०	मनोहारिणः	मनोहारिणोः	मनोहारिणाम्	सम्ब०
स०	मनोहारिणि	मनोहारिणोः	मनोहारिषु	अधि०
	हे मनोहारिन्	हे मनोहारिणी	हे मनोहारीणि	सम्बो०

(३६१) नान्तः नपुंसकलिङ्गे 'वर्मन्' शब्दः (कवच)

प्र०	वर्म	वर्मणी	वर्माणि	कर्त्ता
द्वि०	वर्म	वर्मणी	वर्माणि	कर्म
तृ०	वर्मणा	वर्मभ्याम्	वर्मभिः	करण
च०	वर्मणे	वर्मभ्याम्	वर्मभ्यः	सम्प्र०
पं०	वर्मणः	वर्मभ्याम्	वर्मभ्यः	अपा०
ष०	वर्मणः	वर्मणोः	वर्मणाम्	सम्ब०
स०	वर्मणि	वर्मणोः	वर्मसु	अधि०
	हे वर्मन्	हे वर्मणी	हे वर्माणि	सम्बो०

(३६२) नान्तः नपुंसकलिङ्गः 'सुपथिन्' शब्दः (अच्छे मार्ग वाला)

प्र०	सुपथि	सुपथी	सुपन्थानि	कर्त्ता

१ दण्डोऽस्यास्तीत्यर्थे 'अत इनिठनौ' इति इनिः।

२ 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिः। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वात् स्रजो जकारस्य कुत्वम्।

३ 'वाचो ग्मिनिः' इति ग्मिनिः। तद्धितत्वान्न गकार इत्। चकारस्य जश्त्वं कुत्वञ्च।

द्वि०	सुपथि	सुपथी	सुपन्थानि	कर्म
तृ०	सुपथा	सुपथिभ्याम्	सुपथिभिः	करण
च०	सुपथे	सुपथिभ्याम्	सुपथिभ्यः	सम्प्र०
पं०	सुपथः	सुपथिभ्याम्	सुपथिभ्यः	अपा०
ष०	सुपथः	सुपथोः	सुपथाम्	सम्ब०
स०	सुपथि	सुपथोः	सुपथिषु	अधि०
	हे सुपथिन्	हे सुपथी	हे सुपन्थानि	सम्बो०

(३६३) जान्तः नपुंसकलिङ्गः 'ऊर्ज्' शब्दः (बल या तेज)

प्र०	ऊर्क्-[१]ग्	ऊर्जी	ऊर्न्जि	कर्त्ता
द्वि०	ऊर्क्-ग्	ऊर्जी	ऊर्न्जि	कर्म
तृ०	ऊर्जा	ऊर्ग्भ्याम्	ऊर्ग्भिः	करण
च०	ऊर्जे	ऊर्ग्भ्याम्	ऊर्ग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	ऊर्जः	ऊर्ग्भ्याम्	ऊर्ग्भ्यः	अपा०
ष०	ऊर्जः	ऊर्जोः	ऊर्जाम्	सम्ब०
स०	ऊर्जि	ऊर्जोः	ऊर्क्षु	अधि०
	हे ऊर्क्-र्ग्	हे ऊर्जी	हे ऊर्न्जि	सम्बो०

(३६४) जान्तः नपुंसकलिङ्गः 'असृज्' शब्दः (रक्त)

प्र०	असृक्-[२]ग्	असृजी	असृञ्जि	कर्त्ता
द्वि०	असृक्-ग्	असृजी	असृञ्जि असानि[३]	कर्म
तृ०	अस्ना असृजा	असभ्याम् असृग्भ्याम्	असभिः असृग्भिः	करण
च०	अस्ने असृजे	असभ्याम् असृग्भ्याम्	असभ्यः असृग्भ्यः	सम्प्र०
पं०	अस्नः असृजः	असभ्याम् असृग्भ्याम्	असभ्यः असृग्भ्यः	अपा०
ष०	अस्नः असृजः	अस्नोः असृजोः	अस्नाम् असृजाम्	सम्ब०
स०	अस्नि-असनि असृजि	अस्नोः असृजोः	अससु असृक्षु	अधि०
	हे असृक्-ग्	हे असृजी	हे असृञ्जि	सम्बो०

१ 'रात्सस्ये'ति नियमान्न संयोगान्तलोपः।

२ नञ्पूर्वात् सृज्धातोः 'सम्पदादिभ्यः क्विप्' इति क्विपि उपपदसमासे नञो नस्य लोपे 'असृज्'शब्दः, तस्य स्वमोर्लुकि असृजः पदान्ते कुत्वम्।

३ 'पद्दन्नि'ति वा असन्।

(३६५) जान्तः नपुंसकलिङ्गो 'बहूर्ज्' शब्दः

प्र० द्वि०	बहुर्क्-ग्	बहूर्जी	बहूर्ञ्जि-[1]बहूर्जि	क०कर्म

शेषमूर्जशब्दवत्।

(३६६) दकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सर्वनाम 'तद्' शब्दः (वह)

प्र०	तत्-द्	ते	तानि	कर्त्ता
द्वि०	तत्-द्	ते	तानि	कर्म
तृ०	तेन	ताभ्याम्	तैः	करण
च०	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	सम्प्र०
पं०	तस्मात्-द्	ताभ्याम्	तेभ्यः	अपा०
ष०	तस्य	तयोः	तेषाम्	सम्ब०
स०	तस्मिन्	तयोः	तेषु	अधि०

(३६७) दकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सर्वनाम 'यद्' शब्दः (जो)

प्र०	यत्-द्	ये	यानि	कर्त्ता
द्वि०	यत्-द्	ये	यानि	कर्म
तृ०	येन	याभ्याम्	यैः	करण
च०	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	सम्प्र०
पं०	यस्मात्-द	याभ्याम्	येभ्यः	अपा०
ष०	यस्य	ययोः	येषाम्	सम्ब०
स०	यस्मिन्	ययोः	येषु	अधि०

(३६८) दकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सर्वनाम 'एतद्' शब्दः (यह)

प्र०	एतत्-द्	एते	एतानि	कर्त्ता
द्वि०	एतत्-द् एनत्-द्	एते एने	एतानि एनानि	कर्म
तृ०	एतेन एनेन	एताभ्याम्	एतैः	करण
च०	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः	सम्प्र०
पं०	एतस्मात्-द्	एताभ्याम्	एतेभ्यः	अपा०
ष०	एतस्य	एतयोः एनयोः	एतेषाम्	सम्ब०
स०	एतस्मिन्	एतयोः एनयोः	एतेषु	अधि०

(३६९) दकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सर्वनाम 'त्यद्' शब्दः

प्र०द्वि०	त्यत्-द्	त्ये	त्यानि	क०कर्म

शेषं पुंवत्।

१ 'बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः'। 'अन्त्यात् पूर्वो वा नुम्' इति वार्तिकद्वयम्। बहूर्ज्शब्दे अन्त्यादचः उकारादुपरि नुमः प्रतिषेधो वक्तव्यः, किन्तु अन्त्यात् पूर्वो नुम्वा स्यादित्यर्थः। ततश्च जकारात्पूर्वरेफादुपरि नुमि कृते श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'नश्चे'ति नस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णो ञकारः। नुमभावे 'बहूर्जि'।

(३७०) चकारान्तो नपुंसकलिङ्गे 'गवाच्'[1] शब्दः (गोपूजक या गाय का अनुगामी)

प्रथमा = कर्त्ता (१६)

ए. व. गतौ— गवाक्-ग्, गोअक्, गोऽक्, गोअग्, गोऽग्
पूजायां— गवाङ्, गोअङ्, गोऽङ् (९)
द्वि. व. ग. पू.— गोची, गवाञ्ची, गोअञ्ची, गोऽञ्ची (४)
ब. व. ग. पू.— गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोऽञ्चि (३)

द्वितीया = कर्म (१६)

एक. गतौ— गवाक्, गवाग्, गोअक्, गोअग्, गोऽक् गोऽग्
पूजायां— गवाङ्, गोअङ्, गोऽङ् (९)
द्वि. ग. पू.— गोची, गवाञ्ची, गोअञ्ची, गोऽञ्ची (४)
बहु. ग. पू.— गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोऽञ्चि (३)

तृतीया = करण (१६)

एक. ग. पू.— गोचा, गवाञ्चा, गोअञ्चा, गोऽञ्चा (४)
द्वि. गतौ— गवाग्भ्याम्, गोअग्भ्याम्, गोऽग्भ्याम्
पूजायां— गवाङ्भ्याम्, गोअङ्भ्याम्, गोऽङ्भ्याम् (६)
बहु. गतौ— गवाग्भिः, गोअग्भिः, गोऽग्भिः
पूजायां— गवाङ्भिः, गोअङ्भिः, गोऽङ्भिः (६)

चतुर्थी = सम्प्रदान (१६)

एक. ग.-पू.— गोचे, गवाञ्चे, गोअञ्चे, गोऽञ्चे (४)
द्वि. गतौ— गवाग्भ्याम्, गोअग्भ्याम्, गोऽग्भ्याम्
पूजायां— गवाङ्भ्याम्, गोअङ्भ्याम्, गोऽङ्ग्भ्याम् (६)
बहु. गतौ— गवाग्भ्यः, गोअग्भ्यः गोऽग्भ्यः
पूजायां— गवाङ्भ्यः, गोअङ्भ्यः, गोऽङ्भ्यः (६)

पञ्चमी = अपादान (१६)

एक. ग. पू.— गोचः, गवाञ्चः, गोअञ्चः, गोऽञ्चः (४)
द्वि. गतौ— गवाग्भ्याम्, गोअग्भ्याम्, गोऽग्भ्याम्
पूजायां— गवाङ्भ्याम्, गोअङ्भ्याम्, गोऽङ्भ्याम् (६)
बहु. गतौ— गवाग्भ्यः, गोअग्भ्यः, गोऽग्भ्यः
पूजायां— गवाङ्भ्यः, गोअङ्भ्यः, गोऽङ्ग्भ्यः (६)

---

१ जायन्ते नव सौ, तथाऽमि च नव, भ्याम्-भिस्-भ्यासां सङ्गमे
षट् संख्यानि, नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव, तद्वच्छसि ।
चत्वार्यन्यवचस्सु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तत्
जानन्तु प्रतिभाऽस्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकाऽत्राऽवधिः ॥
इति नरपतिसभायां क्वचित् केनचित् प्राचीनेन कृतस्याऽऽक्षेपस्य प्राचीनैरेव पण्डितैः कैश्चित् 'गवाच्छब्दस्ये' स्यादिना 'विभावय' इत्यन्तेन श्लोकद्वयेन समाहितम् । तदेव प्रकृतोपयोगादाह परममूले—

गवाच्छब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ॥१ ॥
स्वम्सुप्सु नव षड्भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः ।
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥२ ॥

षष्ठी = सम्बन्ध (१२)

एक॰ ग॰ पू॰— गोचः, गवाञ्चः, गोअञ्चः, गोऽञ्चः (४)
द्वि॰ ग॰ पू॰— गोचोः, गवाञ्चोः, गोअञ्चोः, गोऽञ्चोः (४)
बहु॰ ग॰ पू॰— गोचाम्, गवाचाम्, गोअञ्चाम्, गोऽञ्चाम् (४)

सप्तमी = अधिकरण (१७)

एक॰ ग॰ पू॰— गोचि, गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोऽञ्चि (४)
द्वि॰ ग॰ पू॰— गोचोः, गवाञ्चोः, गोअञ्चोः, गोऽञ्चोः (४)
बहु॰ गतौ— गवाक्षु,[1] गोअक्षु, गोऽक्षु
पूजायां— गवाङ्क्षु,[2] गोअङ्क्षु गोऽङ्क्षु
गवाङ्षु, गोअङ्षु, गोऽङ्षु (९)

सर्वाणि मिलित्वा १०९ रूपाणि भवन्ति

(३७१) चकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'तिर्यञ्च्' शब्दः

प्र॰	तिर्यक्-ग्	तिरश्ची[3]	तिर्यञ्चि[4]	कर्त्ता
द्वि॰	तिर्यक्-ग्	तिरश्ची	तिर्यञ्चि	कर्म
		पूजायान्तु—		
प्र॰द्वि॰	तिर्यङ्	तिर्यञ्ची	तिर्यञ्चि	क॰कर्म

शेषं पुंवत्।

(३७२) तान्तो नपुंसकलिङ्गो 'यकृत्' शब्दः (दाहिनी कोख के मांसपिण्ड)

प्र॰	यकृत्-द्	यकृती	यकृन्ति	कर्त्ता
द्वि॰	यकृत्-द्	यकृती-यकानि[5]	यकृन्ति	कर्म
तृ॰	यक्ना	यकभ्याम्	यकभिः	करण
	यकृता	यकृद्भ्याम्	यकृद्भिः	

---

१ अत्र 'खरि चे'ति चर्त्वे कृते 'चयो द्वितीया' इति तु न चर्त्वस्यासिद्धत्वात्।

२ कुक्पक्षे तु जश्त्वदृष्ट्या कुकोऽसिद्धत्वात् जश्त्वाप्राप्त्या द्वितीयादेशे रूपत्रयवृद्धिर्भवत्येव। एवञ्च प्रकारान्तरेणाऽपि रूपाधिक्यं प्रदर्शयन्ति परममूले—ऊह्यमेषां द्विवचनानुनासिकविकल्पनात्, रूपाण्यश्वाक्षिभूतानीति, सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः। तथा हि—सौ नवानामन्त्यस्य 'अनचि चे'ति द्वित्वे अष्टादश। औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थकानां त्रयाणां ञद्वित्वे सप्त। जशि ञद्वित्वेऽणोऽप्रगृह्य-स्येत्यनुनासिके च द्वादश। सङ्कलनया सप्तत्रिंशत्। एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत्। तथा च सङ्कलनया चतुःसप्ततिः। टाविभक्तौ चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञद्वित्वे सप्त। तेषां च सप्तानामनुनासिकविकल्पे चतुर्दश। सङ्कलनयाऽष्टाशीतिः। भ्यामि षट्सु रूपेषु मकारात्पूर्वस्य द्वित्वे कृते द्वादश। तेषामपि 'यणो मयः' इति यद्विवे चतुर्विंशतिः। तेषामपि मकारस्य द्वित्वेऽष्टचत्वारिंशत्। सङ्कलनया षट्त्रिंशदधिकशतम्। भिसि चतुर्विंशतिः। मकारात्पूर्वस्य विसर्गस्य द्वित्वे सङ्कलनया षष्ट्युत्तरशतम्। ङे-ङसि-ङस्-ओस्-आम्-ङि-ओस् एतासु ञकार-विसर्ग-मकाराणां द्वित्वे अणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिके च यथा सम्भवमष्टादीनि रूपाणि। भ्याम्-भ्यसोः 'अनचि च' 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इति द्वित्वे, अष्टचत्वारिंशत्। सुपि पूर्वोक्तयथासम्भवकार्ये षडधिकनवती रूपाणीति स्वयमूहनीयमिति।

३ शीभावे भत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपे श्चुत्वम्। 'अलोपे' इत्युक्तेर्न तिर्यादेशः।

४ सर्वनामस्थानत्वेन अभत्वादल्लोपाभावेन 'तिरि' आदेशः सुगमः इति विशेषः।

५ 'पद्दन्नि'ति वा यकन्।

च०	यक्ने	यकभ्याम्	यकभ्यः	सम्प्र०
	यकृते	यकृद्भ्याम्	यकृद्भ्यः	
पं०	यक्नः	यकभ्याम्	यकभ्यः	अपा०
	यकृतः	यकृद्भ्याम्	यकृद्भ्यः	
ष०	यक्नः	यक्नोः	यकनाम्	सम्ब०
	यकृतः	यकृतोः	यकृदाम्	
स०	यक्नि	यकनोः	यकसु	अधि०
	यकृति	यकृतोः	यकृत्सु	
	हे यकृत्-द्	हे यकृती	हे यकृन्ति	सम्बो०

(३७३) तान्तो नपुंसकलिङ्गः 'शकृत्' शब्दः (विष्ठा)

प्र०	शकृत्-द्	शकृती	शकृन्ति	कर्त्ता
द्वि०	शकृत्-द्	शकृती	शकानि-[१]शकृन्ति	कर्म
तृ०	शक्ना	शकभ्याम्	शकभिः	करण
	शकृता	शकृद्भ्याम्	शकृद्भिः	

इत्यादयः।

(३७४) शतृप्रत्ययान्तो 'ददत्' शब्दः (देता हुआ)

प्र०	ददत्-द्	ददती	ददन्ति[२]-ददति	कर्त्ता
द्वि०	ददत्-द्	ददती	ददन्ति-ददति	कर्म
तृ०	ददता	ददद्भ्याम्	ददद्भिः	करण
च०	ददते	ददद्भ्याम्	ददद्भ्यः	सम्प्र०
पं०	ददतः	ददद्भ्याम्	ददद्भ्यः	अपा०
ष०	ददतः	ददतोः	ददताम्	सम्ब०
स०	ददति	ददतोः	ददत्सु	अधि०
	हे ददत्-द्	हे ददती	हे ददन्ति	सम्बो०

(३७५) तकारान्तो नपुंसकलिङ्गे 'जगत्' शब्दः (संसार)

प्र०	जगत्-द्	जगती	जगन्ति	कर्त्ता
द्वि०	जगत्-द्	जगती	जगन्ति	कर्म
तृ०	जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः	करण
च०	जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः	सम्प्र०
पं०	जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः	अपा०
ष०	जगतः	जगतोः	जगताम्	सम्ब०
स०	जगति	जगतोः	जगत्सु	अधि०
	हे जगत्-द्	हे जगती	हे जगन्ति	सम्बो०

१ 'पद्दन्नि'ति वा शकन्।
२ 'वा नपुंसकस्य'।

(३७६) तकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'तुदत्' शब्दः (दुःख देता हुआ)

प्र०	तुदत्-[१]द्	तुदती-[२]न्ती	तुदन्ति	कर्त्ता
द्वि०	तुदत्-द्	तुदती-न्ती	तुदन्ति	कर्म
तृ०	तुदता	तुदद्भ्याम्	तुदद्भिः	करण
च०	तुदते	तुदद्भ्याम्	तुदद्भ्यः	सम्प्र०
पं०	तुदतः	तुदद्भ्याम्	तुदद्भ्यः	अपा०
ष०	तुदतः	तुदतोः	तुदताम्	सम्ब०
स०	तुदति	तुदतोः	तुदत्सु	अधि०
	हे तुदत्-द्	हे तुदती-न्ती	हे तुदन्ति	सम्बो०

एवं [३]भात्, भान्ती-भाती, भान्ति इत्यादि।

(३७७) शत्रन्तो नपुंसकलिङ्गः 'पचत्' शब्दः (पकाने वाला कुल)

प्र०	पचत्-द्[४]	पचन्ती[५]	पचन्ति	कर्त्ता
द्वि०	पचत्-द्	पचन्ती	पचन्ति	कर्म

शेषं ददद्वत्।

(३७८) शत्रन्तो नपुंसकलिङ्गो 'दीव्यत्' शब्दः (खेलने वाला कुल)

प्र०	दीव्यत्-[६]द्	दीव्यन्ती	दीव्यन्ति	कर्त्ता
द्वि०	दीव्यत्-द्	दीव्यन्ती	दीव्यन्ति	कर्म

शेषं तुदद्वत्।

(३७९) पान्तो नपुंसकलिङ्गः 'स्वप्' शब्दः (सुन्दर (स्वच्छ) जल वाला सरोवर)

प्र०	स्वप्-[७]ब्	स्वपी	स्वाम्पि-स्वम्पि	कर्त्ता
द्वि०	स्वप्-ब्	स्वपी	स्वाम्पि-[८]स्वम्पि	कर्म
तृ०	स्वपा	स्वद्भ्याम्	स्वद्भिः	करण
च०	स्वपे	स्वद्भ्याम्	स्वद्भ्यः	सम्प्र०
पं०	स्वपः	स्वद्भ्याम्	स्वद्भ्यः	अपा०
ष०	स्वपः	स्वपोः	स्वपाम्	सम्ब०

१ 'तुद व्यथने' अस्मात् शतृप्रत्यये 'तुदादिभ्यः शः' इति शः। पररूपे 'तुदत्'शब्दः।
२ 'आच्छीनद्योर्नुम्'।
३ 'भा दीप्तौ' लटः शतर्यदादित्वात् शपो लुकि सवर्णदीर्घे 'भात्'शब्दः।
४ पच्धातोर्लटः शतरि शप् 'अतो गुणे' इति पररूपे 'पचत्' इति।
५ 'शप्श्यनोर्नित्यम्'।
६ दीव्धातोर्लटः शतरि श्यनि, 'हलि चे'ति दीर्घे 'दीव्यत्' शब्दः।
७ सुः= शोभनाः आपः यस्मिन् सरसि इति बहुव्रीहिः।
८ 'जश्शसोः शी' 'स्वप्-इ' इति दशायां नित्यात्परादपि नुमः प्राक् प्रातिपदोक्तत्वात् 'अप्तृन्नि'ति दीर्घे झलन्तलक्षणनुमि अनुस्वारे परसवर्णः 'प्रातिपदोक्तत्वं निरवकाशत्वे सत्येव बाधप्रयोजकम्' इति भाष्यसम्मत-पक्षे तु दीर्घस्य 'आपः' इत्यत्र सावकाशत्वेनापवादत्वाभावात् पूर्व नुमि अकारस्य उपधात्वाभावान्न दीर्घः, तन्मते 'स्वम्पि' इति द्वितीयं रूपम्। परे तु दीर्घस्य निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वाभावेऽपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया प्रथमं प्रवृत्तौ 'स्वाम्पि' इत्येव युक्तमित्याहुः।

स॰	स्वपि	स्वपोः	स्वप्सु	अधि॰
	हे स्वप्-ब्	स्वपी	हे स्वाम्पि-स्वम्पि	सम्बो॰

(३८०) षान्तो नपुंसकलिङ्गे 'धनुष्' शब्दः (धनुष)

प्र॰	धनुः[१]	धनुषी	धनूंषि	कर्त्ता
द्वि॰	धनुः	धनुषी	धनूंषि	कर्म
तृ॰	धनुषा	धनुर्भ्याम्	धनुर्भिः	करण
च॰	धनुषे	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	धनुषः	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्यः	अपा॰
ष॰	धनुषः	धनुषोः	धनुषाम्	सम्ब॰
स॰	धनुषि	धनुषोः	धनुष्षु-धनुःषु	अधि॰
	हे धनुः	हे धनुषी	हे धनूंषि	सम्बो॰

(३८१) षान्तो नपुसकलिङ्गे 'हविष्' शब्दः (हवन-सामग्री)

प्र॰	हविः[२]	हविषी	हवींषि	कर्त्ता
द्वि॰	हविः	हविषी	हवींषि	कर्म
तृ॰	हविषा	हविर्भ्याम्	हविर्भिः	करण
च॰	हविषे	हविर्भ्याम्	हविर्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	हविषः	हविर्भ्याम्	हविर्भ्यः	अपा॰
ष॰	हविषः	हविषोः	हविषाम्	सम्ब॰
स॰	हविषि	हविषोः	हविष्षु-हविःषु	अधि॰
	हे हविः	हे हविषी	हे हवींषि	सम्बो॰

एवं चक्षुष्[३] (नेत्र), सर्पिष् (घृत) इत्यादि।

(३८२) षान्तो नपुंसकलिङ्गः 'पिपठिष्' शब्दः

प्र॰	पिपठीः	पिपठिषी	पिपठिषि[४]	कर्त्ता
द्वि॰	पिपठीः	पिपठिषी	पिपठिषि	कर्म
तृ॰	पिपठिषा	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भिः	करण
च॰	पिपठिषे	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भ्यः	सम्प्र॰
पं॰	पिपठिषः	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भ्यः	अपा॰
ष॰	पिपठिषः	पिपठिषोः	पिपठिषाम्	सम्ब॰
स॰	पिपठिषि	पिपठिषोः	पिपठीष्षु	अधि॰
	हे पिपठीः	हे पिपठिषी	हे पिपठिषि	सम्बो॰

१ 'धन धान्ये' इत्यस्माद्धातोः 'अर्ति-पृ-' इत्युणादिसूत्रेण उसि प्रत्यये प्रत्ययावयवत्वात् षत्वे 'धनुष्'शब्दः। ततः स्वादिकार्ये रूपम्।

२ 'अर्चिशुचिहुसृपि' इत्युणादिसूत्रेण हुधातोरिस् प्रत्ययः।

३ 'चक्षेश्शिच्च' इत्युणादिसूत्रेण उस् प्रत्ययः।

४ 'पिपठिष्-इ' इति स्थिते 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् कथं न स्यादिति चेत् न, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्।

(३८३) सान्तो नपुंसकलिङ्गः 'पयस्' शब्दः (दूध, जल)

प्र०	पयः[1]	पयसी	पयांसि	कर्त्ता
द्वि०	पयः	पयसी	पयांसि	कर्म
तृ०	पयसा	पयोभ्याम्	पयोभिः	करण
च०	पयसे	पयोभ्याम्	पयोभ्यः	सम्प्र०
पं०	पयसः	पयोभ्याम्	पयोभ्यः	अपा०
ष०	पयसः	पयसोः	पयसाम्	सम्ब०
स०	पयसि	पयसोः	पयःसु	अधि०
	हे पयः	हे पयसी	हे पयांसि	सम्बो०

(३८४) सान्तो नपुंसकलिङ्गः 'सुपुम्स्' शब्दः (अच्छे पुरुषों वाला कुल)

प्र०	सुपुम्	सुपुंसी	सुपुमांसि[2]	कर्त्ता
द्वि०	सुपुम्	सुपुंसी	सुपुमांसि	कर्म
तृ०	सुपुंसा	सुपुम्भ्याम्	सुपुम्भिः	करण
च०	सुपुंसे	सुपुम्भ्याम्	सुपुम्भ्यः	सम्प्र०
पं०	सुपुंसः	सुपुम्भ्याम्	सुपुम्भ्यः	अपा०
ष०	सुपुंसः	सुपुंसोः	सुपुंसाम्	सम्ब०
स०	सुपुंसि	सुपुंसोः	सुपुंसु	अधि०
	हे सुपुम्	हे सुपुंसी	हे सुपुमांसि	सम्बो०

(३८५) सान्तो नपुंसकलिङ्गः सर्वनाम 'अदस्' शब्दः

प्र०	अदः	अमू[3]	अमूनि	कर्त्ता
द्वि०	अदः	अमू	अमूनि	कर्म
तृ०	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः	करण
च०	अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	सम्प्र०
पं०	अमुष्मात्-द्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	अपा०
ष०	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्	सम्बा०
स०	अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु	अधि०

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः ॥६॥

इति दरभङ्गामण्डलान्तर्गत-'जरिसो'-ग्रामवासि श्रीमद्रामदुलार(मिश्र)शर्मात्मजेन
श्रीहरेकान्तमिश्रसाहित्याचार्येण व्याकरणशास्त्रिणा च विरचितायां
बृहच्छब्दकुसुमाकरे हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणं समाप्तम्।

---

१ 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु चे'त्यमरः।

२ शेः सर्वनामस्थानत्वात् 'पुंसोऽसुङि'त्यसुङि 'पुमस्-इ' इति स्थिते नुमि 'सान्ते'ति दीर्घे 'नश्चे'त्यनुस्वारः।

३ 'पूर्वत्रासिद्धमि'ति त्यदाद्यत्वादिविभक्तिकार्योत्तरमुत्वमत्वे।

समासविचारः

अथ प्रयोगविधिः

षोढा समासः संक्षेपादष्टाविंशतिधा पुनः।
नित्यानित्यत्वयोगेन लुगलुक्त्वेन च द्विधा ॥१॥
तत्राष्टधा तत्पुरुषः सप्तधा कर्मधारयः।
सप्तधा च बहुव्रीहिर्द्विगुराभाषितो द्विधा ॥२॥
द्वन्द्वोऽपि द्विविधो ज्ञेयोऽव्ययीभावो द्विधा मतः।
तेषां पुनः समासानां प्राधान्यं स्याच्चतुर्विधम् ॥३॥
चकारबहुलो द्वन्द्वः स चासौ कर्मधारयः।
यस्य येषां बहुव्रीहिः शेषस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥४॥
कर्तृकर्मक्रियायुक्तः प्रयोगः स्यात्सकर्मकः।
अकर्मकः कर्मशून्यः, कर्मद्वन्द्वो द्विकर्मकः ॥५॥

प्रयोगाः पञ्चविधाः— सकर्मकोऽकर्मकः कर्मणि भावे द्विकर्मकश्चेति भेदात्। सकर्मकप्रयोगो यथा—रामो भक्तान् रक्षति। अकर्मकप्रयोगो यथा—रामस्तिष्ठति। कर्मणि प्रयोगो यथा—विष्णुना प्रपञ्चः क्रियते। भावे प्रयोगो यथा—रामेण स्थीयते। द्विकर्मकप्रयोगो यथा—धरामन्नं दुहोह। इति प्रयोगविधिः।

समासविधिः

अथ तत्पुरुषः

समासः षड्विधाः। तत्पुरुषः कर्मधारयो बहुव्रीहिर्द्विगुर्द्वन्द्वोऽव्ययीभावश्चेति भेदात्। तल्लक्षणानि यथा—उत्तरपदार्थप्रधानस्**तत्पुरुषः**। समासार्थावबोधकं वाक्यं **विग्रहः**। **तत्राष्टधा तत्पुरुषक्रमः—** प्रथमातत्पुरुषो द्वितीयातत्पुरुषस्तृतीयातत्पुरुषश्चतुर्थीतत्पुरुषः पञ्चमीतत्पुरुषः षष्ठीतत्पुरुषः सप्तमीतत्पुरुषो नञ्तत्पुरुषश्चेति। तत्र **प्रथमातत्पुरुषो यथा—** अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली। पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। **द्वितीयातत्पुरुषो यथा—** कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः। ग्रामं गतो ग्रामगतः। कान्तारमतीतः कान्तारातीतः। **तृतीयातत्पुरुषो यथा—** शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः। धान्येनार्थो धान्यार्थः। **चतुर्थीतत्पुरुषो यथा—** यूपाय दारु यूपदारु। कुण्डलाय हिरण्यं कुण्डलहिरण्यम्। गुरवे दक्षिणा गुरुदक्षिणा। **पञ्चमीतत्पुरुषो यथा—** अर्थादपेतः अर्थापेतः। वृक्षात्पतितः वृक्षपतितः। सिंहाद् भयं सिंहभयम्। **षष्ठीतत्पुरुषो यथा—** कृष्णस्य भक्तः कृष्णभक्तः। राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः। **सप्तमीतत्पुरुषो यथा—** कर्मणि कुशलः कर्मकुशलः। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः। विद्यायां निपुणः विद्यानिपुणः। **नञ्तत्पुरुषो यथा—** न ब्राह्मणः अब्राह्मणः। न अश्वः अनश्वः। पापाभावः अपापम्। धर्मविरुद्धोऽधर्मः।

अथ कर्मधारयः

तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः। स च विशेषणविशेष्यप्रयुक्तः। कर्मधारयः सप्तविधः— विशेषणपूर्वपदो विशेष्यपूर्वपदो विशेषणोभयपद उपमानपूर्वपद उपमानोत्तरपदः सम्भावना-पूर्वपदोऽवधारणपूर्वपदश्चेति भेदात्। **तत्र विशेषणपूर्वपदः कर्मधारयो यथा—** कृष्णश्चासौ सर्पः कृष्णसर्पः। कृष्णौ च तौ सर्पौ च कृष्णसर्पौ। कृष्णाश्च ते सर्पाश्च कृष्णसर्पाः। रक्ता चासौ लता च रक्तलता। रक्ते च ते लते रक्तलते। रक्ताश्च ताः लताश्च रक्तलताः। नीलञ्च तत् उत्पलं च नीलोत्पलम्। नीले च ते उत्पले च नीलोत्पले। नीलानि च तानि उत्पलानि च नीलोत्पलानि। **विशेष्यपूर्वपदः कर्मधारयो यथा—** वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्च वैयाकरणखसूचिः। गोपालश्चासौ बालश्च गोपालबालः।

विशेषणोभयपदः कर्मधारयो यथा— शीतं च तत् उष्णं च शीतोष्णम्। **उपमानपूर्वपदः कर्मधारयो यथा—** घन इव श्यामो घनश्यामः। कम्बुवत् ग्रीवा कम्बुग्रीवा। चन्द्रवत् मुखं चन्द्रमुखम्। **उपमानोत्तरपदः कर्मधारयो यथा—** पुरुषः व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः। नरः सिंह इव नरसिंहः। **सम्भावनापूर्वपदः कर्मधारयो यथा—** गुण इति बुद्धिः गुणबुद्धिः। **अवधारण-पूर्वपदः कर्मधारयो यथा—** विद्यैव धनं विद्याधनम्। अविद्यैव शृङ्खला अविद्याशृङ्खला। **मध्यमपदलोपी समासो यथा—** शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः। देवपूजको ब्राह्मणः देव-ब्राह्मणः। इति कर्मधारयः।

अथ बहुव्रीहिः

अन्यपदप्रधानो बहुव्रीहिः। स च द्विपदः, बहुपदः, सहपूर्वपदः, संख्योत्तरपदः, संख्योभयपदो, व्यतिहारलक्षणो, दिगन्तराललक्षणश्चेति भेदात् सप्तविधः।

तत्र द्विपदबहुव्रीहिर्यथा— चित्राः गावो यस्य सः चित्रगुः गोपः। प्राप्तम् उदकं यं सः प्राप्तोदकः ग्रामः। भुक्तम् ओदनं येन सः भुक्तोदनो राजा। निर्जितः कामो येन सः निर्जितकामः शिवः। विभक्तं धनं यैस्ते विभक्तधनाः बन्धवः। दत्तः सूपो यस्मै सः दत्तसूपो ब्राह्मणः। उद्धृतं धनं यस्मात्तत् उद्धृतधनं कुण्डम्। चक्रं पाणौ यस्य सः चक्रपाणिः हरिः। करे स्थितं धनं यस्य सः करस्थितधनो वणिक्। पुष्पिताः द्रुमाः यस्मिन् सः पुष्पितद्रुमः आरामः। बहवो यज्वानो यस्यां सा बहुयज्वा शाला। खरस्य मुखमिव मुखं यस्य सः खरमुखः तुरगः। उष्ट्रस्य मुखमिव मुखो यस्य सः उष्ट्रमुखो यक्षः। उच्चैर्घटो यस्याः सा उच्चैर्घटा नारी। **अङ्गगात्रोदरस्तनकण्ठोष्ठदन्तमुखकेशाः स्त्रियां बहुव्रीहौ ईबन्ता भवन्ति।** यथा— सुन्दरम् अङ्गं यस्याः सा सुन्दराङ्गी। शोभनं गात्रं यस्याः सा सुगात्री। कृशम् उदरं यस्याः सा कृशोदरी। चारू स्तनौ यस्याः सा चारुस्तनी। इन्दीवरे इव अक्षिणी यस्याः सा इन्दीवराक्षी। कम्बुरिव कण्ठो यस्याः सा कम्बुकण्ठी। कुटिलाः केशा यस्याः सा कुटिलकेशी। **इतरेषाम् अङ्गादिवाचकानां स्त्रीत्वेऽपि आबन्तत्वमेव।** यथा— चारुदेहा, विस्तृतालका, आवृतकुचा, कुन्ददशनेत्यादि। **उरुपृथुलघुबहुपटुऋजुस्वादुचारुमृदुशब्दानां स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वे ईबन्तत्वमपि।** यथा— मृद्वी, शाटी, लघ्वी, माषेत्यादि।

बहुपदो बहुव्रीहिर्यथा— अधिकः उन्नतः अंसो यस्य स अधिकोन्नतांसः। **सहपूर्वपदो बहुव्रीहिर्यथा—** सह कृष्णेन वर्तत इति सकृष्णः। सह पुत्रेणेति सपुत्रः। रामेण सह वर्तत

इति सरामः। **संख्योत्तरपदो यथा—** दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः। **संख्योभयपदो यथा—**द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः। **व्यतिहारलक्षणो यथा—**केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम् इति केशाकेशि युद्धम्। दण्डैर्दण्डैः कृत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम् इति दण्डादण्डि। **दिगन्तराललक्षणो यथा—** दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालमिति दक्षिणपूर्वा। इति बहुव्रीहिः।

अथ द्विगुः

संख्यापूर्वो द्विगुः। स च द्विविधः—एकवद्भावी अनेकवद्भावी चेति। **एकवद्भावी द्विगुर्यथा—** त्रयाणां शृङ्गाणां समाहारस्त्रिशृङ्गम्। पञ्चानां फलानां समाहारः पञ्चफली। **अनेकवद्भावी द्विगुर्यथा—** सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः।

अथ द्वन्द्वः

उभयपदप्रधानो द्वन्द्वः। स च द्विविधः—इतरेतरयोगसमाहारभेदात्। **इतरेतरयोगद्वन्द्वो यथा—** प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ। रामश्च कृष्णश्च रामकृष्णौ। **समाहारद्वन्द्वो यथा—** संज्ञा च परिभाषा च अनयोः समाहारः संज्ञापरिभाषम्। **प्राणितूर्यसेनाङ्गानां द्वन्द्वैकवद्भावः। प्राण्यङ्गं यथा—** पाणी च पादौ च मुखञ्च पाणिपादमुखम्। **तूर्याङ्गं यथा—** मार्दङ्गिकश्च वैणविकश्च मार्दङ्गिकवैणविकम्। शङ्खश्च पटहश्च शङ्खपटहम्। **सेनाङ्गं यथा—** राजन्याश्च रथाश्च अश्वाश्च राजन्यरथाश्वम्।

अथाऽव्ययीभावः

प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। यथा—हरौ इति अधिहरि, तटं तटं प्रति अनुतटम्। गिरिं गिरिं प्रति अनुगिरि। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति। कृष्णस्य समीपे वर्तत इति उपकृष्णम्। मक्षिकानामभावो निर्मक्षिकम्। हिमस्य अत्ययः अतिहिमम्। अव्ययीभावस्याव्ययत्वात् त्रिषु लिङ्गेषु समानं रूपम्। इति षट् समासाः।

अथ अलुक्समासो लुक्समासश्च

लुक्समासो यथा— तनुरेव लता तनुलता। कृष्ण एव मेघाः कृष्णमेघाः। **अलुक्समासो यथा—**वने चरतीति वनेचरः। पङ्के रोहतीति पङ्केरुहम्। मत्वर्थीयो यथा—बुद्धिरस्यास्तीति बुद्धिमान्। धनमस्यास्तीति धनवान्। धीरस्य भावो धीरता। जनानां समूहो जनता। घटस्य भावो घटत्वम्।

वृक्षशाखा तत्पुरुषः श्वेताश्वः कर्मधारयः।
रक्तवस्त्रो बहुव्रीहिर्द्वन्द्वश्चन्द्रदिवाकरः॥१॥
यल्लिङ्गं यद्वचनं सैव च विभक्तिर्विशेष्यस्य।
तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव च विभक्तिर्विशेषणस्यापि॥२॥
सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥३॥
आदौ कर्तृपदं वाच्यं द्वितीयादिपदं ततः।
क्त्वातुमुल्ल्यप् च मध्ये कुर्यादन्ते क्रियापदम्॥४॥

॥ इति समासविचारः ॥

अथ कारकविचारः

कर्त्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च।
अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्॥
निर्देशे प्रथमा प्रोक्ता सैव चामन्त्रणेष्वपि।
द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता तृतीया कर्तृकरणयोः॥
ज्ञानज्ञाप्येऽङ्गविकारे हतावपि च इष्यते।
तादर्थ्ये सम्प्रदाने च चतुर्थी स्याच्च सर्वदा॥
हेत्वपादानयोः पञ्चमी षष्ठी तु कर्तृकर्मसम्बन्धे।
अधिकरणनिमित्तसत्त्वे सप्तमी स्यात् विषयेऽपि॥

अन्यच्च

कर्तुर्हि प्रथमा बोध्या क्रिया कर्त्रनुसारिणी।
कर्मणस्तु द्वितीया स्यात् वचनं कर्तृवन्मतम्॥१॥
कर्मणः प्रथमा बोध्या क्रिया कर्मानुसारिणी।
स्यात्सार्वधातुके यक् च धातोरप्यात्मनेपदम्॥
कर्तुः स्थाने तृतीया स्यात् कर्मवाच्यस्य संस्थिति॥२॥
भाववाच्येऽन्यपुरुषे वचनं चैकमीरितम्।
कर्तुः स्थाने तृतीया स्यात् सर्वत्रैष क्रमो मतः॥३॥
कर्तृवाच्यप्रयोगे तु द्वितीया कर्तृकारके।
धिक्-प्रतीत्यादिभिर्योगे क्रियायाश्च विशेषणे।
ऋतेविनादिभिश्चैव द्वितीया समता मता॥४॥
क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद् व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत् तदा स्मृतम्॥५॥
भावे कर्मणि वाच्ये च तृतीया कर्तृकारके।
करणे च तथा हेतौ प्रकृत्यादेः प्रयोगतः॥६॥
विनाहीनादिभिर्योगे सहार्थैश्च विशेषणे।
विकृताङ्गे तृतीया स्याद् योगे तुल्यार्थकैरपि॥७॥
सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात् तादर्थ्ये च क्रियायुते।
रुच्यर्थानां प्रीयमाणे नमो योगे च सा भवेत्॥८॥
अथवा—सम्प्रदाने निमित्तार्थे क्रियायोगे च कुत्रचित्।
शब्दैः शक्तसमर्थाद्यैर्नमःस्वस्तिहितादिभिः॥

रुचादिधातुयोगे च चतुर्थी विहिता भवेत् ॥९ ॥
क्रिययाऽभीप्सिताच्चैव धारि-रुचि-स्पृहादिषु ।
तादर्थ्ये क्लिपि-योगे चोत्पादकज्ञान एव च ॥१० ॥
हितयोगे तुमुन्योगे दान आदिप्रयोगतः ।
आशीर्वादे चतुर्थी स्यात् क्रुधादेः कर्मतस्तथा ॥११ ॥
अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेवाऽतदादेशात् तदपादानमुच्यते ॥१२ ॥
पततो ध्रुव एवाऽश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।
तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ॥१३ ॥
अपादाने ल्यबर्थे च योगे पूर्वादिभिस्तथा ।
उत्कर्षे पञ्चमी ज्ञेया हेत्वर्थे तु विभाषया ॥
ऋते-विनादिभिर्योगे पञ्चमी च स्मृता बुधैः ॥१४ ॥
षष्ठी भवति सम्बन्धे कृदन्ते कर्तृकर्मणोः ।
तृतीया स्यात् तथा षष्ठी कृत्यानां कर्तृकारके ॥
तुल्यार्थयोगे षष्ठी स्यात् तृतीया च विभाषया ॥१५ ॥
आधारे च तथा भावे विभक्तिः सप्तमी भवेत् ।
अनादरे च निर्धारे षष्ठी स्यात् सप्तमी तथा ॥१६ ॥
सप्तमी त्रिविधाधाराद् दूरान्तिकार्थतोऽपि च ।
भावान्तरं यतो लक्ष्यं कर्मयोगे निमित्ततः ॥१७ ॥
नित्यैव सा मता सद्भिरथ निर्धारणे यतः ।
भृशाऽनादरभावे च षष्ठी स्यात् सप्तमी तथा ॥१८ ॥

भावार्थः— तत्र धात्वर्थव्यापाराश्रयः कर्त्ता। यथा— रामो गच्छतीत्यादौ संयोगानुकूलव्यापाराश्रयस्य रामस्य कर्तृत्वम्। धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयः कर्म। यथा—ग्रामं गच्छतीत्यादौ संयोगाश्रयस्य ग्रामादेः कर्मत्वम्। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणम्। यथा—रामो बाणेन बालिनमवधीत् इत्यत्र हननरूपक्रियायां प्रकृष्टोपकारकस्य बाणस्य करणत्वम्। दानस्य कर्मणा यस्य सम्बन्धोऽभिप्रेतः स सम्प्रदानम्। यथा—विप्राय गां ददाति। अत्र दानस्य कर्मणा गवा विप्रस्य सम्बन्धोऽभिप्रेतः इति विप्रस्य सम्प्रदानत्वम्। विभागावधिभूतम् अपादानम्। यथा—वृक्षात् पर्णं पतति इत्यादौ पर्णविभागावधिभूतस्य वृक्षस्य अपादानत्वम्। क्रियाया आधारोऽधिकरणम्। गेहे तिष्ठति इत्यत्र स्थितिक्रियाया आधारस्य गेहस्याधिकरणत्वम्।

॥ इति कारकविचारः ॥

लोकोक्ति-कोषः

१. **अति सर्वत्र वर्जयेत्**— किसी भी चीज की अति बहुत बुरी होती है।

२. **अधिकन्तु न दोषाय**— जितना अधिक हो, उतना ही अच्छा।

३. **अल्पविद्या भयङ्करी**— अधजल गगरी छलकत जात।

४. **अहिंसा परमो धर्मः**— अहिंसा ही सबसे बड़ा धर्म है।

५. **अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति**— कर्मठ लोग जिस काम को अपने हाथ में लेते हैं उसे पूरा करके ही छोड़ते हैं।

६. **अङ्गारः शतधौतेन मलिनत्वं न मुञ्चति**— कोयला सैकड़ों बार धोने पर भी सफेद नहीं होता।

७. **अभ्यासात् जायते नृणां द्वितीया प्रकृतिः**— किसी चीज का अभ्यास करते रहने पर वह धीरे-धीरे स्वभाव ही बन जाता है।

८. **अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्**— जैसा करोगे वैसा ही पाओगे।

९. **अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः**— अव्यवस्थित बुद्धि वाले लोगों की मेहरबानी से भी डरना चाहिए।

१०. **अर्धो घटो घोषमुपैति नूनम्**— अधजल गगरी छलकत जात।

११. **अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति**— बिना चले तो गरुड भी एक कदम तक नहीं चल पाता, अतः उद्यम करना जरूरी है।

१२. **अङ्कमारुह्य सुप्तं हि हत्वा किं नाम पौरुषम्**— गोद में सोये हुए को मारना ही क्या पुरुषार्थ है ?

१३. **अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति**— कुमार्ग पर चलने वाले को तो अपना सहोदर भाई भी छोड़ देता है।

१४. **अपि धन्वन्तरिः वैद्यः किं करोति गतायुषि**— मरने वाले को तो भगवान् भी बचा नहीं सकते।

१५. **अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्**— यदि अर्क में ही शहद मिलने लगे तो शहद के लिए लोग पर्वत पर जाते ही क्यों ?

१६. **अशिक्षिता पटुत्वं हि नारीणाम्**— स्त्रियाँ स्वभाव से ही पटु होती है।

१७. **अतृणे पतिते वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति**— घास-फूस न मिलने पर अग्नि स्वयं शान्त हो जाती है।

१८. **अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः**— अप्रिय और हितकर बात कहने और सुनने वाले, दोनों ही मुश्किल से मिलते हैं।

१९. **अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां न जातु मौलौ मणयो सन्ति**— बिना कसौटी पर रगड़ खाये मणि राजा के मस्तक पर नहीं चढ़ पाते।

२०. **अहो दुरन्ता बलवद् विरोधिता**— बलवान् का विरोध बुरे परिणाम वाला होता है।
२१. **आतुरे नियमो नास्ति**— घबड़ाहट में कानून नहीं दिखाई देता।
२२. **आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव**— सज्जनों का संग्रह भी बादलों की भाँति त्याग के लिए होता है।
२३. **आमृत्योः सेव्यतां हरिः**— मरणपर्यन्त भगवद्भजन करना चाहिए।
२४. **आतुरे व्यसने दुर्भिक्षे यस्तिष्ठति स बान्धवः**— बीमारी, मुसीबत और अकाल के समय जो साथ दे वही सच्चा बान्धव है।
२५. **आपन्नार्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम्**— सत्पुरुषों की सम्पत्ति दुःखी लोगों की पीडा हरने के लिए होती है।
२६. **आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया**— गुरुजनों की आज्ञा पर सोच-विचार नहीं करना चाहिए।
२७. **आकण्ठजलमग्नोऽपि श्वा लिहत्येव जिह्वया**— किसी की कोई आदत मरने तक भी नहीं छूटती।
२८. **आपदि स्फुरति प्रज्ञा यस्य धीरः स एव हि**— आपत्ति के समय जिसकी बुद्धि काम दे उसी को धैर्यवान् कहना चाहिए।
२९. **आमुखायाति कल्याणं कार्यसिद्धिं हि शंसति**— प्रथम सफलता यह सूचित करती है कि कार्य अवश्य पूरा होगा।
३०. **आरम्भन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च।**
महारम्भः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः॥
अज्ञानी लोग छोटा काम प्रारम्भ करके व्याकुल हो जाते हैं, किन्तु धैर्यवान् लोग बड़ा काम प्रारम्भ करके व्याकुल नहीं होते।
३१. **आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः**— दुष्टों के साथ सरलता दिखाना नीति नहीं है।
३२. **आवेष्टितो महासर्पैः चन्दनं किं विषायते**— चन्दन, विष व्यापत नहीं, लपटे रहत भुजङ्ग।
३३. **आचारः परमो धर्मः**— अच्छा आचरण ही सबसे बड़ा धर्म है।
३४. **इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा**— इस लोक और परलोक में स्त्री की पति ही गति होती है।
३५. **आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत्**— आहार और व्यवहार में लज्जा को त्यागने से ही मनुष्य सुखी रहता है।
३६. **इन्द्रोऽपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः**— अपने मुख से अपनी प्रशंसा करने से इन्द्र की भी प्रतिष्ठा धूल में मिल जाती है, तो अन्य लोगों की बात की क्या?
३७. **उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्**— उदारचरित पुरुषों के लिए तो सारा संसार ही अपना कुटुम्ब है।
३८. **उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः**— उद्यम करने से ही कार्य की सिद्धि होती है, केवल इच्छा करने से ही सिद्धि नहीं मिलती है।

३९. **उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः—** उद्यमी पुरुष ही श्रेष्ठ है और उसी को लक्ष्मी की प्राप्ति होती है।

४०. **उष्ट्रानां विवाहेषु गीतं गायन्ति गर्दभाः—** जस दुल्हन तस बनी बराता।

४१. **उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये—** मूर्ख उपदेश सुनकर और ही भड़क उठते हैं।

४२. **उपायं चिन्तयेत् प्राज्ञः तथा अपायञ्च चिन्तयेत्—** बुद्धिमान् लोगों को चाहिए कि कोई उपाय सोचने के साथ-ही-साथ उसके आगे-पीछे भी सोच लें।

४३. **उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम्—** अङ्गारा यदि गरम है तो हाथ जला देगा और बुझकर ठण्डा हो गया है तो हाथ काला कर देगा।

४४. **एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः—** एक ही दोष गुणों के समूह में ऐसे ढक जाता है जैसे चन्द्रमा की किरणों मे उसका काला धब्बा।

४५. **एकः प्रजायते जन्तुः एक एव प्रलीयते—** प्राणी अकेला पैदा होता है और अकेला ही मर जाता है।

४६. **कर्मणा बाध्यते बुद्धिः—** काम से बुद्धि मारी जाती है।

४७. **कालस्य कुटिला गतिः—** समय की गति टेढ़ी होती है।

४८. **किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्—** सुन्दर चेहरे पर भी कुछ सुन्दर लगता है।

४९. **कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा**
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण॥
अत्यन्त सुख किसका है या लगातार दुःख क्या है? वास्तव में ये दोनों पहिये के अरों की भाँति नीचे से ऊपर और ऊपर से नीचे घूमते रहते हैं। जैसे पहिये का कोई अरा एक ही स्थान पर नहीं रहता उसी प्रकार सुख-दुःख क्रमशः आते-जाते रहते हैं।

५०. **काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः—** उचित समय पर अपनाई गई नीतियाँ निश्चय ही फल देती हैं।

५१. **कीर्तिर्यस्य स जीवति—** मनुष्य कीर्ति से ही जीवित रहता है।

५२. **कामार्ताः हि भवति कृपणाश्चेतनाचेतनेषु—** कामी पुरुष जड़ और चेतन को बिलकुल भूल जाता है।

५३. **कर्मण्येवाधिकारस्तु मा फलेषु कदाचन—** कर्म करना ही हमारा धर्म है, उसके फल की चिन्ता हमें नहीं करनी चाहिए।

५४. **काकोऽपि न किं कुरुते चञ्च्वा सोदरपूरणम्—** अपना पेट कौन नहीं भर लेता।

५५. **कल्पवृक्षोऽपि अभव्यानां प्रायो याति पलाशताम्—** भाग्यहीनों के लिए तो कल्पवृक्ष भी पलाश का पेड़ बन जाता है।

५६. **कष्टं निर्धनिकस्य जीवितमहो दारैरपि त्यज्यते—** गरीब का जीवन भी दो कौड़ी का है, क्योंकि गरीबी में स्त्री भी कन्नी काट जाती है।

५७. **कण्टकेनैव कण्टकम्—** काँटे को काँटे से ही निकालना चाहिए।

५८. **किं मिष्टमन्नं खरशूकराणाम्**— गधों और सूअरों को मिठाई खिलाने से क्या लाभ? जैसे भैंस के आगे बीन बजावे जो खड़ी पगुराय।

५९. **कृशे कस्यास्ति सौहृदम्**— गरीब का कोई मित्र नहीं।

६०. **कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति**— पुत्र भले ही कुपुत्र हो जाय, किन्तु माता कभी भी कुमाता नहीं होती।

६१. **किञ्चित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च**— धन और जवानी कुछ दिनों तक ही रहती है।

६२. **कुदेशेष्वपि जायन्ते क्वचित् केचिन्महायशाः**— कभी-कभी निन्दित देश में भी लाल मिलते हैं।

६३. **केतकी गन्धमाघ्राय स्वयं गच्छन्ति षट्पदाः**— केतकी के फूल की सुगन्ध सूँघकर भौंरें स्वयं चले आते हैं।

६४. **के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः**— बेकार का काम करने पर सभी को मुँह की खानी पड़ती है।

६५. **को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरिताः**— मुँह में लड्डू खिलाकर दुनिया में हर किसी को वश में किया जा सकता है।

६६. **क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो मूलकारणम्**— धार्मिक क्रियाओं की मूल प्रेरक पतिव्रता धर्मपत्नियाँ ही होती हैं।

६७. **क्रियसिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे**— महापुरुषों के कार्यों में उसकी सफलता उनके सत्त्व के कारण ही होती है, बाहरी उपकरणों की बहुलता से नहीं।

६८. **क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते**— फल की सिद्धि हो जाने पर कष्ट भूल जाता है और पुनः नवस्फूर्ति मिलती है।

६९. **को जानाति जनो जनार्दनमनोवृत्तिः कदा कीदृशी**— कौन जाने ऊँट कब किस करवट बैठता है?

७०. **क्षणविध्वंसिनः कायाः का चिन्ता मरणे रणे**— जीवन क्षणिक है, अतः मौत का क्या डर?

७१. **क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः**— असली सुन्दरता तो वही है, जो क्षण-क्षण में नवीनता को प्राप्त करे।

७२. **क्षणे रुष्टा क्षणे तुष्टा रुष्टा तुष्टा क्षणे क्षणे**— अव्यवस्थित लोग क्षणभर में खुश और क्षणभर में नाखुश हो जाते हैं।

७३. **खलः सर्षपमात्राणि पराच्छिद्राणि पश्यति**— दुष्ट लोग दूसरों के छोटे-से-छोटे दोष को भी देख लेते हैं।

७४. **खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु**— दृष्ट लोग बुरा काम करते हैं किन्तु उसे सज्जनों को भुगतना पड़ता है।

७५. **गतं न शोचामि**— बीती ताहि बिसारि दे।

७६. **गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते**— चुल्लू भर पानी में ही मछली चुलबुलाने

लगती है। अधजल गगरी छलकत जात।

७७. **गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः**— गुणियों के गुण की ही कदर होती है, उनके कुल या उनकी उम्र की नहीं।

७८. **चक्रवत् परिवर्तन्ते सुखानि च दुःखानि च**— सुख और दुःख क्रमशः आते-जाते रहते हैं।

७९. **चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः**— भाग्य में उतार-चढाव आया ही करता है।

८०. **चाण्डालोऽपि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम्**— धनवान् चण्डाल का भी आदर किया जाता है।

८१. **छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति**— मुसीबत अकेले नहीं आती।

८२. **जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः**—जो पैदा हुआ वह मरेगा अवश्य।

८३. **जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः**— बूँद-बूँद करके घड़ा भर जाता है।

८४. **जानीयात् व्यसने मित्रम्**— आपत्ति काल में मित्र की परीक्षा की जाती है।

८५. **जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी**— माता और मातृभूमि स्वर्ग से भी बढ़कर है।

८६. **त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले**— मुसीबत के समय भी धैर्य को नहीं छोड़ना चाहिए।

८७. **तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः**— गङ्गा के तट पर रहने वाला व्यक्ति प्यास लगने पर कुँआ खोदने का उपक्रम करता है तो उसे मूर्ख नहीं तो क्या कहेंगे ?

८८. **तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम्**— मन लगा गधी से तो परी की ऐसी-तैसी।

८९. **तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते**— तेजस्वियों की उम्र नहीं देखी जाती। (गुणवान् छोटी आयुवाला भी आदरणीय होता है।)

९०. **दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी**— दरिद्रता एक ऐसा दोष है, जो सभी गुणों को नष्ट कर देता है।

९१. **दुःखस्य अनन्तरं सुखम्**— दुःख के बाद सुख मिलता है।

९२. **दुर्लक्ष्यचित्ता हि महतां वृत्तिः**— बड़े लोगों के कामों से उनके लक्ष्य की थाह लगाना कठिन है।

९३. **दशाननोऽहरत् सीतां बन्धनञ्च महोदधेः**— सीता चुराई रावण ने और बाँधा गया बेचारा समुद्र।

९४. **द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम्**— तुच्छ लोग महात्माओं के कार्य की निन्दा करते हैं।

९५. **दुग्धं पश्यति मार्जारो न तथा लगुडाहतिम्**— दूध को देखते ही बिल्ली 'डण्डे की मार' को भूल जाती है। अर्थात् किसी काम को करते समय मनुष्य उसके परिणाम को नहीं सोचता।

९६. **दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम्**— मूर्खों की सभा में विद्वान् को चुप रहना ही अच्छा है।

९७. **दुग्धधौतोऽपि किं याति वायसः कलहंसताम्**— दुग्ध से नहला देने पर भी कौआ हंस नहीं बनता।

९८. **दैवे दुर्जनतां गते तृणमपि प्रायेण वज्रायते**— भाग्य के खोटा होने पर तिनका भी वज्र बन जाता है।

९९. **निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते**— वृक्षहीन देश में एरण्ड भी वृक्ष कहलाता है अर्थात् अन्धों में काना राजा।

१००. **न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्**— रत्न ढूँढता नहीं, बल्कि ढूँढ़ा जाता है।

१०१. **न हि कस्तुरिकामोदः शपथेन विभात्यते**—कस्तूरी की सुगन्ध खाने से तो प्रमाणित नहीं हो जाती।

१०२. **न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः**— सेवकों को चाहिए कि अपने स्वामी से छल न करें।

१०३. **न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः**— सोये हुए सिंह के मुख में अपने-आप मृग नहीं घुस जाता, उसके लिए उसे प्रयास करना पड़ता है।

१०४. **न वृथा शपथं कुर्यात्**— बेकार में शपथ नहीं खाना चाहिए।

१०५. **न हि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते**— दुःख के बिना सुख नहीं होता।

१०६. **न ह्यमूला जनश्रुतिः**— अफवाह के पीछे कुछ-न-कुछ सच्चाई होती ही है।

१०७. **न कामवृतिर्वचनीयमीक्षते**— कामान्ध मनुष्य बदनामी की परवाह नहीं करता।

१०८. **नक्षत्रताराग्रहसङ्लाऽपि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः**— हजारों तारें, ग्रह आदि क्यों न हो किन्तु चाँदनी रात तो चन्द्रमा के कारण ही होती है।

१०९. **न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्षते**— धर्म के विषय में छोटा या बड़ा नहीं देखा जाता।

११०. **न गृहं गृहमित्याहुः गृहिणी गृहमुच्यते**— गृहिणी के कारण ही घर की शोभा होती है।

१११. **न काचस्य कृते जातु युक्ता मुक्तामणेः क्षतिः**— काच के लिए मणि को गँवाना उचित नहीं।

११२. **न खलु स उपरतो यस्य वल्लभो जनः स्मरति**— जिसकी याद लोग मरने के बाद भी करते हैं, वह मरकर भी नहीं मरता।

११३. **न भवति पुनरुक्तं भाषितं सज्जनानाम्**— सज्जन लोग अपनी बात से नहीं पलटते।

११४. **न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति**— उपभोग करने से इच्छाएँ शान्त नहीं होतीं बल्कि बढ़ती ही हैं।

११५. **न विश्वसेत् अविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्**— अविश्वसनीय मनुष्य का विश्वास नहीं करना चाहिए और जो विश्वसनीय भी है उसका भी बहुत विश्वास नहीं करना चाहिए।

११६. **न तु सद्योऽतिनीचस्य दृश्यते कर्मणः फलम्**— नीच कर्मों का फल भी तुरन्त नहीं मिलता।

११७. **न हि सिद्धवाक्यानि अतिक्रम्य गच्छति विधिः**— सिद्ध पुरुषों के वाक्यों का उल्लंघन स्वयं भाग्य भी नहीं कर सकता। वे जो कहते हैं वही होता है।

११८. **न प्राणान्ते प्रकृतिविकृतिर्जायते चोत्तमानाम्**— उत्तम पुरुषों का स्वभाव मरणपर्यन्त भी नहीं बदलता।

११९. **न सुवर्णे ध्वनिः तादृक् कांस्ये प्रजायते**— सोने में उतनी आवाज नहीं होती जितनी

कि कांसे में अर्थात् नीच लोग बहुत बकवास करते हैं।

१२०. **न केवलं यो महतोपभाषते, शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्**— महात्माओं की जो निन्दा करता है, वही नहीं, जो सुनता है उसे भी पाप लगता है।

१२१. **नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत्**— अगला कदम जमा लेने पर ही पिछला कदम उठाना चाहिए।

१२२. **न महानिच्छति भूतिमन्यत्**— महान् व्यक्ति दूसरों की सम्पत्ति नहीं चाहते।

१२३. **न तितिक्षासममस्ति साधनम्**— सहनशीलता से बढ़कर दूसरा कोई श्रेष्ठ साधन नहीं है।

१२४. **नारिकेलसमाकारा दृश्यन्ते हि साधवः**— सज्जन लोग नारियल के समान ऊपर से कठोर किन्तु नीचे से कोमल होते हैं।

१२५. **नीचो वदति न कुरुते, वदति न साधुः करोत्येव**— नीच लोग बकते बहुत है किन्तु करते कुछ नहीं, किन्तु उत्तम लोग बोलते कुछ नहीं किन्तु सब करके दिखाते हैं।

१२६. **पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते**— सदा गुणों द्वारा ही पद प्राप्त किया जाता है।

१२७. **परोपकाराय सतां विभूतयः**— सज्जनों की सम्पत्ति परोपकार के लिए होती है।

१२८. **पयःपानं भुजङ्गनां केवलं विषवर्धनम्**— सर्प को विष पिलाने से तो केवल उसका विष ही बढ़ता है।

१२९. **पर्वतखनने मूषकोपलब्धिः**— खोदा पहाड़ निकली चुहिया।

१३०. **परोपदेशे पाण्डित्यं सुकरम्**— पर उपदेश कुशल बहुतेरे।

१३१. **परसदननिविष्टः को लघुत्वं न याति**— केहि की प्रभुता नाः घटे पर घर गये रहीम।

१३२. **परोपदेशवेलायां शिष्टा सर्वे भवन्ति वै**— दूसरे को उपदेश देते समय सभी दूध के धोये बन जाते हैं।

१३३. **पाणौ पयसा दग्धे तक्रं फूत्कृत्य पिबति पामरः**— दूध का जला मट्ठा फूँक-फूँककर पीता है।

१३४. **पावको लोहसङ्गेन मुद्गरैरभिहन्यते**— लोहे की संगति के कारण अग्नि भी हथौडे से पीटी जाती है— अर्थात् गेहूँ के साथ घुन भी पिस जाता है।

१३५. **परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः**— बुद्धिका फल यही है कि वह दूसरे के संकेत का आशय समझ ले।

१३६. **प्रायः समापन्नविपत्तिकाले धियोऽपि पुंसां मलिनीभवन्ति**— आपत्ति आने पर प्रायः मनुष्य की बुद्धि मलिन हो जाती है।

१३७. **प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति मानवाः**— प्रिय वचन बोलने से ही सभी प्रसन्न हो जाते हैं।

१३८. **प्रारब्धमुत्तमजनाः न परित्यजन्ति**—अच्छे लोग अपने प्रारम्भ किये कार्यों को पूरा करके ही छोड़ते हैं।

१३९. **प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता**— स्त्री की सुन्दरता का यही फल है कि उससे उसका पति प्रसन्न हो जाय।

१४०. **बलवति सति देवे बन्धुभिः किं विधेयम्**— भाग्य के प्रबल होने पर बन्धु-बान्धव क्या बिगाड सकते हैं ?

१४१. **बुद्धिर्यस्य बलं तस्य**— जिसके पास बुद्धि है, उसी के पास बल है।

१४२. **बुभुक्षितः किं न करोति पापम्**— मरता क्या नहीं करता ?

१४३. **बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्**— भूखे को कुछ नहीं सूझता।

१४४. **बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा**— ईश्वर की इच्छा ही प्रबल होती है।

१४५. **भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैः**— फलों से लदकर पेड़ स्वयं झुक जाते हैं।

१४६. **भवितव्यतानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र**— होनहार वीरवान के होत चीकने पात।

१४७. **भिन्नरुचिर्हि लोके**— संसार में अलग-अलग मनुष्यों की अलग-अलग रुचि होती है।

१४८. **भूयोऽपि सिक्तः पयसा घृतेन न निम्बवृक्षो मधुरत्वमेति**— बारम्बार दूध-घी से सींचने पर भी नीम का वृक्ष कभी भी मीठा नहीं होता।

१४९. **भोजनं कुरु दुर्बुद्धे मा शरीरे दयां कुरु**— शरीर भले चला जाय, जब खाओ तब डटकर।

१५०. **मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः**— मनुष्यों के बन्धन और मोक्ष का कारण मन ही है।

१५१. **मनुष्याः स्खलनशीलाः**— मनुष्य से भूल हो ही जाती है।

१५२. **मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदि हालाहलं विषम्**— मुख में राम बगल में छूरी।

१५३. **मनोरथानाम् अगतिर्न विद्यते**— मन के लिए कोई अगम्य विषय नहीं है।

१५४. **मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः**— मन के सन्तुष्ट होने पर क्या धनी और क्या निर्धन ?

१५५. **मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धाताऽपि भग्नोद्यमः**— दुर्जन की चित्तवृत्ति बदलने में स्वयं ब्रह्मा भी समर्थ नहीं है।

१५६. **मन्दायते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः**— मित्र के काम को पूरा करने का जो बीड़ा उठाता है वह कभी भी आलस नहीं करता।

१५७. **महाजनो येन गतः स पन्थाः**— जो काम बड़े लोग करे हमे भी उसी को करना चाहिए।

१५८. **मातर्लक्ष्मि तव प्रसादवशतो दोषा अपि स्युर्गुणाः**— हे मा लक्ष्मि ! तुम्हारी कृपा से दोष भी गुण हो जाते हैं।

१५९. **मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता**— कम बोलना और सारयुक्त बोलना—यही बोलने की श्रेष्ठ कला है।

१६०. **यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति**— सूरत अच्छी है तो गुण भी अच्छे होंगे ही।

१६१. **यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः**— जिस घर में स्त्रियों का आदर होता है, वहाँ देवताओं का निवास होता है।

१६२. **यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि**— अन्धों में काना राजा।

१६३. **यद्धात्रा निजभालपट्टलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः**— विधिकर लिखा को मेटन हारा।

१६४. **यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं नाकरणीयं नाचरणीयम्**— यद्यपि कोई कार्य ठीक है, किन्तु

सारा समाज उसके विरोध में है तो उसे नहीं करना चाहिए।

१६५. **यमस्तु प्राणान् हरति वैद्यः, प्राणान् धनानि च**— यमराज केवल प्राण ही लेते हैं, किन्तु वैद्यराज तो प्राण और धन दोनों ही लेता है।

१६६. **यस्तु क्रियावान् पुरुषः स एव**— वही मनुष्य है, जो क्रियावान् हो।

१६७. **याञ्चा लाघवकरी**— माँगने से मान घटता है।

१६८. **याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामाः**— बड़े लोगों से याचना करने पर यदि वह पूरी न हो तो भी अच्छा है, किन्तु नीच लोगों से याचना पूरी होने पर भी अच्छा नहीं है।

१६९. **यादृशास्तन्तवः कामं तादृशो जायते पटः**— जैसा सूत वैसा वस्त्र।

१७०. **येन साधारणी वृत्तिः स वै शत्रु इति स्मृतः**— एक ही व्यवसाय में दो आदमियों की पटरी नहीं खाती।

१७१. **यो अत्युन्नतः प्रपतति किमत्र चित्रम्**— जो अधिक ऊँचाई पर चढ़ता है वह गिरता ही है, इसमें आश्चर्य की क्या बात है?

१७२. **यो यद् वपति बीजं लभते सोऽपि तत्फलम्**— जैसी करनी वैसा भोग।

१७३. **रत्नं रत्नेन सङ्गच्छते**— रत्न की शोभा रत्न से ही होती है।

१७४. **रिक्तो सर्वो भवति हि पूर्णता गौरवाय**— पूरा खाली लघु होता है, पूर्णता गौरव के लिए होती है।

१७५. **वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम्**— बोलना वहीं अच्छा है जहाँ उसका कुछ फल मिले।

१७६. **वरं मृत्युः न पुनरपमानः**— अपमान से कहीं मृत्यु ही अच्छी है।

१७७. **वाचः कर्मातिरिच्यते**— बोलने से कहीं अच्छा काम करके दिखाना है।

१७८. **विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्**— विद्यारूपी धन सभी धनों में श्रेष्ठ है।

१७९. **विपादनीया हि सतामसाधवः**— सज्जनों को चाहिए कि दुर्जनों को सदा दबाते रहें।

१८०. **विना पुरुषकारेण न च दैवं सुसिध्यति**— बिना पुरुषार्थ के कार्य की सफलता में ईश्वर भी मदद नहीं करते।

१८१. **विषकुम्भं पयोमुखम्**— मुख में राम बगल में छूरी।

१८२. **विषस्य विषमौषधम्**— विष की दवा विष ही है।

१८३. **विद्याविहीनः पशुः**— विद्या से रहित पुरुष पशु के समान है।

१८४. **विषमपि क्वचिद् भवेत् अमृतं वा विषमीश्वरेच्छया**— ईश्वर की इच्छा से कभी अमृत विष तथा विष भी अमृत बन जाता है।

१८५. **विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्**— विषवृक्ष भी स्वयं लगाकर उसे काटना ठीक नहीं।

१८६. **लोभो मूलमनर्थकम्**— लोभ ही सब बुराइयों की जड़ है।

१८७. **व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा**— व्यवहार से ही शत्रु और मित्र की परख

होती है।

१८८. **शठे शाठ्यं समाचरेत्**— शठ के साथ शठता का ही व्यवहार उचित है।

१८९. **शत्रोरपि गुणा वाचा दोषा वाचा गुरोरपि**— शत्रुओं के अन्दर यदि गुण हो तो उसकी प्रशंसा करनी चाहिए तथा गुरु के दोषों की भी निन्दा करनी चाहिए।

१९०. **शरीरमात्रं खलु धर्मसाधनम्**— अपने शरीर की रक्षा करना ही पहला धर्म है।

१९१. **शरीरं वा पातयामि कार्यं वा साधयामि**— करो या मरो।

१९२. **शिरसि फणी दूरे तत्प्रतिकारः**— सर्प है सर पर लेकिन इलाज है दूर।

१९३. **शान्तिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः**— शान्तिरूप हथियार यदि हाथ में है तो दुर्जन क्या कर सकता है?

१९४. **शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः**— शूर, कृतज्ञ और सच्ची मित्रता रखने वाले के पास लक्ष्मी स्वयं निवास करती है।

१९५. **शूर्पवत् दोषमुत्सृज्य गुणान् गृह्णन्ति साधवः**— सार-सार को गाहि रहे, थोथा देय उड़ाय।

१९६. **श्वा भवत्यपकाराय लिहन्नपि दशन्नपि**— काटे-चाटे स्वान को दुहँ भाति विपरीत।

१९७. **श्वा यदि क्रियते राजा स किं नाश्नाति उपानहम्**— कुत्ते को यदि राजा बना दिया जाय तो क्या वह जूते को नहीं काट खायगा?

१९८. **शास्त्रं हि निश्चितधियां क्व न सिद्धमेति**— स्थिर बुद्धिवाले को शास्त्र कैसे सिद्ध नहीं होते?

१९९. **स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला**— अधिक धन के प्रति आसक्ति ही दरिद्रता का सूचक है।

२००. **सदाभिमानैकधना हि मानिनः**— स्वाभिमानी पुरुषों के लिए उनका स्वाभिमान ही एकमात्र धन है।

२०१. **सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः**— सज्जन पुरुषों के सामने यदि कोई सन्देह की बात आ जाय, तो वे अपने अन्तःकरण के सुझाव को ही प्रमाण मानते हैं।

२०२. **सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम्**— पानी कितना भी गरम क्यों न हो, वह आग को बूझा ही देता है।

२०३. **सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्**— सत्य बोलो, प्रिय बोलो किन्तु यदि सत्य अप्रिय हो तो उसे मत बोलो।

२०४. **सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्**— परावलम्बन से दुःख और स्वावलम्बन से सुख मिलता है।

२०५. **सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः**— सभी लोग सुखी और नीरोग होवें।

२०६. **सर्वः स्वार्थं समीहते**— सभी स्वार्थी हैं।

२०७. **सर्वः सर्वं न जानाति**— सभी को सब कुछ नहीं आता।

२०८. **सर्वमर्थेन सिध्यति**— पैसे से ही सब कुछ सिद्ध होता है।

२०९. **सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति**— सभी गुण धन में ही पाये जाते हैं।

२१०. **सर्वः कान्तम् आत्मानं पश्यति**— सभी लोग अपने को बुद्धिमान् ही समझते हैं।

२११. **ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः**— यदि सर्पघर में निवास करता है तो निश्चय ही मृत्यु समझना चाहिए।

२१२. **सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम्**— सन्तोष ही मनुष्य का उत्तम धन है।

२१३. **सम्पूर्णकुम्भो न करोति शब्दम्**— पूरा भरा हुआ घड़ा कभी भी शब्द नहीं करता। अर्थात् अधिक पढ़े-लिखे लोग घमण्ड नहीं करते।

२१४. **संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति**— अच्छी या बुरी संगति से ही लोगों में गुण और दोष आते हैं।

२१५. **संहतिः कार्यसाधिका**— एकता में बल है।

२१६. **सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते**— सम्भावित बदनामी की अपेक्षा मरना ही श्रेयस्कर है।

२१७. **सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि**— सती स्त्री और निश्चल प्रकृति मनुष्य को दूसरे लोक में भी हित करती है।

२१८. **सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्**— अचानक बिना सोचे कुछ नहीं करना चाहिए। अविवेक मुसीबतों की जड़ है।

२१९. **स्वदेशजातस्य नरस्य नूनं गुणाधिकस्यापि भवेदवज्ञा**— अपने देश में किसी भी गुणी का मान नहीं होता।

२२०. **सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम्**— अच्छी संगति मनुष्यों को क्या नहीं कर देती ?

२२१. **स्त्रियाश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं देवो न जानाति कुतो मनुष्यः**— स्त्रियों का चरित्र और पुरुषों के भाग्य को जब स्वयं देवता भी नहीं जान पाते तो हम लोगों की बात ही क्या ?

२२२. **स्त्री पुंच्च यदा तद्धि गेहं विनष्टम्**— जिस घर में स्त्री पुरुष की तरह अधिकार जमा ले, तो समझो कि वह घर चौपट हुआ।

२२३. **स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु**— स्त्रियों का यह स्वभाव होता है कि वे हाव-भाव से ही अपने राग का प्रदर्शन करती है, मुख से कुछ नहीं कहती।

२२४. **हतविधिपरिपाकः केन वा लङ्घनीयः**— तकदीर का लिखा कौन मिटा सकता है ?

२२५. **हतविधिनिहतानां हा विचित्रो विपाकः**— तकदीर के मारों का बड़ा बुरा हाल होता है।

२२६. **हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः**— सत्य कड़वा होता है।

२२७. **ह्रदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः**— वैसे तो तालाब तो बहुत सुन्दर होता है, किन्तु उसी में भयानक मगर छिपे रहते हैं।

इति लोकोक्तिकोषः

शब्दानामकाराद्यनुक्रमणिका

व्याकरण-ग्रन्थाः

* अनुवाद रत्नाकर । डॉ. रमाकान्त त्रिपाठी
* कौमुदी-कथा-कल्लोलिनी । आचार्य रामशरण शास्त्री
* परमलघुमञ्जुषा । संस्कृत-हिन्दी टीका सहित । आचार्य लोकमणि दाहाल
* प्रबन्धरत्नाकर । डॉ. रमेश चन्द्र शुक्ल
* बृहद्धातुकुसुमाकर ।(सिद्धान्तकौमुदी के सभी धातु-रूपों का संग्रह) पं. हरेकान्त मिश्र
* बृहच्छब्दकुसुमाकरः । पं. हरेकान्त मिश्र
* मुग्धबोध व्याकरणम् । बोपदेव विरचित ।सम्पा. जीवानंद विद्यासागर
* लघुसिन्दान्तकौमदी । महेशसिंह कुशवाह कृत विवेचनात्मक 'माहेश्वरी' हिन्दी व्याख्या-रूपसिद्धि सहित ।
* वाक्यपदीयम्: ब्रह्मकाण्ड । डॉ. शिवशङ्कर अवस्थी
* वाग्विज्ञान (भाषाशास्त्र) । आचार्य सीताराम चतुर्वेदी
* व्याकरणमहाभाष्यम् । 'प्रदीप' 'उद्योत' तथा पायगुण्डे कृत 'छाया' सहित । १-६ भाग सम्पूर्ण
* वैयाकरणभूषणसार । संस्कृत-हिन्दी टीका सहित । डॉ. चन्द्रिका प्रसाद द्विवेदी
* संस्कृत-भाषा । टी. बरो । अनुवादक— डॉ. भोलाशंकर व्यास
* सिद्धान्तकौमुदी । श्रीज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचित तत्त्वबोधिनीव्याख्यासंवलिता, 'सुबोधिनी' टीकासहित। । सम्पादक—श्रीवासुदेवलक्ष्मणशास्त्रीपणशीकर
* सिद्धान्तकौमुदी ।'बालमनोरमा' 'दीपिका' हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्याकार— श्री गोपालदत्त पाण्डेय । कारकान्तः —प्रथम भाग । समासादि द्विरुकान्त- द्वितीय भाग

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

दिल्ली -११०००७